

"OILA VA XOTIN-QIZLAR" ILMIY-TADQIQOT INSTITUTI

MARKAZIY OSIYODA JAMIYAT, GENDER VA OILA

xalqaro ilmiy jurnali

*Society, Gender and Family in
Central Asia*
international academic peer reviewed journal

*Общество, гендер и семья в
Центральной Азии*
международный научный рецензируемый журнал

2023/1 (6)

Jurnalga Toshkent shahar Matbuot va axborot boshqarmasining
2021-yil 18-iyundagi 0996-sonli "Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan
o'tkazilganligi to'g'risida guvohnoma"si olingan.

*Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya
komissiyasining dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy
nashrlar RO'YXATI (2019)ga pedagogika, psixologiya, tarix va falsafa fanlari bo'yicha
doktorlik dissertatsiyalari himoyasi uchun ilmiy maqolalar e'lon qilinishi mumkin
bo'lgan jurnal sifatida ro'yxatga olingan.*

DOI: 26739/2118-9998

ISSN 2049-3630

TOSHKENT

TAHRIR HAY'ATI RAISI:

EGAMBERDIYEVA Nodira Melibayevna (*Bosh muharrir*) – *pedagogika fanlari doktori, professor.*

TAHRIR HAY'ATI A'ZOLARI:

NARBAYEVA Tanzila Kamalovna – *sotsiologiya fanlari doktori, professor.*
SAIDOVA Galina Karimovna – *iqtisodiyot fanlari doktori, professor.*
SHOUMAROV G'ayrat Baxramovich – *psixologiya fanlari doktori, professor.*
ABDURAMANOV Xamid Xudaybergenovich (*Bosh muharrir o'rinbosari*) – *iqtisodiyot fanlari doktori, professor.*
BEKMURADOV Adham Sharipovich – *iqtisodiyot fanlari doktori, professor.*
MA'RUFQOVA Gulnora Mahmudovna – *Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirining birinchi o'rinbosari.*
MUSURMANOVA Aynisa Musurmanovna – *pedagogika fanlari doktori, professor.*
RAHIMOVA Nigina Xayrullayevna – *iqtisodiyot fanlari doktori, professor.*
SAIDOV Akmal Xolmatovich – *yuridik fanlari doktori, professor.*
YAKUBJANOVA Dilobar Batirovna – *pedagogika fanlari doktori, dotsent.*
TASHMUXAMEDOVA Diloram Gafurjanovna – *tibbiyot fanlari nomzodi.*
UMIRZAKOV Baxodir Xamidovich – *iqtisodiyot fanlari doktori, professor.*
ZIYAYEV Azamad Xamidovich – *tarix fanlari doktori, professor.*

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Эгамбердиева Нодира Мелибаевна (*Главный редактор*) – *доктор педагогических наук, профессор.*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Нарбаева Танзила Камаловна – *доктор социологических наук, профессор.*
Саидова Галина Каримовна – *доктор экономических наук, профессор.*
Шоумаров Гайрат Бахрамович – *доктор психологических наук, профессор.*
Абдураманов Хамид Худайbergenovich (*Заместитель главного редактора*) – *доктор экономических наук, профессор.*
Бекмуратов Адхам Шарипович – *доктор экономических наук, профессор.*
Маъруфова Гулнора Махмудовна – *первый заместитель министра по поддержке Махалли и семьи.*
Мусурманова Айниса Мусурмановна – *доктор педагогических наук, профессор.*
Рахимова Нигина Хайруллаевна – *доктор экономических наук, профессор.*
Сандов Акмал Холматович – *доктор юридических наук, профессор.*
Якубжанова Дилобар Батировна – *доктор педагогических наук, доцент.*
Ташмухамедова Дилорам Гафуржановна – *кандидат медицинских наук.*
Умирзаков Баходир Хамидович – *доктор экономических наук, профессор.*
Зияев Азамад Хамидович – *доктор исторических наук, профессор.*

THE CHAIRMAN OF THE EDITORIAL BOARD:

Egamberdiyeva Nodira Melibayevna
(*Editor-in-Chief*) – *Doctor of Pedagogical sciences, Professor.*

MEMBERS OF THE EDITING BOARD:

Narbayeva Tanzila Kamalovna – *Doctor of Sociological sciences, Professor.*
Saidova Galina Karimovna – *Doctor of Economic sciences, Professor.*
Shoumarov Ghayrat Bakhramovich – *Doctor of Psychological sciences, Professor.*
Abduramanov Khamid Khudaybergenovich (*Deputy Editor-in-Chief*) – *Doctor of Economic sciences, Professor.*
Bekmuradov Adkham Sharipovich – *Doctor of Economic sciences, Professor.*
Marufova Gulnora Makhmudovna – *First Deputy Minister of the Minister of Mahalla and family support.*
Musurmanova Aynisa Musurmanovna – *Doctor of Pedagogical sciences, Professor.*
Rakhimova Nigina Khayrullayevna – *Doctor of Economic sciences, Professor.*
Saidov Akmal Kholmatovich – *Doctor of Juridical sciences, Professor.*
Yakubjanova Dilobar Batirovna – *Doctor of Pedagogical sciences, Associate Professor.*
Tashmukhammedova Diloram Ghafurjanovna – *Candidate of Medical sciences.*
Umirzakov Bakhodir Khamidovich – *Doctor of Economic sciences, Professor.*
Ziyayev Azamad Khamidovich – *Doctor of Historical sciences, Professor.*

XALQARO TAHRIR HAY'ATI:

Doktor Rashmini Koparkar,
Rossiya va Markaziy Osiyoni o'rganish markazi dotsenti
Xalqaro tadqiqotlar maktabi,
Javoharlal Neru universiteti,
Nyu-Dehli, Hindiston

Artamonova Yekaterina Iosifovna,
Chelyabinsk davlat madaniyat instituti,
Pedagogika fanlari doktori, professor

Doktor Priti Kesavan,
Texnologiya fakulteti boshlig'i,
London biznes va moliya maktabi,
Singapur

МЕЖДУНАРОДНАЯ РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Доктор Рашмини Копаркар,
Доцент Центра исследований России и Центральной Азии,
Школа международных исследований,
Университет Джавахарлала Неру,
Нью-Дели, Индия

Артамонова Екатерина Иосифовна,
Челябинский государственный институт культуры,
доктор педагогических наук,
профессор

Доктор Прити Кесаван,
Руководитель Технологического факультета
Лондонская школа бизнеса и финансов, Сингапур

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD:

Dr. Rashmini Koparkar
Assistant Professor
Centre for Russian and Central Asian Studies
School of International Studies
Jawaharlal Nehru University
New Delhi, India

Artamonova Yekaterina Iosifovna
Chelyabinsk State Institute of Culture
Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor

Dr. Preethi Kesavan
Head, School of Technology
London School of Business and Finance, Singapore

OILA VA JAMIYAT

Norqulov X., Nurmonova Z. Dunyoda o'z joniga qasd qilish epidemiologiyasi: xavf omillari va gender paradokslar	4
Maxmudova M.A. Jamiyatda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda xorijiy tajribaning ahamiyati	11
Yulchiyeva D.X. Jamiyatda va oilada xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda xalqaro standartlarning roli.....	16
Sultanova Sh.G. Jamiyatda ayollar faolligining ijtimoiy-psixologik muammolari.....	21
Nomozova O'A. Sharq allomalari asarlarida nutq odobi haqidagi qarashlar va ularning oilaviy munosabatlardagi o'rni	26

PSIXOLOGIYA

Saribayeva U.S. Gender yondashuvlar ijtimoiy psixologiya predmetining bir sohasi sifatida shakllanishi	31
Abdullayeva D.U. O'smir farzand va ona o'rtasidagi munosabatlar psixologiyasi	37
Маркендуди М.А. Концептуальная идея профилактики химической зависимости в высших учебных заведениях	42
Абдуллаев А.Ш. Социально-психологические аспекты проявления буллинга в отношении женщин-педагогов в школах	46
Усманилиева Г.А. Социально-психологические аспекты языковых коммуникативных способностей.....	51
Yangiboyeva D.R. Akkulturationsi jarayonida talaba yoshlarda qadriyatlar tizimining etnopsixologik o'ziga xosligi masalalari	55

PEDAGOGIKA

Muxsiyeva A.Sh. O'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyani rivojlantirishning integrativ tuzilmasi va komponentlari	62
Mirzayeva F.O. Oliy ta'lim tizimida ta'lim sifatini oshirishga qo'yilayotgan talablar	68
Bayjonov F.B. Oilada gender madaniyatni rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik asoslari.....	73
Dadaboyeva Z.M. Bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilarini kompyuter modellashtirishga tayyorlash	77
Abdug'aniyeva D.A. Oliy ta'lim muassasasi talabalari koping-strategiyasining o'ziga xos xususiyatlari.....	83

DEMOGRAFIYA

Sadullayeva J.I. Migrant ayollar muammolarining xorij tajribasida o'rganilganligi.....	90
---	----

SOTSIOLOGIYA

Nurullayeva U.N. Xotin-qizlarning ijtimoiy kayfiyati sotsiologik tahlil obyekti sifatida.....	95
--	----

ILMIY YANGILIKLAR VA TAHLILLAR

Akbarova Z.A. Gender tengligini ta'minlashda psixologik yondashuvning muhim omillari ..	101
--	-----

Xusniddin Norqulov,
“Oila va xotin-qizlar” ilmiy-tadqiqot instituti
katta ilmiy xodimi,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Zebo Nurmonova,
“Oila va xotin-qizlar” ilmiy-tadqiqot instituti
kichik ilmiy xodimi

DUNYODA O‘Z JONIGA QASD QILISH EPIDEMIOLOGIYASI: XAVF OMILLARI VA GENDER PARADOKSLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining global observatoriyasi va PubMed elektron kutubxona resursi ma‘lumotlaridan foydalangan holda, 20 yil davomida dunyoda o‘z joniga qasd qilish epidemiologiyasi, shuningdek, o‘z joniga qasd qilish xavfi omillari bo‘yicha turli ilmiy adabiyotlar tahlil qilingan. Shu bilan birga, keltirilgan ma‘lumotlar jins va yosh farqlari hisobga olingan va dunyo hamda Yevropa mintaqasida o‘z joniga qasd qilish bilan bog‘liq o‘lim holatlari haqida umumiy fikrni shakllantirishga imkon yaratib, profilaktika choralari uchun aholi toifalari to‘g‘risida ma‘lumot beradi.

Tayanch so‘zlar: o‘z joniga qasd qilish, epidemiologiya, xavf omillari, ruhiy kasalliklar, profilaktika.

Аннотация. С помощью данных глобальной обсерватории Всемирной организации здравоохранения и электронного библиотечного ресурса PubMed осуществлен анализ эпидемиологии суицидов в мире за 20 летний период, а также обзор литературы по вопросу факторов риска суицидального поведения. Полученные данные позволяют сформировать общее представление о ситуации суицидальной смертности в мире и Европейском регионе с учетом гендерных и возрастных различий, а также дают информацию о категориях населения для профилактических мероприятий.

Ключевые слова: суицид, эпидемиология, факторы риска, психические расстройства, профилактика.

Annotation. The Data from the WHO Global Observatory and the PubMed Electronic Library have been used to analyze the worldwide epidemiology of suicides over a 20-year period and to review literature on suicide risk factors. The data received let us form a general picture of the epidemiology of suicides in the world, taking into account gender and age differences, as well as information on high-risk groups for preventive measures.

Keywords: suicide, epidemiology, risk factors, mental disorders, prevention.

Kirish. Bugungi kunda manfaatdor davlat va jamoat tashkilotlarining tashabbuskor guruhlaridan o‘z joniga qasd qilishning oldini olish bo‘yicha keng qamrovli milliy strategiyalar yaratilgan, deb e‘tirof etiladi. Bunday strategiyaning muhim jihati xavf guruhlarida o‘z joniga qasd qilish xatti-harakatlarining oldini olishdir. Umuman olganda, xavf omili bu insonga hayot davomida uzoq muddatli ta‘sir ko‘rsatadigan stressdir. Biroq moliyaviy qiyinchiliklar, munosabatlardagi muammolar, ommaviy haqoratlar, kamsitish va

ta‘qib qilish kabi bir qator salbiy hodisalar ham o‘z joniga qasd qilishga olib kelishi mumkin.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (keyingi o‘rinlarda – JSST) tomonidan global observatoriyasining dunyodagi o‘z joniga qasd qilish epidemiologiyasi bo‘yicha taqdim etilgan ma‘lumotlarga ko‘ra, so‘nggi yillarda o‘z joniga qasd qilish xatti-harakatlarining har xil turlari bilan bog‘liq xavf omillari bo‘yicha ilmiy manbalar qiyosiy tahlil qilinib, turli tadqiqotlar olib borilmoqda.

Asosiy qism. JSSTning global observatoriyasi ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi o'n yilliklar (2000–2019)da o'z joniga qasd qilish bilan bog'liq o'lim darajasining pasayishi, ya'ni global umumiy ko'rsatkich – 100 000 aholiga 14,03 dan 8,96 holatga o'zgargani, erkaklarning o'z joniga qasd qilish darajasining nisbiy soni 33% ga (100 000 aholiga 18,86 dan 12,61 gacha) va ayollarning o'z joniga qasd qilish darajasi 43% ga (100 000 aholiga 9,54 dan 5,44 gacha) kamaygani kuzatildi. Amerikadan tashqari barcha mintaqalarda o'z joniga qasd qilish darajasi Sharqda 17% gacha, Yevropada esa 47% gacha kamayganini ko'rish mumkin.

Keltirilgan davrda Amerika qit'asi mamlakatlarida, aksincha, ko'rsatkichlarning 16% ga o'sish tendensiyasi kuzatildi (har 100 000 kishiga 7,73 dan 8,99 gacha). Shuningdek, 2019-yilda eng yuqori yoshda o'z joniga qasd qilish o'lim koeffitsiyenti bilan yuqori daromadli mamlakatlarda 100 000 aholiga 10,95 ko'rsatkich qayd etilgan¹.

JSSTga a'zo 183 mamlakatdan 113 tasida o'z joniga qasd qilish darajasi 100 000 aholiga 10 dan kam bo'lgan bo'lsa, ular orasidagi 41 ta mamlakatda 100 000 aholiga 5 tadan kam. O'z joniga qasd qilishning eng past ko'rsatkichlari Barbadosda (100 000 kishiga 0,31 ta) kuzatilgan. 2019-yilda o'z joniga qasd qilish darajasi bo'yicha anti-yetakchi Lesotoda 100 000 aholiga 87,48 ni tashkil qiladi. Rossiya 2019-yilda 100 000 aholiga 21,6 ta o'z joniga qasd qilish umumiy ko'rsatkichi bilan 11-o'rinni egallab, o'lim koeffitsiyenti yuqori bo'lgan mamlakatlar qatoriga kirdi.

Dunyodagi erkaklar va ayollarning o'z joniga qasd qilish o'lim darajasi nisbati umumiy (2019) 2,32:1 ni tashkil etdi. Shu bilan birga, bir qator mamlakatlardagi o'limlar soni global ko'rsatkichdan keskin farq qiladi. JSSTga a'zo 183 davlatdan 181 tasida erkaklar o'z joniga qasd qilish darajasi ayollarnikiga nisbatan oshganini kuzatish mumkin. Shuningdek, Rossiya erkaklarning o'z joniga qasd qilish holatlari eng yuqori bo'lgan o'nta davlatdan biridir.

Yosh guruhlari. Yevropa sog'liqni saqlash axborot shlyuzining (JSST)² ma'lumotlariga ko'ra,

17 yil davomida (2000–2016) o'z joniga qasd qilish bilan bog'liq o'limning eng yuqori ko'rsatkichlari 75 yoshdan yuqori bo'lgan guruhlarda qayd etilgan bo'lib, 100 000 aholiga 27,67 tadan 20,46 tagacha pasaygan.

0–14 yosh oralig'ida minimal: 100 000 aholiga 0,53 dan 0,4 gacha, 45–59 yoshda ko'rsatilgan davrda o'z joniga qasd qilish o'lim darajasining pasayishi uchun qulay tendensiya kuzatilgan bo'lib (100 000 aholiga 25,5 dan 15,4 gacha), 60–74 yoshda 100 000 aholiga 24,1 dan 14,01 gacha, 30–44 yoshda 100 000 aholiga 21,77 dan 12,99 gacha, 15–29 yoshda 100 000 aholiga 14,76 dan 8,76 gacha ko'rsatkichlar qayd etilgan.

Erkaklarning o'z joniga qasd qilishda o'lim darajasi barcha yoshdagi guruhlarda ayollarnikidan ko'proq bo'lib, 2000-yilda 70,3% (75+) – 82,8% (30–44 yosh) dan 2016-yilda 40,8% (0–14 yosh) – 80,2% gacha (30–44 yosh). 15–29 yosh oralig'idagi erkaklarda o'z joniga qasd qilish o'lim darajasining 45,31% iga, 30–44 yoshda 41,2% ga, 45–59 yoshda 41,2% ga, 60–74 yoshda 41,8% ga, 75 dan yuqori yoshda 24,4 % ga kamaygan. Shuningdek, 30–44 yoshdagi ayollarda 35% ga, 45–59 yoshda 33,5% ga, 60–74 yoshda 45,5% ga, 75 dan yuqori yoshda 40,8% ga kamaygan.

Ko'rinib turibdiki, o'z joniga qasd qilish darajasi mamlakatlar, jins, yosh guruhlari va boshqa bir qator ko'rsatkichlar bo'yicha notekis tendensiyasi kuzatilib, bu aholining zaif guruhlarining xususiyatlarini ham belgilaydi.

O'z joniga qasd qilish xavfi bo'yicha o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlarning barcha omillari shartli ravishda demografik, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, psixologik, biologik omillar, ruhiy kasalliklar o'z-o'ziga zarar yetkazish tarixi va boshqalarga ko'ra bo'linadi.

Demografik omillar. Ayollarda o'z joniga qasd qilish harakatlarining ustunligidan va erkaklarda tugallangan o'z joniga qasd qilishdan iborat bo'lgan “gender paradoksi”ning keng tarqalgan hodisasi, ehtimol, gender modellarining ta'siri bilan bog'liq. Dastlab erkaklarga xos bo'lgan tajovuzkor xatti-harakatlar modellari va dominant erkaklikning ayrim elementlari, masalan, o'zini o'zi ta'minlash va mustaqillik autoagressiya (autoagressiya – o'zi va atrof-muhit o'rtasidagi munosabatlarda kuzatiladigan aybdorlik hissi, o'ziga qarshi

¹ [https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/age-standardized-suicide-rates-\(per-100-000-population\)](https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/age-standardized-suicide-rates-(per-100-000-population))

² <https://gateway.euro.who.int/en/datasets/european-mortalitydatabase/>

qaratilgan xatti-harakat, ya'ni o'zini ayblash) xavfi bilan bog'liqligi ta'kidlangan³.

Erkaklar tibbiy yordamga murojaat qilishda qiyinchiliklarga duch kelishadi, ularning urinishlari ayollarnikidan farqli o'laroq tez-tez intensiv terapiyani talab qiladi. Shuningdek, o'lim xavfi yuqori va o'z joniga qasd qilish jarayonining davomiyligi ancha qisqaroq bo'ladi. A.Cleary (2012) ta'kidlashicha, uzoq davom etgan, sezilarli hissiy og'riqni boshdan kechirganda, erkaklikning hukmron bo'lgan jihatlari uning ifodasini cheklaydigan sharoitlarda, erkaklar yordam so'rashdan ko'ra o'z joniga qasd qilishni afzal ko'radilar va bu ularning tushunishicha, o'zini tan olishga teng.

S.Mallon va boshqalar (2016) ayollar o'z joniga qasd qilishda turmush o'rtog'ining zo'ravonligi, qayg'uga botish, yo'qotish hissi, jinsiy zo'ravonlik va onalik muammolari rol o'ynashi haqida xulosa qilgan. Yosh ayollardagi xavf omillariga A.K.Fairweather-Schmidt va boshqalar (2010) turmush qurmaslik hamda tashxis qo'yilgan somatik va depressiv kasalliklar hamda keksalikda tashvishlarni kiritadi. E.Mandal va K.Zalewska (2010)lar taqdim etgan ma'lumotlariga ko'ra, parasuitsid qilgan ayollarda o'z-o'zini hurmat qilish darajasi pastligi, shaxslararo muloqot qobiliyatlar, shuningdek, qiyin vaziyatlarni yengishda qiyinchiliklar mavjudligi bilan ajralib turadi.

Mavjud gender paradoksi ma'lum yoshdagi guruhlariga ham xos bo'lib, deyarli hamma joyda yigitlarning o'z joniga qasd qilish darajasi o'smir qizlarnikidan yuqori. Bundan tashqari, ularda parasuitsid va o'z joniga qasd qilish fikrlari ham qat'iyroq. Gender va o'z joniga qasd qilish xulq-atvoriga oid madaniy e'tiqodlar o'smirlar uchun alohida ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, chunki ular o'zlarining shaxsiyatini aniqlash jarayonida va ko'pincha "mos" gender xulq-atvor g'oyalarini kattalarga qaraganda jiddiyroq, tom ma'noda qabul qiladilar⁴.

Vieweg (2005) ma'lumotlariga ko'ra, bolalar va o'smirlardagi g'ayritabiiy o'limlarning 16,8% ini o'z joniga qasd qilish tashkil qiladi. Ushbu yoshda

o'z joniga qasd qilish xatti-harakatining ortish xavfi tengdoshlarning qurboni bo'lish va yuqori darajadagi stress, tushkun kayfiyat, avtoritar otana uslubi va travmatik hodisalar⁵, shuningdek, 13 yoshgacha bo'lgan jinsiy tajriba, spirtli ichimliklarni iste'mol qilishning erta boshlanishi, inyeksion giyohvand moddalarni qabul qilish hamda jinsiy zo'ravonlik bilan chambarchas bog'liqdir⁶. Almquist (2020) ma'lumotlariga ko'ra, o'z joniga qasd qilish xulq-atvori ko'proq xavf ostida qolgan va ijtimoiy yordam muassasalariga joylashtirilgan bolalarda uchraydi.

Alohida e'tibor va maqsadli profilaktika choralari talab qiladigan yana bir toifa keksalardir. Kexsa odamlarda o'z joniga qasd qilishning xavf omillariga yolg'izlik, yaqin kishisini yo'qotish, ruhiy kasalliklar, chuqur psixologik iztiroblar bilan kechadigan surunkali va zaiflashtiruvchi kasalliklarning mavjudligi kiradi⁷. Keksalarning o'z joniga qasd qilishida ularning to'lovga layoqatsizligi va kamchiliklari haqidagi fikrlari, shuningdek, o'z aybini qoplash va mavjud vaziyatni tuzatish uchun yosh cheklovlari muhokama qilinadi. B.C.Park va D.Lester (2006) keksalar o'rtasida ajrimlar sonining ko'payishi tufayli ijtimoiy izolyatsiyaning kuchayishi va bu aholining ushbu toifasida o'z joniga qasd qilish bilan bog'liq o'lim ko'rsatkichlariga ham ta'sir qilishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Oilaviy holat ham himoya ta'siriga ega bo'lishi va o'z joniga qasd qilish xatti-harakatlarining rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin. O'z joniga qasd qilish turmush qurmagan, ajrashgan yoki beva qolganlar⁸ orasida ko'proq uchraydi, nikoh esa himoya qiluvchi omil hisoblanadi. Biroq bu qoida madaniy va etnik omillarga hamda muayyan jamiyatdagi gender rol modellariga qarab o'ziga xos xususiyatlarga ega. Koreyada o'z joniga

⁵ Huang H.-L., Peng W.-D., Lin Y.-C., Lee C.-H., Hu C.-Y., Huang S.-T. Gender-specific factors associated with the suicidal ideation of children in Taiwan: A large-scale cross-sectional study. *International Journal of Psychology*, 2019, Vol. 54 (1), pp. 53–60.

⁶ Epstein J.A., Spirito A. Gender-specific risk factors for suicidality among high school students. *Archives of Suicide Research: Official Journal of the International Academy for Suicide Research*, 2010, Vol. 14 (3), pp. 193–205.

⁷ <https://www.mattioli1885journals.com/index.php/actabiomedica/article/view/6312>

⁸ Heikkinen M.E., Isometsä E.T., Marttunen M.J., Aro H.M., Lönnqvist J.K. Social Factors in Suicide. *British Journal of Psychiatry*, 1995, Vol. 167 (6), pp. 747–753.

qasd qilishlar sonining ko'payishi (1983–2002) adabiyotlarda nikoh va ajralishlar soni bilan bog'liq. Shu bilan birga, S.S.Chang va boshqalar (2009) erkaklarning o'z joniga qasd qilishlari ajralish darajasidan ko'ra ko'proq ishsizlik darajasi bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Shunisi e'tiborga loyiqki, bolalarning mavjudligi ham himoya rolini o'ynaydi, ammo bu ko'proq ayollar uchun xosdir⁹.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar. Yevropaning 26 ta davlatida 37 yil davomida o'tkazilgan xalqaro tadqiqotlar ishsizlik sonining keskin oshishi ayollar va erkaklarda o'z joniga qasd qilish natijasidagi o'limning qisqa muddatli o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatdi¹⁰. Ma'lumki, past ijtimoiy-iqtisodiy holat o'z joniga qasd qilish darajasiga ta'sir qiladi, shuningdek, past malakali ishning og'ir psixo-ijtimoiy iqlimi ham. Wetherall (2015) tomonidan o'tkazilgan tadqiqot mutlaq daromad hayot davomida ham, o'tgan davr davomida ham o'z joniga qasd qilish fikrlari va urinishlari bilan bog'liq edi. M.S.Kim va boshqalar (2017) ishonchsiz bandlik yangi depressiv epizodlar, o'z joniga qasd qilish fikrlari va o'z sog'lig'iga e'tiborni kamaytirish ehtimoli bilan chambarchas bog'liq, degan xulosaga keldi.

Bundan tashqari, urushdan keyingi yillarda, jumladan, iqtisodiy o'zgarishlar davrida tug'ilganlar orasida o'z joniga qasd qilish darajasining o'zgarishi tadqiqotchilarda alohida qiziqish uyg'otgan. Masalan, Yaponiyada o'z joniga qasd qilishlar sonining ko'payishi (1985–2010), asosan, 1990-yillar oxiridagi Osiyo moliyaviy inqirozining vaqtinchalik oqibatlari bilan bog'liq. Janubiy Koreyada Buyuk depressiya va Koreya urushidan keyingi davrda tug'ilganlar uchun o'z joniga qasd qilish ta'siri alohida tasvirlangan¹¹.

Psixologik omillar. O'z joniga qasd qilish xulq-atvori psixologiyasi va muammosiga bag'ishlangan adabiyotlarda o'z joniga qasd qilish istagidagi shaxsning shaxsiy va kognitiv xususiyatlariga e'tibor qaratilgan. Bunda nevrotizm va impulsivlik,

ayniqsa, ajralib turadi. Y.Gvion va Y.Levi-Belz (2018) tadqiqotlariga ko'ra, o'rnatilgan psixiatrik tashxisdan qat'i nazar, impulsivlik o'z joniga qasd qilish uchun jiddiy xavf omili ekanini ko'rsatdi. Umidsizlik, avtobiografik xotira, og'irlik, og'riqli fikrlash, dixotomiyali fikrlash va kognitiv qat'iylik, shuningdek, muammolarni hal qilish qobiliyatlari o'z joniga qasd qilish xatti-harakati bilan kuchli bog'liq bo'lgan kognitiv o'zgaruvchilardir¹².

Ko'plab tadqiqotlar aholining o'z joniga qasd qilish xavfi bir qator psixologik o'zgaruvchilar – umidsizlik, aleksitimiya, o'z-o'zini hurmat qilish, muloqotda qiyinchiliklar, psixologik og'riq, impulsivlik va tajovuz, ruhiy hamda ularning birgalikdagi kasalliklari bilan bog'liqligini ko'rsatdi¹³.

Ruhiy buzilishlar. Y.Song va boshqa soha olimlarining fikrlariga ko'ra, psixiatriya tashxisi va o'z joniga qasd qilish harakati o'rtasida aniq bog'liqlik mavjud bo'lib, bu niyatda bo'lgan odamlarda ruhiy kasalliklarning tarqalishi, taxminan, 80% ni¹⁴ tashkil qiladi va psixiatriya shifoxonalaridagi bemorlarning o'z joniga qasd qilish darajasi (2020) umumiy aholiga oid ko'rsatkichlardan 5,13 baravar yuqori.

Shunday qilib, chegaradagi shaxsiyat buzilishi bilan o'z joniga qasd qilish xavfi 45 baravar yuqori. O'z joniga qasd qilish xavfi anoreksiya nevrozli ayollarda 31 marta, depressiyada 20 baravar, bipolyar buzuqlikda 17 baravar, opioidlarga qaramlikda 14 baravar va shizofreniyada 13¹⁵ baravar ortishi bilan bog'liq.

D.T.Chung va boshqalar (2017) o'zlarining meta-tahlillarida 12 hafta ichida ruhiy kasalliklar shifoxonasidan chiqarilgan shaxslarni maxsus xavf guruhi sifatida ajratib ko'rsatishadi, ammo E.Isometsa va boshqalar (2014) o'z joniga qasd qilishga urinish tarixi bo'lgan erkaklarda yuqori xavf cheksiz davom etadi, degan fikrda. Hayot davomida ruhiy kasallikning hamrohligini his qilishdan umidsizlik ruhiy kasallikning surunkali davom etishi kuzatiladigan odamlarda o'z joniga qasd qilish uchun muhim xavf omilidir.

⁹ Connor O'. R., Platt S., Gordon J. International Handbook of Suicide Prevention: research, policy and practice. New York, John Wiley & Sons, 2011. – 696 p.

¹⁰ Stuckler D., Basu S., Suhrcke M., Coutts A., McKee M. The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: An empirical analysis. Lancet, 2009, Vol. 374 (9686), pp. 315–323.

¹¹ <https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-016-3020-2>

¹² Connor O'. R., Platt S., Gordon J. International Handbook of Suicide Prevention: research, policy and practice. New York, John Wiley & Sons, 2011. 696 p.

¹³ <https://www.mdpi.com/1660-4601/17/11/4115/htm>

¹⁴ <https://www.nature.com/articles/mp200929>

¹⁵ <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/wps.20128>

Shizofreniya bilan ogʻrigan bemorlarning 20% dan 40% gacha hayoti davomida oʻz joniga qasd qilishga urinishadi va 5% oʻz joniga qasd qilish natijasida vafot etadi¹⁶.

Depressiya, tashvish va tajovuzkorlik alomatlari yuqori boʻlgan oʻsmirlarda yoshligida oʻz joniga qasd qilishga urinish ehtimoli, giyohvand moddalarni suiisteʼmol qilish kasalliklari va zoʻravonlik tendensiyalari koʻproq kuzatilgan¹⁷.

Spirтли ichimliklarga qaram boʻlgan bemorlar uchun yuqori xavf oʻrganilganda, oʻz joniga qasd qilish haqidagi fikrlar va urinishlar oʻz joniga qasd qilish xavfini statistik jihatdan sezilarli darajada oshirishi maʼlum boʻlgan¹⁸. M.L.D.Ostergaard va boshqalarga koʻra (2017), giyohvand moddaga qaramlik ogʻir ruhiy kasalliklar (shizofreniya, bipolyar affektiv buzulish, depressiya va shaxsiyat buzilishlari) boʻlgan odamlarda tugallangan oʻz joniga qasd qilish va oʻz joniga qasd qilishga urinish xavfi bilan chambarchas bogʻliq. T.Wetterling va Schneider (2013) shuni koʻrsatadiki, spirтли ichimliklar bilan zaharlanish oʻz joniga qasd qilish xavfini oʻz-oʻzidan oshiradi.

M.P.Hengartner va boshqalar oʻz tadqiqotlarida (2020) oʻsmirlik davrida nasha isteʼmol qilish va kattalardagi oʻz joniga qasd qilish tendensiyalari bilan depressiya oʻrtasidagi bogʻliqlikni qayd etdilar. Shuningdek, giyohvand moddalarni surunkali isteʼmol qilish va boshqa moddalar bilan zaharlanishni oʻz joniga qasd qilish xatti-harakatlariga taʼsiri bilan solishtirish mumkin.

U.Hoang va boshqalar (2014) ovqatlanish buzilishi, xususan, anoreksiya va bulimiya guruhida oʻz joniga qasd qilishning yuqori koʻrsatkichlarini aniqladi, bunda oʻz joniga qasd qilish darajasi mos ravishda 100 000 aholi uchun 11,5 va 4,1 ni tashkil qiladi. Shuningdek, demensiya, autizm spektrining buzilishi, tashvish va travmadan keyingi stress kabi boshqa ruhiy kasalliklar ham oʻz joniga qasd qilish xavfi bilan bogʻliqligini qayd etishgan¹⁹.

¹⁶ <https://jamanetwork.com/journals/jamapsychiatry/fullarticle/208392>

¹⁷ Hart S.R., Van Eck K., Ballard E.D., Musci R.J., Newcomer A., Wilcox H.C. Subtypes of suicide attempters based on longitudinal childhood profiles of co-occurring depressive, anxious and aggressive behavior symptoms. *Psychiatry Research*, 2017, Vol. 257, pp. 150–155.

¹⁸ <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0126870>

¹⁹ Serafini G., Calcagno P., Lester D., Girardi P., Amore M., Pompili M. Suicide Risk in Alzheimer's Disease: A Systematic Review. *Current Alzheimer Research*, 2016, Vol. 13 (10), pp. 1083–1099.

Vaqt omilining taʼsiri va ruhiy kasallikning turli bosqichlarida oʻz joniga qasd qilish xavfi oʻrganildi. Affektiv buzilishlar boʻlsa, bu xavf kasallikning dastlabki bosqichlari – katta depressiya holatida oʻz joniga qasd qilish xavfi birinchi uch oyda, oʻz joniga qasd qilishga urinishlar birinchi yilda yuqori boʻladi²⁰. Vythilingam va boshqalar (2003) psixotik alomatlari boʻlgan depressiyada oʻz joniga qasd qilish xavfi 2 baravar yuqori ekanligini koʻrsatdi: statsionar davolanishdan keyin 15 yil ichida psixotik depressiya bilan ogʻrigan bemorlarning 41% i va psixotik belgilari boʻlmagan depressiya bilan ogʻrigan bemorlarning 20% i oʻz joniga qasd qilish tufayli vafot etadi.

Z.Rihmer va A.Rihmer (2019) maʼlumotlariga koʻra, affektiv buzilish davomiyligidan qatʼi nazar, oʻz joniga qasd qilish xavfi muvaffaqiyatli favqulodda vaziyatlarda va uzoq muddatli farmakoterapiya bilan sezilarli darajada kamayadi, psixosotsial aralashuvlar bilan toʻldiriladi. Tadqiqotlarga koʻra, koʻp hollarda aholining oʻz joniga qasd qilish bilan bogʻliq oʻlim darajasi va ruhiy kasalliklarga chalingan odamlar oʻlimi darajasi oʻrtasida hech qanday bogʻliqlik uchramaydi va ruhiy buzilishning oʻz joniga qasd qilish xatti-harakatiga bevosita taʼsiri ilgari koʻrsatilganidek, global va oldindan belgilab qoʻyilgan emas.

Biologik omillar. Oʻz joniga qasd qilishning mustaqil prognozlarida oiladagi oʻz joniga qasd qilish va bolalikdagi zoʻravonlikning roli muhokama qilinadi. Shunday qilib, M.Rajalin va boshqalarga koʻra (2013), ijobiy oila tarixiga ega boʻlgan erkaklar oʻz joniga qasd qilishga jiddiyoq uringan va puxta rejalashtirilgan urinishlarni amalga oshirishadi va bu holatning xavfliligini yanada oshiradi²¹.

Boshqa omillar. Alohida xavf guruhlari orasida ozodlikdan mahrum qilish joylarida jazoni oʻtayotgan shaxslarni ajratib koʻrsatish mumkin. Adliya Statistikasi Byurosining (Bureau of Justice Statistics. AQSH, 2011-yil) maʼlumotlariga

²⁰ https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/070674371405901006?url_ver=Z39.88-2003&rft_id=ori:rid:crossref.org&rft_dat=cr_pub%20%200pubmed

²¹ Geulayov G., Metcalfe C., Heron J., Kidger J., Gunnell D. Parental suicide attempt and offspring self-harm and suicidal thoughts: Results from the Avon Longitudinal Study of Parents and Children (ALSPAC) birth cohort. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 2014, Vol. 53 (5), pp. 509–517.

ko'ra, qamoqxonalarda o'z joniga qasd qilish natijasida o'lim darajasi umumiy aholi sonidagi ko'rsatkichlardan bir necha barobar yuqori, bu o'z joniga qasd qilish mahbuslar orasida ikkinchi eng keng tarqalgan o'lim sababidir.

Litsenziyaga ega o'qotar qurol egalari o'rtasida qanday usulda bo'lishidan qat'i nazar, o'z joniga qasd qilish holatlari qayd etilgan, bu xavf qurol sotib olingan kundan boshlab besh yoki undan ortiq yil davomida kuzatiladi²². D.C.Vitt va boshqalarning so'zlariga ko'ra (2018), o'qotar qurol egalari sonining ko'payishi o'q jarohatlari natijasida o'z joniga qasd qilish darajasini sezilarli darajada oshiradi va o'qotar qurollardan foydalanishni cheklash alohida qoidalar yordamida o'z joniga qasd qilish darajasini kamaytirish imkonini beradi.

Xavf omillari ma'lum kasblarga ham tegishli bo'lishi mumkin. Favqulodda vaziyatlar xizmatlari vakillari umumiy aholiga nisbatan o'z joniga qasd qilishda yuqori ko'rsatkichlarga ega. Ular muntazam ravishda o'tkir va surunkali stress, shuningdek, yuqori darajadagi depressiya va giyohvand moddalarni iste'mol qilish xavfiga duch kelishadi, bu esa o'z joniga qasd qilish xavfini oshirishi mumkin²³.

Shunday qilib, Gyorffy (2016) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda, boshqa professional guruhlar bilan solishtirganda, ayol shifokorlarning ruhiy salomatlik ko'rsatkichlari depressiya, o'z joniga qasd qilish fikrlari va uyqu buzilishi nuqtayi nazaridan yomonroq ekanligi ko'rsatilgan.

Bir qator somatik va nevrologik kasalliklar o'z joniga qasd qilish harakati xavfi bilan bog'liq. O'z joniga qasd qilish xavfi bilan bog'liq bo'lgan somatik kasalliklarga potensial o'limga olib keladigan kasalliklarga OIV va neoplazmalar kiradi²⁴.

H.K.Chang va boshqalarning so'zlariga ko'ra (2019), travmatik miya shikastlanishi o'smirlarda

ham, yoshlarda ham, kattalarda ham o'z joniga qasd qilishga urinishlar xavfi ortishi bilan bog'liq. Ular insultni boshdan kechirgan bemorlar keyinchalik o'z joniga qasd qilish xavfi yuqori, degan xulosaga kelishdi. Shuningdek, depressiya bilan birga keladigan kasallik bo'lsa, xavf yanada ortadi. Brenner (2016) ma'lumotlariga ko'ra, tarqoq sklerozli bemorlarda o'z joniga qasd qilish va unga urinish xavfi yuqori. Bir nechta somatik tashxislar bilan birgalikda o'z joniga qasd qilish xavfining kuchayishini istisno qilish mumkin emas. Surunkali og'riq sindromi alohida e'tiborga loyiqdir, chunki u kelib chiqishiga qaraganda ko'proq depressiya bilan bog'liq²⁵.

Xulosa. Doimiy boyib borayotgan ilmiy adabiyotlarga qaramay, o'z joniga qasd qilish xavfi omillari bo'yicha ko'proq tadqiqotlarga ehtiyoj bor. O'z joniga qasd qilish harakati to'g'risidagi ma'lumotlarni sifatli va o'z vaqtida taqdim etish ushbu murakkab hodisani tushunishimizni yaxshilashi mumkin. Ba'zi omillar mintaqaga qarab o'z joniga qasd qilish bilan turli xil bog'lanishlarni ko'rsatishini hisobga olsak, kelajakdagi tadqiqotlar muayyan mahalliy va madaniy kontekstlarga qaratilishi kerak. Bunday yondashuv mintaqaviy va milliy sog'liqni saqlash tizimlarini inqirozga qarshi yordam ko'rsatish uchun optimallashtiradi.

²² https://ajph.aphapublications.org/doi/10.2105/ajph.87.6.974?url_ver=Z39.88-2003&rft_id=ori%3Arid%3Aacrossref.org&rft_dat=cr_pub++0pubmed

²³ Vigil N.H., Grant A.R., Perez O., Blust R.N., Chikani V., Vadeboncoeur T.F., Spaite D.W., Bobrow B.J. Death by Suicide-The EMS Profession Compared to the General Public. Prehospital Emergency Care, 2019, Vol. 23 (3), pp. 340–345.

²⁴ Zhong B.-L., Li S.-H., Lv S.-Y., Tian S.-L., Liu Z.-D., Li X.-B., Zhuang H.-Q., Tao R., Zhang W., Zhuo C.-J. Suicidal ideation among Chinese cancer inpatients of general hospitals: Prevalence and correlates. Oncotarget, 2017, Vol. 8 (15), pp. 25141–25150.

²⁵ Fishbain D. A., Bruns D., Bruns A., Gao J., Lewis J. E., Meyer L. J., Disorbio J. M. The Perception of Being a Burden in Acute and Chronic Pain Patients Is Associated with Affirmation of Different Types of Suicidality. Pain Medicine, 2016, Vol. 17 (3), pp. 530–538.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Pirkis J., Spittal M.J., Keogh L., Mousaferiadis T., Currier D. Masculinity and suicidal thinking. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. 2017, Vol. 52 (3), pp. 319-327.
2. Canetto S.S. Meanings of gender and suicidal behavior during adolescence. *Suicide & Life-Threatening Behavior*. 1997, Vol. 27 (4), pp. 339-351.
3. Huang H.L., Peng W.D., Lin Y.C., Lee C.H., Hu C.Y., Huang S.T. Gender-specific factors associated with the suicidal ideation of children in Taiwan: A large-scale cross-sectional study. *International Journal of Psychology*, 2019, Vol. 54 (1), pp. 53-60.
4. Epstein J.A., Spirito A. Gender-specific risk factors for suicidality among high school students. *Archives of Suicide Research: Official Journal of the International Academy for Suicide Research*. 2010, Vol. 14 (3), pp. 193-205.
5. Heikkinen M.E., Isometsä E.T., Marttunen M.J., Aro H.M., Lönqvist J.K. Social Factors in Suicide. *British Journal of Psychiatry*. 1995, Vol. 167 (6), pp. 747-753.
6. Connor O' R., Platt S., Gordon J. *International Handbook of Suicide Prevention: research, policy and practice*. New York, John Wiley & Sons, 2011. – 696 p.
7. Stuckler D., Basu S., Suhrcke M., Coutts A., McKee M. The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: An empirical analysis, *Lancet*. 2009, Vol. 374 (9686), pp. 315-323.
8. Hart S.R., Van Eck K., Ballard E.D., Musci R.J., Newcomer A., Wilcox H.C. Subtypes of suicide attempters based on longitudinal childhood profiles of co-occurring depressive, anxious and aggressive behavior symptoms. *Psychiatry Research*. 2017, Vol. 257, pp. 150-155.
9. Serafini G., Calcagno P., Lester D., Girardi P., Amore M., Pompili M. Suicide Risk in Alzheimer's Disease: A Systematic Review. *Current Alzheimer Research*. 2016, Vol. 13 (10), pp. 1083-1099.
10. Geulayov G., Metcalfe C., Heron J., Kidger J., Gunnell D. Parental suicide attempt and offspring self-harm and suicidal thoughts: Results from the Avon Longitudinal Study of Parents and Children (ALSPAC) birth cohort. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 2014, Vol. 53 (5), pp. 509-517.
11. Vigil N. H., Grant A. R., Perez O., Blust R. N., Chikani V., Vadeboncoeur T. F., Spaite D. W., Bobrow B. J. Death by Suicide-The EMS Profession Compared to the General Public. *Prehospital Emergency Care*. 2019, Vol. 23 (3), pp. 340-345.
12. Zhong B.L., Li S.H., Lv S.Y., Tian S.L., Liu Z.D., Li X.B., Zhuang H.Q., Tao R., Zhang W., Zhuo C.J. Suicidal ideation among Chinese cancer inpatients of general hospitals: Prevalence and correlates. *Oncotarget*, 2017, Vol. 8 (15), pp. 25141-25150.
13. Fishbain D. A., Bruns D., Bruns A., Gao J., Lewis J. E., Meyer L. J., Disorbio J. M. The Perception of Being a Burden in Acute and Chronic Pain Patients Is Associated with Affirmation of Different Types of Suicidality. *Pain Medicine*. 2016, Vol. 17 (3), pp. 530-538.

Maxmudova Malika Anvarovna,

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi tayanch doktoranti

e-mail: malika.mahmudova.2016@mail.ru

JAMIYATDA XOTIN-QIZLARNING IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLIGINI OSHIRISHDA XORIJIY TAJRIBANING AHAMIYATI

Annotatsiya. Maqolada hozirgi kunda O'zbekistonda siyosiy va ijtimoiy qarorlarni qabul qilishda ayollar ishtiroki bilan bog'liq vaziyatlar hamda dunyoda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda qo'llanayotgan ilg'or xorijiy tajribalar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: gender, ayollarning siyosiy ishtiroki, modernizatsiya, davlat hokimiyati, xorijiy tajriba.

Аннотация. В статье анализируются ситуации, связанные с участием женщин в принятии политических и социальных решений в Узбекистане, а также передовой зарубежный опыт, используемый для повышения общественно-политической активности женщин в мире.

Ключевые слова: гендер, женское политическое участие, модернизация, государственная власть, международный опыт.

Annotation. The article analyzes situations related to the participation of women in political and social decision-making in Uzbekistan, as well as advanced foreign experience used to increase the socio-political activity of women in the world.

Keywords: gender, women's political empowerment, modernization, state power, international experience.

Kirish. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM) insoniyatni himoya qilish va farovonligini oshirishga qaratilgan bo'lib, O'zbekiston ham unga erishishning qat'iy tarafdoridir. BMTning 2030-yilgacha bo'lgan Global kun tartibining Barqaror rivojlanish maqsadlarini izchil amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi 2021-yilning may oyida davlat idoralari, NNT, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda gender tenglikni ta'minlash hamda barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirishga oid sakkizta vazifani ishlab chiqdi va "Gender tenglikka erishish strategiyasi"ni qabul qildi. Unga ko'ra, 2030-yilga kelib, xotin-qizlarga nisbatan kamsitishlarning har

qanday shakliga barham berish, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotda qarorlar qabul qilishning barcha darajalarida ayollarning to'liq va samarali ishtirokini hamda yetakchilik qilish uchun teng imkoniyatlarni ta'minlash nazarda tutilgan. Bundan tashqari, ushbu maqsad hukumatning turli darajalarida Davlat dasturlarini qabul qilish jarayonida gender tenglik tamoyillarini joriy qilishni o'z ichiga oladi.

Albatta, bu maqsadlarga erishishda ilg'or xorijiy tajribani o'rganish va joriy etish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflarni ishlab chiqish muhim ahamiyatga egadir.

Gender tengligi bo'yicha 2022-yilgi mamlakatlar reytingida¹ Germaniya davlati top

¹ https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf

o'ntalikka kirgan bo'lib, hozirda ham ayollarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha yetakchilikni saqlab qolmoqda. Xelen Veber kolleji Germaniyada xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga qaratilgan qator dasturlarni taklif etadi. Xususan, Xelen Veber kollejida maxsus dastur asosida siyosatda o'zini sinab ko'rmoqchi bo'lgan ayollar va qizlar uchun qator o'quv kurslar tashkillashtirilgan. Dastur qator programmalarni – maxsus 9 oylik o'quv kurslari, yozgi va qishki maktablar (har safar turli mavzularda tashkil etiladi) hamda amaliyotni o'z ichiga oladi. Barcha dasturlar malakali murabbiylar tomonidan olib boriladi. Shu bilan bir qatorda, dastur doirasida doimiy ravishda ko'chma ko'rgazma tashkil etiladi. Barcha yangiliklar va ma'lumotlar Xelen Veber informatsion veb-saytida² muntazam ravishda yoritib boriladi. Shuningdek, Oila, qariyalar, ayollar va yoshlar masalalari federal vazirligi³ (BMFSFJ) tomonidan Xelen Veber mukofoti ta'sis etilgan bo'lib, unda har yili 15 nafar mahalliy siyosatchi ayol taqdirlanadi va 10 000 yevro miqdoridagi pul mablag'i bilan rag'batlantiriladi. Mukofotning maqsadi ayollarning mahalliy siyosatdagi ishtirokini e'tirof etgan holda, ularning yutuqlarini keng jamoatchilikka namoyon etishdan iborat.

Nomzod va saylangan ayollarni o'qitish, o'rgatish va salohiyatini oshirish. Siyosiy partiyalar va saylovchilar ko'pincha ayollarda (go'yoki) siyosiy tajriba yetishmasligini ta'kidlaydilar va bu, o'z navbatida, ularni qo'llab-quvvatlamaslikka sabab bo'ladi. Ayol nomzodlar va kelajakda saylanish niyatida bo'lgan oddiy ayollarni (jumladan, yosh ayollar, imkoniyati cheklangan ayollar va h.k.) o'qitish, ularga murabbiylik qilish va salohiyatini oshirish dasturlari (o'quv kurslar) tajriba orttirish, shuningdek, o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlash kabi ko'nikmalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Saylovdan so'ng Parlament yoki qarorlarni qabul qiluvchi boshqa yuqori organlarning qoidalari va tartib-taomillarini o'rgatish bo'yicha treninglar ham ayol deputatlarni qo'llab-quvvatlashi mumkin. Bunday mashg'ulotlarning doimiy ravishda davom etishi muhimdir.

² <https://www.frauen-macht-politik.de/en/helene-weber-college/the-helene-weber-college/>

³ <https://www.bmfsfj.de/bmfsfj/meta/en/the-ministry>

Portugaliyada “Ayollardan ayollarga” dasturi⁴ amaliyotga joriy etilgan bo'lib, unga ko'ra, yosh ayollarning siyosatdagi ishtirokini oshirish maqsadida siyosiy tajribaga ega ayollar 16 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan 30 nafar xotin-qizga o'n ikki oy davomida murabbiylik qiladilar. Bundan tashqari, ular gender tengligi, demokratiya hamda siyosiy tizimlar bo'yicha o'quv kurslari tashkil etadilar va ushbu dastur doirasida siyosiy tashkilotlarga tashriflar uyushtiradilar.

Rossiya Federatsiyasi. Tug'uruq ta'tilidagi ayollar va voyaga yetmagan bolalarning onalari uchun maxsus “Tadbirkorona” federal ta'lim dasturi⁵ yaratilgan bo'lib, beg'araz o'tiladi. Mazkur Dastur doirasida tajribali murabbiylar tarkibi, ya'ni ustozlar va kuratorlar ishtirokchilarning o'z shaxsiy biznesini ochishiga hamda g'oyalarini hayotga tatbiq etishiga ko'maklashadi. Biznes reja tanlovi natijalariga ko'ra, g'olib naqd pul shaklida rag'batlantiriladi.

Xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirish maqsadida davlat tomonidan maxsus moliyalashtirish mexanizmlari. Italiyada siyosiy partiyalarga ajratilgan davlat mablag'larining 5 foizi ayollar faolligini targ'ib qiluvchi tadbirlarga va ularning siyosiy faoliyatiga ajratilishi belgilab qo'yilgan. 2009-yildan buyon Irlandiyadagi siyosiy partiyalar olingan davlat mablag'larini ma'lum maqsadlarga, shu jumladan, ayollar va yoshlarning siyosiy tadbirlarda ishtirok etishiga ko'maklashishga qaratish tartibi joriy etilgan⁶.

Rasmiy gender tengligi siyosatini qabul qilish va partiyaning me'yoriy-huquqiy bazasida gender tengligi masalasini ko'tarish – potensial ayol nomzodlar (va saylovchilar) uchun partiyaning siyosiy va ijtimoiy hayot bilan bog'liq qarorlarni qabul qilishda ayollarning teng ishtirokini qo'llab-quvvatlash g'oyalarga sodiqligini ifodalovchi kuchli

⁴ <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/good-practices/portugal/bringing-young-women-politics-project-womanwoman>

⁵ <https://eawf.ru/projects/globalnye-initsiativy-v-interesakh-zhenshchin/obrazovatelnyy-proekt-mama-predprinimatel/>

⁶ Баллингтон Джули, Мюриэль Кахане. «Глава 9. Женщины в политике: финансирование для гендерного равенства». Финансирование политических партий и избирательных кампаний: справочник по вопросам политического финансирования, 300–343. Стокгольм: Международный институт демократии и содействия выборам, 2014 г. <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/funding-of-political-partiesand-election-campaigns.pdf>.

ijobiy jamoatchilik belgisi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tenglik siyosati ayollarning ishtirokini oshirish bo'yicha maxsus chora-tadbirlarni (xususan, kvotalar yoki faqat ayollar uchun salohiyatni oshirish va murabbiylik dasturlari), shuningdek, mehnat va oila muvozanati, kamsitish va suiiste'mol qilishga qarshi kurashish mexanizmlari kabi masalalarni o'z ichiga olishi mumkin. Tenglik siyosati hamda ayollarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish masalalarini partiya siyosatiga kiritishni kafolatlash majburiyatini o'z ichiga olishi mumkin. Bu genderni yo'naltirilgan siyosat islohotini qo'llab-quvvatlash (masalan, genderni asoslangan zo'ravonlikka qarshi kurashish yoki bola parvarishi va reproduktiv huquqlarga nisbatan) va odil sudlov, sog'liqni saqlash, fuqarolik olish, mehnat huquqlari, yer huquqlari, ijtimoiy ta'minot va meros olish kabi sohalarida gender tenglikni rag'batlantirish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Siyosiy partiya uchun gender tengligi siyosatini joriy etishda demokratiya va saylovlarga ko'maklashish xalqaro instituti ushbu tamoyillarni institutsionallashtirishni taklif qiladi⁷:

- rasmiy (formal) bo'lmagan, haqiqiy tenglik – ayollar va erkaklarning turli vaziyatlari va turli holatlarini hisobga oladigan choralar;

- ayol nomzodlar uchun kvotalar, o'qitish va murabbiylik kabi maxsus chora-tadbirlar; kam sonli guruhlardagi ayollarni jalb qilishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha aniq chora-tadbirlar;

- barcha nomzodlar hamda vakillarga ish va oilaviy majburiyatlarni muvozanatlashtirishga imkon beradigan chora-tadbirlar, masalan, yig'ilishlarning vaqti va joylashuvi to'g'risida "gender sezuvchan qarorlarni" qabul qilish, qulay mehnat sharoitlarini yaratishga ko'maklashish;

- tenglik siyosatini yanada takomillashtirish haqida xabardor qilish uchun ma'lumotlarni yig'ish va jinsga ko'ra ajratib qo'llash.

Shimoliy Yevropa mamlakatlari (Daniya, Finlyandiya, Islandiya, Norvegiya va Shvetsiya) da ixtiyoriy partiya kvotalari joriy etilgan. Bu amaliyot ayollarning siyosatdagi ishtirokining dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichlarini namoyon qila oldi. Ularning muvaffaqiyati siri – Shimoliy Yevropa mamlakatlarining hech birida qonuniy normalar o'rnatilmagan, ammo mintaqadagi

ko'plab siyosiy partiyalar 1970 yoki 1980-yillardan beri ixtiyoriy kvotalardan foydalanib kelmoqda. Masalan, Shvetsiyadagi Sotsial-demokratik partiya 1978-yildan beri ichki kvota tizimidan foydalanmoqda va hozirda partiya ro'yxatida navbatma-navbat erkak va ayol nomzodlarning "zip tizimini" qo'llamoqda. Norvegiyada ham ishchilar partiyasi 1983-yildan beri ixtiyoriy kvotalardan foydalanib kelmoqda. Uning ustavida esa 50 foizlik kvota ko'zda tutilgan bo'lib, unda ikkala jins vakili ham ro'yxatdagi dastlabki ikki o'rinda taqdim etilishi kerakligi belgilangan⁸.

Irlandiyadagi Leyboristlar partiyasining Ayollar qanoti ayol nomzodlarni noqulay ahvolga soladigan beshta omilni aniqladi: uy majburiyatlari, madaniyat, pul, ishonch va nomzodlarni tanlash. Ushbu omillar bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun partiya tomonidan dastur ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra, nomzod ayollar uchun mablag' yig'ish, shuningdek, partiya a'zolari bo'lgan ayollar uchun o'quv kurslarini (treninglar) hamda axborot berish va tushuntirish tadbirlarini tashkil etadilar⁹.

Rasmiy "ayollar qanoti"ni qo'llab-quvvatlash siyosiy partiyalar uchun ayollar ishtirokini rag'batlantirishning azaliy va juda keng tarqalgan mexanizmidir. Ayollar qanotining tashkil etilishi siyosatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Biroq samaradorlikni oshirish uchun ayollar qanotini partiya tuzilmasiga muayyan funksiyalar va majburiyatlarni, shuningdek, munosib moliyalashtirishni ko'zda tutgan holda rasman birlashtirish lozim. Xorvatiyada 1995-yilda faol ayollar tomonidan tashkil etilgan Sotsial-demokratik partiyaning (SDP) "Demokratik ayollar forumi" ushbu partiyada ayollarning ishtirokini oshirish uchun astoydil harakat qildi. Bunday qadam fuqarolik jamiyati subyektlari bilan strategik aloqalarni o'rnatishni, partiyadagi 40% kvotani "yetarlicha taqdim etilmagan jins" uchun ajratishni kelishish bo'yicha muvaffaqiyatli harakatlarni, partiyaning ayol a'zolariga ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatlarini yaratishni va mahalliy darajada ayollar uchun siyosiy ustuvorliklarni aniqlash

⁸ Международный институт демократии и помощи в проведении выборов, Межпарламентский союз и Стокгольмский университет. «База данных гендерных квот». Международный институт демократии и содействия выборам. По состоянию на 24 июля 2019 года. <https://www.idea.int/data-tools/data/genderquotas>.

⁹ <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/funding-of-political-parties-and-election-campaigns.pdf>.

⁷ Международный институт демократии и содействия выборам. «Основа для разработки гендерной политики для политических партий». Стокгольм: Международный институт демократии и содействия выборам, 2016 г.

platformalarini ishlab chiqishni nazarda tutgan. Ushbu tadbirlar SDP deputatlari orasida ayollar sonining oshishiga olib keldi va ular partiyaning o'zida qarorlarni qabul qilishda faolroq ishtirok eta boshladi¹⁰.

Ispaniya "BMT – Ayollar" tuzilmasi doirasida ayollarning davlat siyosatiga qamrab olinishi ustidan nazoratni ta'minlash, shuningdek, fuqarolik jamiyatida ayollar tashkilotlarining mavqeyini mustahkamlash maqsadida Gender tengligi fondini yaratdi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, Madridda 2020-yil holatiga qadar jinslar tengligi bo'yicha 36 ta agent faoliyat yuritgan. Ushbu agentlardan biri bo'lgan Karmen Garsiyaning so'zlariga ko'ra, 2 yil davomida ular Ispaniya poytaxtidagi 65 ta ko'cha nomini taniqli ayollar sharafiga qayta nomlashga hamda bolalar aravachasi bilan yo'ldan o'tayotgan ayollar uchun yo'lehiroqlarning (svetofor) yonish davomiyligini bir necha soniyaga uzaytirishga erishgan¹¹.

Jahonda oila manfaatlarini hisobga olgan holda ayollarning siyosiy faolligini rivojlantirish amaliyoti ham mavjud bo'lib, unga ko'ra, parlament yig'ilishlarida ishtirok etish imkoniyatidan mahrum bo'lgan tug'uruq ta'tilidagi yoki emizikli ayollarning ovoz berishda qatnashishi va ovoz berishi tizimli rag'batlantiriladi. Oilaviy majburiyatlarini siyosiy karyera bilan birga olib borishiga imkon yaratilib, ayollarning (va erkaklarning) holati yengillashtiriladi. Bundan tashqari, bu amaliyot parlamentlarning ish madaniyatini ko'proq inklyuziya va gender sezuvchanlik tomoniga o'zgartirishga xizmat qiladi. Masalan, Daniyada 19:00 dan keyin ovoz berilmaydi. Ispaniyada yalpi majlislar vaqti aniq belgilangan. Portugaliyada onalik ta'tili yoki bola parvarishi ta'tili parlament a'zosini "vaqtincha o'rnini egallash" uchun maqbul sababdir. Irlandiyada barcha parlamentariylar va parlament a'zolari "bolalar xonalari"dan foydalanish imkoniyatiga ega.

¹⁰ Баллингтон, Джули ва бошк. Расширение прав и возможностей женщин для более сильных политических партий: руководство по поощрению участия женщин в политической жизни. Нью-Йорк/Вашингтон, округ Колумбия: Программа развития ООН / Национальный демократический институт по международным вопросам, 2012.

¹¹ Женщины в Испании: история и современное положение. Мачизм и феминизм / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://estatespain.com/blog/zhenschiny-v-ispanii>.

1974-yilda Shvetsiya hukumati otalarga bolani parvarishlash ta'tiliga chiqish uchun qonuniy ruxsat bergan birinchi mamlakat bo'ldi. Ongli otalik g'oyalarini jamiyatga singdirish va onalar yumushlarini biroz yengillashtirish maqsadida "otalik kvotalari", ya'ni aynan ota foydalanishi kerak bo'lgan bolani parvarishlash ta'tili davri joriy qilindi. Bugungi kunda majburiy "otalik dekreti" davomiyligi qonun bilan kafolatlangan bo'lib, u 60 kunni tashkil qiladi. Shuningdek, yaqinda ona yoki ota bo'lgan shaxslar 480 kunni teng taqsimlab olishlari mumkin. Unda oilaga mo'ljallangan ijtimoiy to'lovlar miqdori ko'proq bo'ladi. Ushbu rag'bat chorasi tufayli bugungi kunda shved otalarining chorak qismi onalari bilan bir qatorda tug'uruq ta'tiliga chiqmoqdalar.

1982-yildan boshlab Kanada, Estoniya va Islandiya davlatlarida oila manfaatlarini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratuvchi parlamentlar faoliyat yuritadi. Jamoalar palatasi a'zolari, parlament xodimlari va parlament faoliyatini ta'minlaydigan ba'zi xodimlar parlamentning asosiy binosi yaqinida joylashgan bolalarni parvarish qilish muassasasidan foydalanishlari mumkin. Bolalarni kunduzi parvarish qilish uchun notijorat markazidagi 34 ta joy taklif etiladi. Riigikogu binosida (Estoniya Parlamenti) bolalar xonasi mavjud bo'lib, unda 5 yoshdan 10 yoshgacha bo'lgan bolalar o'ynashi, kitob o'qishi, bilim olishi va televizor yoki DVD tomosha qilishi mumkin. Bolalarga hech kim qaramagani uchun ota-onalarning o'zlari (parlamentariylar va mansabdor shaxslar) ulardan boxabar bo'lishlari kerak. Bolalar xonasida kichik oshxona va bir nechta "ish" joylari (stol va Wi-Fi bilan) mavjud.

Islandiyada parlament kafeteriyasiga bolalar o'rindiqlari o'rnatilgan bo'lib, bolani yo'rgaklash uchun stol va oilaviy xonadan foydalanish imkoniyatlari yaratilgan.

Ayollarning siyosiy faolligini oshirish bo'yicha amalga oshirilgan ijobiy xalqaro tajribalar asosida quyidagi taklif va tavsiyalarni berib o'tmoqchiman:

– mahalliy saylanadigan organlar milliy institutlarga qaraganda kamroq ahamiyatga ega, deb qaralmasligi lozim (Maltada ayollarning mahalliy darajada siyosiy hayotdagi ishtiroki alohida e'tiborga loyiqdir. Mahalliy hokimiyat aholiga keng ko'lamli xizmatlarni taqdim etadi hamda odamlarning kundalik hayotiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ko'pgina ayollar va erkaklar uchun mahalliy hokimiyat

organlari ularning siyosiy karyerasida va kerakli tajribaga ega bo'lgan sohada boshlang'ich nuqtadir. Agar ko'proq ayollar o'zlarini mahalliy darajadagi siyosatda sinab ko'rish imkoniga ega bo'lsalar, bu ular uchun parlamentga saylanishga turtki bo'lishi va bunday ayollar soni ko'payishi mumkin);

– oilali rahbar ayollar uchun yanada qulay mehnat sharoitlarini yaratish va ularni qo'llab-quvvatlash;

– ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish maqsadida ularning ushbu sohadagi bilim va ko'nikmalarini oshirishga qaratilgan maxsus grantlar, stajirovkalar, qisqa muddatli amaliyot o'tash tizimini tubdan takomillashtirish va bunda ustoz-shogird amaliyotidan foydalanish;

– nomzod ayollar uchun mablag' yig'ish tarmoqlarini topish va undan samarali foydalanish, nomzod ayollar uchun partiya ichida fondlar tashkil etish hamda subsidiyalar berishni yo'lga qo'yish;

– ayol nomzodlarni saylovoldi o'qitish uchun partiya hisobidan (kerak bo'lsa, hukumat tomonidan) mablag' ajratish;

– ayollar, xususan siyosatdagi ayollar imijini targ'ib qilish maqsadida OAV mutaxassislarini tayyorlash;

– boshqaruv lavozimlariga nomzod bo'lgan ayollar va erkaklarning ommaviy axborot vositalarida adolatli va teng yoritilishini ta'minlashga qaratilgan milliy mexanizmlarini yaratish;

– partiya siyosatini ishlab chiqishda gender tengligi masalasining hisobga olinishini kuzatib borish.

Xulosa qilib aytganda, jamiyatda ayol qadrigimmati, huquq va erkinliklarini himoya qilish borasida davlat bosh islohotchi sifatida namoyon bo'lmoqda. Zotan, jamiyatda xotin-qizlarning huquq va manfaatlarini ifoda etish, davlat va jamiyat munosabatlarida ayollarning o'rni va rolini yanada oshirish, ularning siyosiy, huquqiy, ijtimoiy sohalarida manfaatlarini himoya qilishda xorijiy tajribaning ahamiyati yuqori. Biroq mamlakatimizning milliy qadriyatlarini saqlab qolgan holda eng maqbulini implementatsiya qilish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5325-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 1-martdagi "Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniyatlarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-81-son [Farmoni](#).
3. <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/goodpractices/portugal/bringing-young-women-politics-project-womanwoman>
4. Европейский институт гендерного равенства. «Политика женской власти — Helene Weber Kolleg (Германия)». Европейский институт гендерного равенства (блог), 2015 г. <https://eige.europa.eu/gendermainstreaming/good-practices/germany/women-power-politics-helene-weber-kolleg>.
5. Международный институт демократии и содействия выборам. «Основа для разработки гендерной политики для политических партий». — Стокгольм: Международный институт демократии и содействия выборам, 2016 г.
6. Международный институт демократии и помощи в проведении выборов, Межпарламентский союз и Стокгольмский университет. «База данных гендерных квот». Международный институт демократии и содействия выборам. По состоянию на 24 июля 2019 года // <https://www.idea.int/data-tools/data/genderquotas>
7. <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/funding-of-political-partiesand-election-campaigns.pdf>.
8. Баллингтон Джули ва бошк. Расширение прав и возможностей женщин для более сильных политических партий: руководство по поощрению участия женщин в политической жизни. — Нью-Йорк/Вашингтон, округ Колумбия: Программа развития ООН / Национальный демократический институт по международным вопросам, 2012.
9. Женщины в Испании: история и современное положение. Мачизм и феминизм / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://estatespain.com/blog/zhenschiny-v-ispanii>.
10. https://uza.uz/uz/posts/ayol-rahbar-qanday-bolmogi-zarur_276048

Yulchiyeva Dildora Xabibullayevna,
«Oila va xotin-qizlar» ilmiy-tadqiqot instituti ilmiy xodimi

JAMIYATDA VA OILADA XOTIN-QIZLARNING IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLLIGINI OSHIRISHDA XALQARO STANDARTLARNING ROLI

Annotatsiya. Bugungi kunda O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda xalqaro tajribalar va standartlar asosida ularning jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda tajribalarni tahlil qilish hamda kerakli taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Tayanch so'zlar: xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligi oshirish bo'yicha farmonlar, xalqaro standartlar, gender tengsizligi indeksi, gender rivojlanish indeksi.

Аннотация. Сегодня важно проанализировать опыт повышения общественно-политической активности женщин Узбекистана на основе международного опыта и стандартов, и выработать необходимые предложения и рекомендации.

Ключевые слова: указы, посвященные повышению общественно-политической активности женщин, международные стандарты, индекс гендерного неравенства, индекс гендерного развития.

Annotation. Today it is important to analyze the experience of increasing the socio-political activity of women in Uzbekistan on the basis of international experience and standards, and to develop the necessary proposals and recommendations.

Keywords: decrees on increasing the socio-political activity of women, international standards, gender inequality index, gender development index.

Kirish. Mamlakatimizda xotin-qizlarning davlat va jamiyat ishlarida ishtirokini ta'minlashning huquqiy kafolatlarini yaratish, siyosiy faolliklarini oshirib, ularni rahbarlik lavozimlariga ko'tarish, nodavlat va xalqaro tashkilotlardagi faoliyatini kengaytirishga katta e'tibor berilmoqda. XX asr xotin-qizlarning o'z huquq va erkinliklari, siyosiy imkoniyatlari va mas'uliyatlarini anglab yetishiga xizmat qilgan davr bo'ldi. Xotin-qizlar minglab yillar davomida umuman ko'rmagan va guvohi bo'lmagan, orzu intilishlarining mazmun-mohiyatiga aylangan siyosiy huquqlarga aynan shu asrda erishdilar. Ushbu asrda xotin-qizlarga nisbatan qarashlarning tubdan o'zgargani va endi nafaqat oilaviy hayot, balki davlat va jamiyat hayotida ayollar va erkaklarning maqomi

ham tenglashgani diqqatga sazovordir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5325-sonli Farmoni e'lon qilindi. Farmonga muvofiq, mamlakatimizda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy va sotsial faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o'z qobiliyat hamda imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi uchun shart-sharoit yaratish, huquq va qonuniy manfaatlariga so'zsiz rioya qilinishini hamda onalik va bolalikni har tomonlama himoyalashini ta'minlash, shuningdek, oila institutini mustahkamlash borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, ta'lim muassasalarida rahbar ayollarning o'quv

jarayoni samaradorligini oshirish sohasida olib borayotgan ishlari tahsinga sazovordir. Bugungi kunda har qanday jamiyatning asosiy ko'zgusi bu xotin-qizlar ekanligi shubhasiz. Chunki jamiyatning ijtimoiy tuzumi qanday bo'lishidan qat'i nazar, o'sha jamiyat aholisi turmushining farovonlik darajasi, oilalar barqarorligi, kelajak avlod – farzandlar tarbiyasi, iqtidori, jamiyatdagi intellektual salohiyati, ma'naviyat va madaniyat, ma'rifat, boringki, barcha jabhalarda erishilgan yutuqlari hamda shu jamiyat taraqqiyoti xotin-qizlarning o'sha jamiyatda tutgan o'rni hamda ularga bo'lgan munosabat bilan belgilanadi. Xalqimiz orasida “Ayol bir qo'li bilan beshikni, ikkinchi qo'li bilan dunyoni tebratadi”, degan naql bejiz vujudga kelmagan. Buyuk ajdodlarimiz, millatimiz tarixidan ma'lumki, o'zbek ayollari nafaqat o'z elimiz, balki dunyo hamjamiyati, umumbashariyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan mashhur hukmdor va davlat arbobi – Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi kabi sarkardalar, Bahouddin Naqshband, Abdulxoliq G'ijduvoni, hazrat Xo'ja Ahror Vali kabi aziz avliyolar, jahonni lol qoldirgan olimlar – Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Imom al-Buxoriy, Abu Ali ibn Sino, Al-Xorazmiy, Mirzo Ulug'bek hamda yetuk shoir va adiblar – Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Umar Hayyom, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qahhor, Oybek singari insonlar bilan mashhurdirlar. Mag'rur, jasur va dono To'maris, Bibixonim, Nodirabegim, Uvaysylarning nomlari nafaqat biz uchun, balki ilg'or fikrli dunyo ahli uchun ham ulug' ekanini hammamiz yaxshi bilamiz¹.

Asosiy qism. Bugungi kunda ayollarimiz ishlab chiqarish, tadbirkorlik, hunarmandchilik, ilm-fan, san'at va sport kabi sohalarda muvaffaqiyatlarga erishmoqda, xotin-qizlar davlat va jamoat tashkilotlarida, ta'lim muassasalarida rahbarlik qilmoqda. Mamlakatimizda turli soha va tarmoqlarda mehnat qilayotgan ishchi va xizmatchilarning 45 foizini xotin-qizlar tashkil etadi. Jumladan, davlat hokimiyati organlarida 321 nafar, 30 414 nafar ayol esa tarmoqlar bo'yicha rahbarlik lavozimlarida mehnat qilmoqda. Ulardan 15 nafari senator, 21 nafari Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati bo'lib, Qoraqalpog'iston Respublikasi

Jo'qorg'i Kengesi, viloyatlar va Toshkent shahar xalq deputatlari Kengashlari deputatlari va Xalq deputatlari tuman/shahar Kengashlarida 1516 nafar ayol deputatlarimiz faoliyat yuritmoqda. Jahondagi boshqa davlatlar parlamentida ayollar ulushini taqqoslasak, Isroil davlati parlamentida ayollar 27,5%, Shvetsiyada 43,6%, Finlyandiyada 42%, Norvegiyada 41,4%, Islandiyada 38,1% ni tashkil etmoqda. Davlat qonunlarining qabul qilinishida ishtirok etish, unda xotin-qizlarlar masalasini qo'ya bilish va manfaatini himoya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlardan aniqlanmoqdaki, xotin-qizlar masalasi o'z-o'zidan hal bo'lmaydi, buning uchun izchil davlat siyosati, uning aholi tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, eng muhimi, xotin-qizlarning faolligi zarur². Albatta, jamiyatimizda, oilada xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda xalqaro standartlarning roli beqiyos sanaladi, shu sababli biz xalqaro tajribalardan rahbar ayollarimizga o'zimizning milliy qadriyatlarimizga mos jihatlarni olib foydalansak, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi xalqaro standartlar va xalqaro organlarning (masalan, BMTning inson huquqlari bo'yicha organlari) tavsiyalarini hisobga olgan holda takomillashtirilmoqda. Buni inson huquqlari to'g'risidagi qonunchilik misolida yaqqol ko'rish mumkin. Inson huquqlari to'g'risidagi qonunchilikni takomillashtirishda O'zbekiston BMTning Inson huquqlari to'g'risidagi shartnomaviy organlarining tavsiyalarini inobatga oladi. O'zbekiston inson huquqlariga oid 80 dan ziyod xalqaro shartnomani ratifikatsiya qilgan. O'zbekiston BMTning Inson huquqlari bo'yicha shartnomaviy organlariga 6 ta asosiy shartnoma bo'yicha davriy milliy hisobotni taqdim etadi. Hisobotlar ko'rib chiqilgach, ushbu organlar inson huquqlari bo'yicha milliy siyosatni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar bilan yakuniy kuzatuvlarni taqdim etadilar. Bundan tashqari, bugungi kunda *jahon indeksleri* va O'zbekistonning jahon indekslaridagi mavqeyini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Davlat siyosatini takomillashtirishda jahon indekslarida ko'rsatilgan *indikatorlar* ham hisobga olinadi. Inson huquqlari bo'yicha Milliy strategiya O'zbekistonning inson huquqlari va erkinliklari sohasidagi xalqaro reyting hamda indekslar bo'yicha dunyoning eng ilg'or 50 mamlakatiga kirishini nazarda tutadi (gender tengligi, qonun ustuvorligi, norma ijodkorligi

¹ “Хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш — мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим омили” мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами (2019 йил 26 февраль). — Тошкент: ТДИУ, 2019. — 491 бет.

² Ўша мақола 82-бет

sifati, hukumat faoliyatining samaradorligi, soʻz va axborot erkinligi, jinoyatchilik va korrupsiyaga qarshi kurashish, biznes uchun sharoitlar, global raqobatbardoshlik, innovatsion rivojlanish va boshqalar). Inson huquqlari toʻgʻrisidagi qonunchilikni takomillashtirish choralari BMTning Inson huquqlari boʻyicha organlarining yakuniy eʼtirozlari va tavsiyalarini inobatga olgan holda koʻriladi. Bunda xorijiy davlatlarning ilgʻor tajribalariga alohida eʼtibor qaratiladi. Bu hozirgi davrda qonunchilikni rivojlantirishning asosiy tendensiyalari va zarur shartlaridan biridir. Shuningdek, Oʻzbekiston jahon indeksleri koʻrsatkichlarini inobatga oladi (masalan, Global gender index va hokazo). Zero, Oʻzbekiston oldida turgan vazifalardan biri – bu mamlakatning xalqaro maydondagi ijobiy imijini mustahkamlash. Mamlakatimizda faol gender siyosati doirasida xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy mavqeyini mustahkamlash boʻyicha maqsadli ishlar olib borilmoqda. Davlatimiz rahbari BMT Bosh Assambleyasining 75 yillik yubiley sessiyasida taʼkidlaganidek, “Biz uchun gender tenglik siyosati ustuvor masalaga aylandi. Xotin-qizlarning davlat boshqaruvidagi oʻrni tobora kuchaymoqda. Yangi Parlamentimizda ayol deputatlar soni ikki barobarga koʻpaydi”³.

Xalqaro huquqiy standartlar. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti taʼrifiga koʻra, **indikator** – bu yutuqlarni oʻlchash yoki biron-bir harakat natijasida sodir boʻlgan oʻzgarishlarni aks ettirishning oddiy va ishonchli vositasi yoki rivojlanish subyektiining ishini baholash vositasi boʻlgan miqdoriy yoki sifat omili yoxud oʻzgaruvchisidir. Boshqacha qilib aytganda, indikator – bu murakkab voqelikni tushunishga va oʻrganilayotgan hodisani miqdoriy jihatdan ifodalashga imkon beradigan qayta ishlanmagan yoki ishlangan maʼlumotlar yigʻindisi. Indikator asosiy maʼlumotning oʻzi emas, balki muayyan hodisani tavsiflash yoki baholash uchun ushbu asosiy maʼlumotlardan foydalanishdir.

Gender tengsizligi indeksi. Foydalaniladigan oʻlchovlar: sogʻliq, huquq va imkoniyatlarni kengaytirish, mehnat bozori. Har bir oʻlchov boʻyicha indikatorlar:

1. Sogʻliq – onalar oʻlimi indeksi va oʻsmirlarning tugʻish indeksi.

2. Huquq va imkoniyatlarni kengaytirish – kamida oʻrta maʼlumotga ega boʻlgan ayol va

erkak aholi; erkaklar va ayollarning Parlamentda egallagan oʻrinlar ulushi.

3. Mehnat bozori – ayol va erkak aholining iqtisodiy faolligi koʻrsatkichlari. Bunda oʻlchov indekslariga ushular kiradi: xotin-qizlarning reproduktiv salomatligi indeksi (onalar oʻlimi indeksi va oʻsmirlarning tugʻish indeksi yigʻindisi); xotin-qizlarning imkoniyatlarini kengaytirish indeksi (kamida oʻrta maʼlumotga ega boʻlgan ayol va erkak aholi koʻrsatkichlari hamda erkaklar va ayollarning Parlamentda egallagan joylar ulushining yigʻindisi); xotin-qizlarning iqtisodiy faolligi indeksi ayol va erkak aholining iqtisodiy faolligi koʻrsatkichi bilan bogʻliq (yuqoridagi uchta indeksning yigʻindisi xotin-qizlarning gender indeksini tashkil qiladi); erkaklar huquq va imkoniyatlarini kengaytirish indeksi (kamida oʻrta maʼlumotga ega boʻlgan ayol va erkak aholi koʻrsatkichlari hamda erkaklar va ayollarning Parlamentda egallagan joylar ulushining yigʻindisi); erkaklarning iqtisodiy faolligi indeksi ayol va erkak aholining iqtisodiy faolligi koʻrsatkichi bilan bogʻliq (yuqorida keltirib oʻtilgan ikkita indeksning yigʻindisi erkaklar gender indeksidir). Xotin-qizlar gender indeksi va erkaklar gender indeksini qoʻshgan holda Gender tengsizligi indeksini hosil qilish mumkin.

Xalqaro genderga sezuvchan koʻrsatkichlar.

Soʻnggi paytlarda **Jahon banki (JB)** loyiha darajalari va yoʻnalishlari (boʻlimlari) boʻyicha **Mehnatning asosiy indikatorlarini** qoʻllash uchun imkoniyatlarni kengaytirish muammosini oʻrganish bilan monitoring va baholash jarayonlarining ajralmas qismi sifatida shugʻullaniladi. JB (“Keyingi qadamlar” indikator dasturining bir qismi sifatida) boʻlimlar uchun indikatorlarning rivojlangan seriyasiga ega, jumladan, aholi, taʼlim, qishloq xoʻjaligi, kambagʻallik va turarjoy sohalaridagi indikatorlar, ularning ayrimlari gender sezuvchan hisoblanadi.

USAID Strategik menejment uchun tezkor (ishchi) axborot dasturiga (PRISM) muvofiq gender sezuvchan indikatorlarni qoʻllash metodologiyasini ishlab chiqdi va unga baʼzi misollarni kiritdi (USAID, 1994). Biroq yondashuv taxminiy xarakterga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, unda indikatorlar tipologiyasida maʼlum bir qarama-qarshilik kuzatilib, sifat koʻrsatkichlari eʼtibordan chetda qolgan.

Britaniya ODAsi (British ODA, 1993 a, b) Xotin-qizlar rivojlanishi dasturi maqsadlariga loyihaning muvofiqlik darajasini baholash boʻyicha

³ <https://www.gazeta.uz/uz/2020/09/23/bmt/>

DAC talablariga asoslangan oddiy hisoblash tizimini qo'llagan holda loyiha maqsadlarini baholash uchun Axborot siyosati mezonlari tizimini gender yondashuvni hisobga olib ishlab chiqadi. GTZ ("Loyihani maqsadli rejalashtirish" – nemis tilidagi abbreviatura) shu orada ZOPPni yaratadi va u siyosiy faollikni rivojlantirish bo'yicha ba'zi indikatorlarni o'z ichiga oldi (Jahon banki, 1994 a).

BMTTD – Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi gender rivojlanish indeksini mamlakat darajasida kiritish maqsadida o'z faoliyatini Inson taraqqiyoti indeksigacha kengaytirdi. Mamlakat indeksining darajasi gender o'zini o'zi rivojlantirishga ko'maklashish o'lchovini aniqlab berdi (BMTTD, 1995).

Gender rivojlanish indeksi ayollar va erkaklarning hayotdan umidlarini, ta'lim va daromadlardagi yutuqlarini taqqoslaydi. Gender o'zini o'zi rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha chora-tadbirlar daromadlardagi gender farqlarga, kasbiy, texnik, ma'muriy va boshqaruv lavozimlari sifatida malakalanadigan bo'sh ish o'rinlariga kirish hamda Parlamentda ayollar va erkaklar egallagan joylar nisbatiga tayanadi.

Ayol, tinchlik va xavfsizlik indeksi – PRIO Gender masalalari, tinchlik va xavfsizlik markazi hamda Jorjtaun ayollar, tinchlik va xavfsizlik instituti tomonidan 2017-yilda ishlab chiqilgan. Ushbu indeks avtonomiyani hamda xotin-qizlar huquq va imkoniyatlarining uy xo'jaligi hamda jamiyatda kengaytirilishi aks etadi. "Ayollar, tinchlik va xavfsizlik" – bu xotin-qizlar xavfsizligiga alohida e'tibor qaratilgan *birinchi gender indeksidir*. Bunda uchta jihat birlashtirilgan: *inklyuzivlik, adolat va xavfsizlik*. Indeks ayollarning farovonligi va tengligini ta'lim yillari, bandlik darajasi, moliyaviy imkoniyatlar, gender zo'ravonligi va boshqa shu kabi 11 ta ko'rsatkich asosida baholaydi. Mamlakatlar 0 dan 12 gacha ball oladi. Qizig'i shundaki, ushbu indeks xotin-qizlarning mavqeyi va yutuqlarini erkaklar bilan taqqoslamasdan aks ettiradi, ya'ni mamlakatlar ayollar va erkaklar o'rtasidagi tafovutga qarab emas, balki aholining ayollar qismi uchun mavjud integratsiya, adolat va xavfsizlikning umumiy ko'rsatkichlari asosida baholanadi. Indeks 2017-yilda yaratilganidan beri bugungi kunga qadar ro'yxatdagi 90 ta mamlakat o'z faoliyatini 5% ga yaxshilagan, bunda bu mamlakatlarning 10 tasidan 6 tasi Afrika qit'asida Sahroyi Kabirdan janubda joylashgan. Ushbu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ko'plab mamlakatlarda ayollarni

oiladagi zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risidagi qonunchilik o'zgargan va 81 ta mamlakatda jamoat xavfsizligi muhimligi to'g'risida kengroq tushuncha shakllangan⁴. Indeks turli xil manfaatdor tomonlar uchun COVID-19 pandemiyasini yengib o'tgandan keyin kelajakni qayta ko'rib chiqishda hamda "yaxshi va yomon paytlarda barqaror bo'lgan adolatli tizimlarni yaratishda" muhim manba hisoblanadi.

Lotin Amerikasi va Karib havzasi mamlakatlari bo'yicha iqtisodiy komissiya (ECLAC) 12 strategik yo'nalishlarning har biri bo'yicha aniq belgilangan gender indikatorlari, shuningdek, ma'lumotlarni yig'ish uchun zarur bo'lgan vositalar bilan buklet chiqardi. Unda jami 60 dan ortiq miqdoriy ko'rsatkich taklif etilgan. ECLAC Pekin harakatlar platformasining bajarilishi yuzasidan ayollarning imkoniyatlarini monitoring qilish va baholash strategiyalari bo'yicha mintaqaviy konferensiyasi uchun hujjat tayyorladi. Ushbu hujjat, birinchi navbatda, davlat siyosatini monitoring qilish hamda baholash uchun 100 dan ortiq indikatorlarni, shuningdek, ayollar ishtirokini oshirishni kuzatish va baholash uchun ma'lumotlardan qanday foydalanish mumkinligi to'g'risida ayollar NNTlariga tavsiyalarni taklif qiladi. Unda uch turga bo'lingan gender indikatorlari – badallar, jarayonlar (yoki amalga oshirish) hamda natijalar indikatorlariga misollar keltiriladi. Bunga ba'zi sifat ko'rsatkichlari (masalan, qochqinlar va boshqa ko'chirilgan ayollarning huquqlari to'g'risida jamoatchilik xabardorligini oshirish) hamda alohida psixologik indikatorlar to'plami kiradi.

Ikkinchi to'plam BMTning Rivojlanishga ko'maklashish asoslari ishtirokchi mamlakatlarining namunaviy baholash hamda BMTning xalqaro konferensiyalari qarorlarining bajarilishini kuzatish uchun 40 ta indikator mavjud. Ushbu ko'rsatkichlar daromad, kambag'allik, ovqatlanish va oziq-ovqat bilan ta'minlanganlik, sog'liqni saqlash va o'lim, reproduktiv salomatlik, bolalar salomatligi muhofazasi va ijtimoiy sug'urta, ta'lim, gender tenglik va xotin-qizlarning imkoniyatlarini kengaytirish, bandlik va yashash uchun barqaror

⁴ Индекс «Женщины, мир и безопасность» / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://internationalwealth.info/news-of-the-offshore/indexzhenshhiny-mir-i-bezopasnost-wps-v-kakoj-strane-zhenshhiny-chuvstvujut-sejbabezopasnej-vsego/>. – Дата доступа: 20.03.2022

daromad, uy-joy va asosiy maishiy qulayliklar, atrof-muhit hamda giyohvand moddalarni nazorat qilish va jinoyatchilikning oldini olish kabi sohalarni qamrab oladi. Ushbu to'plam gender tenglikka erishish hamda siyosiy, iqtisodiy va ta'lim sohasida ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha yutuqlarni o'lchash imkonini beradi. Biroq ba'zi indikatorlarning kamchiliklariga ham to'xtalib o'tish lozim. Jumladan, ta'lim sohasidagi ma'lumotlar qancha talaba mashg'ulotlarga qatnashishini emas, balki qanchasi ro'yxatga olinganini ko'rsatadi; ko'rsatkichlar qizlar va o'g'il bolalar tomonidan egallanadigan ta'lim gender tengsizligini mustahkamlaydigan gender stereotiplaridan qanchalik xoli ekanligi haqida ma'lumot bermaydi; yosh avlodning ta'lim muassasasini tugatganidan so'ng malaka darajasi to'g'risidagi ma'lumotini taqdim qilmaydi⁵.

Xulosa qilib aytganda, jamiyat va oilada xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda xalqaro standartlarning rolini oshirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirmoq zarur:

⁵ Цели и индикаторы: выдержки из отчета «Прогресс женщин мира» UNIFEM. Акыл китабы, 2000. – 36 б.

– xalqaro standartlar va ilg'or tajribalarni hisobga olgan holda xotin-qizlarning faolligini takomillashtirib borish zamon talabi sifatida qarash;

– jamiyatimizda ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlarning og'irini yengil qilish maqsadida olib borilayotgan adolatli siyosatda faol ishtirok etishda ayollarning o'zni dolzarb ahamiyatga ega deb hisoblash;

– xotin-qizlarning davlat boshqaruv strukturalaridagi rolini oshirish hamda xotin-qizlarning siyosiy, qonunchilik va ijrochilik jarayonlarida qarorlar qabul qilish darajasida keng qatnashuvini ta'minlash;

– xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilish uchun jamoat va davlat tashkilotlarini jipslashtirish;

– xotin-qizlarning huquqiy savodxonligi va ijtimoiy faolligini oshirish maqsadida mahalla miqyosida ishlash uchun xotin-qizlarimizni jalb etish va hokazo.

Jamiyatda, oilada xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda xalqaro standartlarning rolini oshirish muhim omil hisoblanadi. Oilada ayollarimizning ijtimoiy-siyosiy faolligi qanchalik oshib borsa, farzandarimiz tarbiyasi shunchalik mukammal va salohiyatli bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 2 февралдаги “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги № ПФ-5325-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 1 мартдаги “Оила ва хотин-қизлар билан ишлаш, маҳалла ва нуронийларни қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-81-сон [Фармони](#).
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 7 мартдаги “Оила ва хотин-қизларни тизимли қўллаб-қувватлашга доир ишларни янада жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-87-сон [Фармони](#).
4. Базарова Д. “Ўзбекистонда хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш – давр талаби”. ТДЮУ. – Тошкент, 2019.
5. Абдурауф Фитрат “Оила ёки оила бошқариш тартиблари”, Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Тошкент, 2019.
6. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари, 2019 // www.stat.uz
7. “Хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш – мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим омили” мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами (2019 йил 26 февраль). – Тошкент: ТДИУ, 2019. – 491 бет.
8. Цели и индикаторы: выдержки из отчета «Прогресс женщин мира» UNIFEM. Акыл китабы, 2000. – 36 б.
9. Индекс «Женщины, мир и безопасность» / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://internationalwealth.info/news-of-the-offshore/indexzhenshhiny-mir-i-bezopasnost-wps-v-kakoj-strane-zhenshhiny-chuvstvujut-sebjabezopasnej-vsego/> – Дата доступа: 20.03.2022
10. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/09/23/bmt/>

Sultanova Shaxnoza Gayratovna,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti
Psixologiya kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

JAMIYATDA AYOLLAR FAOLIGINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Annotatsiya. Maqolada xotin-qizlarning jamiyatda amalga oshirilayotgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy islohotlarga nisbatan moslashuvchanligi jarayonida yuz beradigan psixologik o'zgarishlar keltirib o'tilgan. Asosiy e'tibor hozirgi kungacha turli soha vakillarining bahs mavzusiga aylangan xotin-qizlarning ijtimoiy faollik tushunchasi borasidagi turlicha qarashlar, keltirilgan asoslar va talqinlarga qaratilgan. Shunga muvofiq, xotin-qizlarning ijtimoiy faolligi bilan bog'liq psixologik xususiyatlar, unga ta'sir qiluvchi omillar, qadriyatlar va hayotiy strategiyalari nazariy, amaliy jihatdan muallif tomonidan ajratib ko'rsatilgan.

Tayanch so'zlar: ijtimoiy faollik, ijtimoiy rollar, qadriyat, rivojlanish bosqichlar, xulq-atvor me'yorlari, gender munosabatlar, shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, tashabbuskorlik, iqtisodiy qaramlik, faoliyat dixotomizatsiyasi, tashqi va ichki determinantlar.

Аннотация. В статье описываются психологические изменения, происходящие в процессе адаптации женщин к политическим, социальным и экономическим реформам, проводимым в обществе. Основное внимание сосредоточено на различных взглядах, причинах и интерпретациях понятия женской социальной активности, ставших предметом дискуссий представителей различных сфер. В соответствии с этим психологические особенности, связанные с социальной активностью женщины, влияющие на нее факторы, ценности и жизненные стратегии выделяются автором с теоретической и практической точек зрения.

Ключевые слова: социальная активность, социальные роли, ценность, этапы развития, нормы поведения, гендерные отношения, социально-психологические характеристики личности, инициатива, экономическая зависимость, дихотомизация деятельности, внешние и внутренние детерминанты.

Annotation. The article describes the psychological changes that occur in the process of women's adaptation to political, social and economic reforms carried out in society. The main attention is focused on different views, causes and interpretations of the concept of women's social activity, which have become the subject of discussions among representatives of various fields. In accordance with this, the psychological characteristics associated with the social activity of a woman, the factors influencing her, values and the author from a theoretical and practical point of view distinguishes life strategies.

Keywords: social activity, social roles, value, stages of development, norms of behavior, gender relations, socio-psychological characteristics of a person, initiative, economic dependence, dichotomization of activity, external and internal determinants.

Kirish. Jamiyatda yuz beradigan har qanday siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar shaxsning bevosita shaxslararo munosabatlarida o'zining ijobiy hamda salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Ushbu ta'sirlar esa, o'z navbatida, jamiyatning katta potentsiali hisoblangan xotin-qizlarning ruhiyatiga, shaxslararo munosabatiga, ulardagi "Men-konsepsiyasi"ning salbiy emotsional izdan

chiqishiga, avvalgi qadriyatlari va ideallarining yo'qolishiga, hayotiy strategiyasi va istiqbollarning "yemirilishi"ga olib keladi. Bu esa ularning hayotida yangi strategik qarashlariga, shu bilan birga, shaxs sifatida kamol topishiga to'sqinlik qiladi. Shaxsda ijtimoiy-psixologik xususiyatlar ko'rsatkichlarining yomonlashishi esa shaxslararo munosabatining adekvatligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shu

bilan birga, xotin-qizlarda bezovtalikning, nizolilikning oshishiga, emotsional barqarorlik va tashabbuskorlikning pasayishiga hamda ijtimoiy faollikning susayishiga sabab bo'ladi.

Shu bois bugungi kunda xotin-qizlarning hayotida yangi strategik qarashlarining shakllanishiga, shaxs sifatida kamol topishiga to'sqinlik qiluvchi omillarni o'rganish, ulardagi shaxs ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ko'rsatkichining yomonlashishi, bezovtalilik va nizoliligining oshishi, emotsional barqarorligi va tashabbuskorligining pasayishi hamda ijtimoiy faolligining susayishi kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaruvchi omillarning sabablarini aniqlash va oldini olish qator tadqiqotlarni taqozo etadi.

Asosiy qism. Ma'lumki, inson shaxs sifatida shakllanish jarayonida ko'plab ijtimoiy aloqalarga kirishadi, shu bilan birga, qator ijtimoiy-psixologik rollarni bajaradi. Natijada hayotining turli davrlarida mas'uliyati ortib, har doim ham hal etish imkoni bo'lmagan ko'plab muammolar girdobida qoladi. Amerikalik psixolog Robert Keyvigxerst insonning hayoti davomida ahamiyatli bo'lgan rivojlanish bosqichlari sifatida: *oilaviy hayotga tayyor bo'lish, turmush o'rtog'ini tanlash, oila qurish, farzand tarbiyalash, uy-ro'zg'or ishlarini yuritish, kasbiy faoliyatni boshlash, fuqarolik majburiyatlarini qabul qilish, kongenial ijtimoiy guruhlarda bo'lish, hayotda ma'lum darajaga erishish, band bo'lishning muqobil usulini tanlash, farzandlariga mas'uliyatli va baxtli bo'lishlarida ko'maklashish, er-xotin munosabatlarida shaxsiy javobgarligini kuchaytirish, yoshi kattalar bilan o'zaro munosabatlarini muvofiqlashtirish, sog'lig'i va jismoniy kuchini muvofiqlashtirish, qoniqarli hayot sharoitini ta'minlash* kabi qator vazifalarni kiritadi¹.

Bu kabi vazifalarni amalga oshirish shubhasiz, xotin-qizlarning ruhiyatida, xulq-atvorida, ijtimoiy munosabatlarida turli ziddiyatlarni yuzaga keltiradi.

Oxirgi yigirma yil davomida turli ijtimoiy-gumanitar soha vakillari tadqiqotlarida xotin-qizlarning xulq-atvori me'yorlari, ijtimoiy roli, jamiyatdagi xatti-harakatlari darajasi, stereotiplari keng o'rganilmoqda. Mazkur o'rganishlar natijasi esa shaxs ijtimoiy faolligining asosi tashqi va ichki

determinantlariga ko'ra doimiy o'zgaruvchanligini ko'rsatmoqda.

Psixolog Rail Shamionov fikricha, tashqi determinantlar – bu insoniyat, madaniyat, fan, ishlab chiqarishning tarixiy rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan normalar, an'analar, real hayot sharoitlari hisoblanadi. Ular ijtimoiylashuvning turli sharoitlarida, aniq guruhlarda o'ziga xosligini ochib beradi. Shaxs shakllanishining barcha bosqichlarida amalga oshiriladigan institutsional determinatsiyasi shaxsning tashqi holatlarini tashkil qiladi. Biroq "ijtimoiy ma'lumotlar" qadriyatlar, xususiyatlar, xatti-harakatlar namunalari va boshqalar shaklida nafaqat shaxsiyatdan tashqarida mahalliydashadi. Shaxs o'z obyektiv parametrlarining ijtimoiylashuv jarayonlari "sub-ma'lumotlari"ni faol ravishda namoyon etadi.

Ijtimoiylashuv uchun nafaqat individual shakllanishlar, balki qadriyatlar, davlatlar va xususiyatlarning tuzilishi, shaxsning kasbiy yo'nalishi va boshqalar bo'lgan ichki determinantlar ham muhim ahamiyatga ega, ya'ni uning ichki sharoitini tashkil etuvchi hamma narsa ijtimoiylashuv jarayonida shakllanadi. Shaxsda xulq-atvor, faoliyat, munosabatlar, o'zaro munosabatlardagi barcha o'zgarishlar ijtimoiylashuvning ma'lum bir yo'nalishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi va shu bilan birga, bu jarayonda uning subyektivligini belgilaydi. Bir so'z bilan aytganda, shaxsning ichki determinantlari shaxs xususiyatlari, qadriyatlar, insonning bilish apparati, motivi, ruhiyatining ichki komponentlarini tashkil etadi.

Shaxsning tashqi va ichki determinantlarini o'rganish ularning mutlaqlashuvi yoki hech bo'lmaganda, korrelyatsiyasi bilan cheklanib qolmaydi.

Shaxsning tashqi va ichki determinantlari uning turli munosabatlarida, shaxsiy hayotidan, mehnatidan va o'zidan qoniqqanlik darajasida namoyon bo'ladi².

Albatta, jamiyat taraqqiyoti doimo yangilanib borar ekan, ijtimoiy fikrlar va qarashlar ham o'zgarib boraveradi. Ilgari ayollar faqat uy-ishlari, bola tarbiyasi bilan shug'ullangan bo'lsa, endilikda jamiyat ishlarida ayollarning keng ishtiroki odatiy holga aylandi.

¹ Хейвигхерст Р. Психология развития и возрастная психология. / Учебное пособие. 2000.

² Шамионов Р.М. Внешние и внутренние детерминанты личности в процессе социализации. 2002. <https://www.dissercat.com/>

Respublikamizning turli sohalarida faoliyat yuritayotgan xotin-qizlar ishtirokida o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra³, bugungi kunda mamlakatimiz xotin-qizlarining 81 foizi jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga qiziqishini bildirgan. Shuningdek, ishtirokchilardan xotin-qizlarning ham ishlab, ham oiladagi majburiyatlarini bajarishiga qarashlari so'ralganda, 58 foizi "xotin-qizlar mehnat faoliyati bilan oiladagi majburiyatlarini muvofiq yuritishi lozim", 22 foizi esa "xotin-qizlar ishlashi va karyera qilishi shart" ekanligini bildirgan. Bu ham, o'z navbatida, xotin-qizlarning jamiyat hayotida o'z o'rniga ega bo'lishga intilishidan dalolat beradi.

Ayollar ijtimoiy-siyosiy faolligining rivojlanishi o'z o'rnida jamiyatda qarama-qarshi tendensiyaning yuzaga keltiradi: bir tomondan, demokratiya va raqobatni talab etadigan bozor iqtisodiyoti ayrim ayollarda individual tashabbuskorlik, kuchli ijtimoiy faollikni shakllantirsa, ikkinchi tomondan, jamiyatda tabaqalashuv, ishsizlik kabi salbiy holatlarni yuzaga keltiradi. Aynan mana shu omillar bugungi kunda xotin-qizlarning muhim qadriyatlarida ham o'z aksini topmoqda. Masalan, ayollardan hayotidagi eng muhim qadriyatlar so'ralganda, ularning 33,2 foizi "farzandlari kamoli, oila a'zolarining salomatligi" hamda "jamiyat hayotida o'z imkoniyatlarini namoyon eta olish"ni; 30 foizi "jamoat tomonidan tan olinish, obro'ga erishish"ni; 27 foizi esa "ishda karyeraga ega bo'lish"ni keltirib o'tgan.

Jamoat tomonidan tan olinish – bu psixologik nazariya bo'lib, u ma'lum vazifalarni yaxshi bajarish yoki insonning ijobiy xususiyatlarini yuzaga chiqarib, guruhdagi samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, bu shaxsning o'zini baholashi, motivatsiyasi hamda o'zi mansub bo'lgan guruhga bo'lgan sadoqatini oshiradi. Ijtimoiy tan olinishi insonning ruhiy va jismoniy salomatligi uchun foydali ta'sirga ega.

Ijtimoiy rivojlanishning yangi davri hayotning barcha sohalarida sifatli o'zgarishlar, dunyoqarashning almashinishi kabi insoniyatning qadriyatlar tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi va yangi qadriyatlarni yuzaga keltiradi. Shubhasiz, bu jarayonlar ham xotin-qizlarning ruhiy va ijtimoiy holatiga ta'sir ko'rsatmasdan qolmaydi. Bu esa

³ Султанова Ш.Г. Хотин-кизларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларга мослашувчанлиги ва ularning жамиятда фаоллигини ўрганиш юзасидан тадқиқоти. 2021.

ishtirokchilarning javoblarida ham o'z aksini topdi. Masalan, ishtirokchilardan ko'proq nimadan xavotirlanishi so'ralganda, ularning 49 foizi "ishsiz qolishdan" deya javob bergan. Darhaqiqat, ishsiz qolish, ishsizlik odamlarda mehnat faolligining pasayishiga olib keladi. Bandlik xizmatlari mutaxassislarining fikriga ko'ra, ishsizlar passivlik va qaramlik pozitsiyasi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ishsizlar o'zlarining hayotiy muammolarini hal qilishda yetarlicha faol bo'lmaydilar va mavjud vaziyatni o'zgartirish uchun mas'uliyatni o'z zimmlariga olishga jur'at etmaydilar⁴.

Rus psixologlari Y.A.Ballayeva: "...ishsiz ayollar ko'pincha iqtisodiy zo'ravonlik holatlariga duch keladilar va iqtisodiy jihatdan turmush o'rtog'iga yoki oila a'zolariga qaram bo'ladilar⁵, deya ta'rifladi, Y.S.Balabanova esa o'z fikrini quyidagicha talqin etadi: "Ayollarning uy yumushlari bilan bandligi ularning pul topish qobiliyatini pasaytiradi, karyera istiqbollarning yomonlashishiga va kam harakatchanlikka olib keladi, ya'ni ularning kasbiy sohadagi imkoniyatlarini cheklaydi. Bu esa ayollarning turmush o'rtog'iga iqtisodiy qaramligini kuchaytiradi"⁶.

Iqtisodiy qaramlik o'z o'rnida ayollarni oilaviy zo'ravonlikka dosh berishiga, shuningdek, taqiq va manipulyatsiyani boshdan kechirishiga majbur qiladi. Qizig'i shundaki, o'rganishlar natijasida biror ma'lumotga ega va kasbiy faoliyatini yo'lga qo'ygan ayollar oilaviy zo'ravonlikning jismoniy shakllariga kamdan kam duch kelishi kuzatilgan. Sababi bu kabi ayollar – o'zini qadrlash, hurmat qilish, atrofdagilarda o'zini qadrlashga ta'sir qila olish va xatti-harakatlarida moslashuvchanlikning mavjudligi, o'z chegarasini yaxshi himoya qila olishi hamda shaxsiy ehtiyojlarini amalga oshira olish qobiliyatiga egaligidir⁷.

⁴ Зайцева В.Б. Психологические типы безработных и меры повышения их адаптационного потенциала при трудоустройстве. <http://pfmethod.psy.spbu.ru>

⁵ Баллаева Е.А. Устойчивость современной семьи в России и гендерные отношения // На стоящее и будущее семьи в меняющемся мире. – М.: Экон-Информ, 2015. – С. 193–200.

⁶ Балабанова Е.С. Домашний труд как символ гендера и власти // Социологические исследования. 2005. – № 6. – С. 109–120.

⁷ Край А., Размахова О. Отчаявшиеся домохозяйки: какая связь между финансовой зависимостью и домашним насилием. <https://www.forbes.ru/forbes-woman>

Zamonaviy jamiyat o'zining o'zgaruvchanligi va noaniqligi bilan xotin-qizlarning undagi mavqeyiga bo'lgan nuqtayi nazarini ham o'zgartiradi. Bu esa ularning psixologik xususiyatlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, yosh ayollarning psixologik jihatlarida ifodalangan qadriyat xususiyatlari – hayotda shaxsiy va kasbiy rivojlanish, oilaviy munosabatlar, onalik va jamiyatdagi o'rnini tushunish, anglash, idrok etish hamda qabul qilish bilan tavsiflansa, yetuk yoshdagi ayollarning qadriyat xususiyatlari esa ko'pincha to'plangan hayotiy tajriba bilan tavsiflanadi. Chunki yetuk davrda ayollar hayotga ko'proq moslashadi, ular o'zlariga ishonadilar, yoshligida amalga oshirishga vaqtlari bo'lmagan yutuqlarga ochiq bo'ladilar. Yoshga bog'liq o'zgarishlar ayolning psixologik holatiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qiladi, qadriyatlari va hayot mazmuniga bo'lgan qarashlarini o'zgartiradi. Shu bilan birga, ayolda shaxsiy qadriyatlar va hayotida ma'noning mavjudligi uning hayot yo'li uchun trayektoriyani belgilab beradi, ya'ni o'zini o'zi anglash imkoniyatlarini beradi.

“Ayollardagi onalik mafkurasi an'anaviy qadriyat va tabiiy zarurat sifatida ularning zimmasiga ikki tomonlama yuk yuklaydi”, deydi rus psixologi A.L.Shishelyakina. Bu esa qadriyatlar yo'nalishi kontekstida turmushga chiqmagan, ijtimoiy himoya va qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi sabab ongli ravishda onalikdan voz kechgan yoki ishda karyeraga yo'nalgan ayollarga nisbatan shaxsiy dekompensatsiyalanish, deya baholanadi. Ya'ni turmushga chiqmagan yoki ishda karyeraga yo'nalgan ayollar oilaviy farovonlikni uydan tashqaridagi muvaffaqiyat bilan almashtirganini ko'rsatadi⁸.

Ma'lumotlarga qaraganda, so'nggi yillarda ayollar xulq-atvori me'yorlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqot natijalari ayollarning erkaklarga qaraganda mavjud gender munosabatlarini o'zgartiradigan rol xatti-harakatlarning yangi modellarini ko'proq namoyish etishlarini ko'rsatmoqda⁹.

Psixolog I.S.Kon esa bu borada quyidagicha fikrni keltiradi: “Ishlab chiqarish munosabatlari

⁸ Шишелякина А.Л. Фемининность в дискурсивном пространстве российского истеблишмента // Женщина в российском обществе. 2015. – № 1. – С. 62–70.

⁹ Здравомыслова О.М. Семья и общество: гендерное измерение российской трансформации. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 152 с.

sohasida gender mehnat taqsimotining an'anaviy tizimi asta-sekin vayron bo'lishi erkak va ayolning ijtimoiy va ishlab chiqarish funksiyalari, rollari, kasblari hamda faoliyat sohalari dixotomizatsiyasiga, shuningdek, qutblanishining zaiflashishiga olib keladi. Bu jarayonning yetakchi, harakatchan kuchi esa ayollardir. Chunki ayollar erkaklar kasbini tez egallaydilar”¹⁰.

Bugun jamiyatda o'zini namoyon qilishga intilayotgan ayollar ko'pgina qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Chunki gender farqlar masalasi haligacha o'z yechimini topmagan. Gender-rol stereotiplari ayolning tabiatiga qanchalik mos keladi? Uning shaxsiy individual rivojlanishi va o'zini o'zi namoyon etishiga qanchalik xalaqit beradi? Ma'lumki, an'anaviy va zamonaviy madaniyat xususiyatlarining mavjud gender stereotiplari bir-biriga ziddir. Masalan, an'anaviy nuqtayi nazarga ko'ra, ayollar, eng avvalo, onalik va uy-ro'zg'or yumushlari bilan band bo'lishi lozim. Zamonaviy nuqtayi nazarga ko'ra, ayollar bugungi kunda jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishini taqozo etadi. Bu o'z o'rnida qadriyatlar yo'nalganligining almashinuviga ta'sir qiladi. Shubhasiz, bu, bir tomondan, chinakam ayollik fazilatlarining xilma-xilligiga olib kelsa, boshqa tomondan, ichki gender nizoga, gender noaniqlikka sabab bo'ladi. Natijada ayol o'z taqdiriga nisbatan ekzistensial inqirozga duch kelsa, ayolning rivojlanish ssenariysining buzilishiga olib keladi.

“Ayolning tabiiy taqdiri” masalasi bugungi kundagi eng dolzarb, munozarali masalalardan biridir. Mavjud tendensiyalar va tushunchalarning barcha xilma-xilligini ikkita asosiy yondashuvda ifodalash mumkin. An'anaviy yoki patriarxal deb ataladigan birinchi yondashuvga ko'ra, onalik tabiiy va biologik pozitsiyalar nuqtayi nazaridan tabiatan ayolga berilgan. Shu bilan birga, ayolning tanlash erkinligini, o'zini namoyon etish huquqini cheklaydi.

Feministik yo'nalish tarafdorlarining asarlarida esa boshqacha yondashuv mavjud. Unga ko'ra, o'zini namoyon etish, shaxsiy muvaffaqiyat, kasbiy yutuqlar, martaba, ijtimoiy mavqega ega bo'lish bilan birga, onalik ayolning o'zini namoyon etishiga, “o'zligini yo'qotish”, shaxsiy rivojlanishga to'siq,

¹⁰ Кон И.С. История и теория «мужских исследований» // Гендерный калейдоскоп: курс лекций / под общ. ред. М.М.Мальшевой. – М.: Academia, 2002. – С. 188–242.

qurbon, hayotning odatiy quvonchlaridan mahrum bo'lish deb qaraladi. Natijada onalik qadrining pasayishi, uning qadsizlanishi, avlodlararo rishtalar yo'qolishini yuzaga keltiradi.

Ba'zi ayollar baxtini onalikda deb bilsa, boshqalari esa martaba va ijtimoiy imtiyozlar bilan belgilaydi. Zamonaviy ayollarning muammosi shundaki, u o'ta faol bo'lishga intiladi, vaziyatlarni, hodisalarni va odamlarni o'ziga bo'ysundirishga urinadi.

Ayollarning oila yoki karyerani tanlashi va har ikkalasida ham muvaffaqiyatga erishishi juda qiyin kechadi. Erkaklarda bunaqa tanlov mavjud emas: birinchidan, oila haqida kundalik majburiyatlar ularning zimmasida emas, ikkinchidan, ularning muvaffaqiyatlari aynan karyeraga erishishi bilan baholanadi. Bizning jamiyatda erkak va ayollar o'rtasida tengsizlik muammosi yo'q, ammo ijtimoiy ta'minot bilan bog'liq muammolar kuzatiladi.

Ayollarning o'zini namoyon qilishi, o'zini anglashi psixologiya fanining dolzarb muammolaridan biridir. Olib borilgan tadqiqotlarning natijalariga ko'ra, ayollarning muvaffaqiyati hamda muvaffaqiyatsizligiga qator ijtimoiy, psixologik, psixofiziologik omillar ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa. Bugungi kunda zamonaviy xotin-qizlarning ruhiyati turli sinovlarni boshdan kechirishi

bilan birga, ko'p tashvishlar, muammolar va majburiyatlar ta'sirida depressiyaga duch kelmoqda. Har qanday inson o'zi bunday muammolarni yenga olmaydi. Natijada ayollarda doimiy asabiylik holati yuzaga kelib, shaxslararo munosabatlarining noto'g'ri qurilishiga va yanada jiddiy muammolarga olib kelishiga sabab bo'ladi. Atrofdagilarning tanqidiy munosabati ularda o'z-o'zini baholashining tushib ketishi hamda ishonchsizligini yuzaga keltiradi. Jamiyatda kechadigan har qanday o'zgarishlar esa xotin-qizlarni ko'p hollarda deyarli erishgan yutuqlaridan mahrum etish bilan bir qatorda, ijtimoiy mavqeyini keskin pasaytiradi. Demokratlashtirish jarayonining boshlanishi esa ularni ijtimoiy ishlab chiqarishdan, faol ijtimoiy hayotdan siqib chiqarilishiga olib keladi. Bu kabi holatlar xotin-qizlarning jamiyatda munosib o'rin egallashga bo'lgan doimiy kurashini yuzaga keltiradi. Bu esa fanda xotin-qizlarning ayni holati, muammolari yuzasidan yangi-yangi tadqiqotlar, izlanishlar olib borilishini taqozo etadi. Har bir rivojlanish davri o'ziga xos muammolarni ilgari surar ekan, fanda esa bu kabi holatlarga yangicha qarash, jamiyat talablari darajasida uni hal etishning turli yo'llari va imkoniyatlarini izlashga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Баллаева Е.А. Устойчивость современной семьи в России и гендерные отношения // На стоящее и будущее семьи в меняющемся мире. – М.: Экон-Информ, 2015. С. 193–200.
2. Балабанова Е.С. Домашний труд как символ гендера и власти // Социологические исследования. 2005. – № 6. – С. 109–120.
3. Зайцева В.Б. Психологические типы безработных и меры повышения их адаптационного потенциала при трудоустройстве. <http://pfmethod.psy.spbu.ru>
4. Здравомыслова О.М. Семья и общество: гендерное измерение российской трансформации. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 152 с.
5. Кон И.С. История и теория «мужских исследований» // Гендерный калейдоскоп: курс лекций / под общ. ред. М.М.Малышевой. – М.: Academia, 2002. – С. 188–242.
6. Край А., Размахова О. Отчаявшиеся домохозяйки: какая связь между финансовой зависимостью и домашним насилием. <https://www.forbes.ru/forbes-woman>
7. Султанова Ш.Г. Хотин-кизларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларга мослашувчанлиги ва уларнинг жамиятда фаоллигини ўрганиш юзасидан тадқиқоти. 2021.
8. Хейвигхерст Р. Психология развития и возрастная психология. Учебное пособие. 2000.
9. Шамионов Р.М. Внешние и внутренние детерминанты личности в процессе социализации. 2002. <https://www.dissercat.com/>
10. Шишелякина А.Л. Фемининность в дискурсивном пространстве российского истеблишмента // Женщина в российском обществе. 2015. – № 1. – С. 62–70.

Nomozova O'g'ilo Akmaljon qizi,
«Oila va xotin-qizlar» ilmiy-tadqiqot instituti
tayanch doktoranti

SHARQ ALLOMALARI ASARLARIDA NUTQ ODOBI HAQIDAGI QARASHLAR VA ULARNING OILAVIY MUNOSABATLARDAGI O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oila, oilaviy nizolar va oilaviy munosabatlarda muloqot madaniyatining dolzarbligi hamda oila mustahkamligiga ta'sir qiluvchi omillar asoslangan bo'lib, maqolada ayrim Sharq allomalarining aynan so'z va nutq odobi xususidagi fikrlaridan parchalar keltirib o'tilgan. Jumladan, Alisher, Navoiy, Abu Ali ibn Sino, Kaykovus, Abdulla Avloniy kabi mutafakkirlarning bu xususdagi qarashlari va ularni oilaviy hayotga tatbiq etish tahlilga tortilgan.

Tayanch so'zlar: nikoh, oila, jamiyat, farovonlik, barqarorlik, oila mustahkamligi, so'z, nutq odobi, muloqot, nutq madaniyati.

Аннотация. В данной статье акцентируется внимание на актуальность культуры общения в семейных конфликтах и семейных отношениях. Помимо этого, на основе факторов, влияющих на крепость семьи приводятся выдержки из мнений некоторых восточных ученых о речи и речевом этикете. В частности, анализируются взгляды таких мыслителей, как Алишер Навои, Абу Али ибн Сина, Кайковус, Абдулла Авлони и их приложение к семейной жизни.

Ключевые слова: брак, семья, общество, благополучие, стабильность, крепость семьи, речь, речевой этикет, общение, культура речи.

Annotation. This article focuses on the relevance of the culture of communication during, family conflicts and family relations. Beside this, on the basis of factors affecting family strength, some Eastern scholars opinions about speech and speech etiquette were given in the article. In particular, the views of such thinkers as Alisher Navai, Abu Ali ibn Sina, Kaikavus, Abdullah Avlani and their application to family life were analyzed.

Keywords: marriage, family, society, well-being, stability, family strength, speech, speech etiquette, communication, speech culture.

Kirish. Jamiyat rivojlanishi, jamiyatda barkamol avlodning kamol topishi bevosita oilaga, oilaviy muhitga bog'liq jarayon hisoblanadi. Insonni komillik sari yetaklovchi jamiki ezgu fazilatlar, shuningdek, salbiy xususiyatlar ham, avvalo, oilada shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan oila va jamiyat taraqqiyotining o'zaro aloqasi barcha davrlarda soha vakillarining, balki butun jamiyatning diqqat-e'tiborida bo'lgan. Zero, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Xalqimiz azaldan oilani muqaddas bilib, uni doimo asrab-avaylab keladi. Oila qanchalik mustahkam bo'lsa,

jamiyat ham shunchalik mustahkam bo'ladi. Bir narsani unutmasligimiz lozim: xonadonlarimizdagi tinchlik-totuvlik, avvalo, oiladagi muhit, mustaqil hayot ostonasida turgan qizlarimizni oilaviy turmushga tayyorlash bilan bevosita bog'liq"¹. Oila bilan bog'liq muammolar kecha yoki bugun paydo bo'lib qolgan emas, bu insoniyatning hamma davrlarida dolzarb masalalardan biri bo'lib kelmoqda

¹ https://daryo.uz/2020/12/26/shavkat-mirziyoyev-songgi-11-oyda-yosh-oilalar-ortasida-qancha-ajrim-qayd-etilganini-malum-qildi/?fb_comment_id=3750635561670728_3750706044997013/

va har bir davrda olimlar, soha mutaxassislari o'z fikr-mulohazalarini keltirib o'tadilar. Mazkur maqolamizda esa bu borada Sharq allomalarining oila xususidagi fikrlariga to'xtalib o'tamiz.

Maqsad va uni asoslash. Oila, nikoh va oilaviy munosabatlar masalalari azaldan xalqimiz uchun muqaddas qadriyatlardan hisoblangan. Oilaviy munosabatlar, oilada er va xotinning o'zaro munosabatlarida oilaviy nizolarni yuzaga keltiruvchi yoki uni bartaraf etib, oila mustahkamligini ta'minlovchi bir qancha omillar mavjud. Bunday omillar qatorida muloqot madaniyati ham alohida ahamiyatga ega bo'lib, oilada er va xotin munosabatlarining ijobiy kechishida muhim rol o'ynaydi. Zero, har bir nutq ma'lum bir maqsad bilan so'zlanib, o'z g'oyaviy yo'nalishi va estetik ta'sir kuchiga ega bo'ladi².

Oila mustahkamligi jamiyat poydevoridir. Oila ensiklopediyasida oila mustahkamligi omillari quyidagi turkum omillarga asoslanadi³ (1-jadval).

Demak, mazkur omillarning har biri oila mustahkamligida o'z ahamiyatiga ega. Yuqorida keltirilgan omillar qatorida muloqot madaniyati ham oilaviy munosabatlarning barqaror kechishida katta rol o'ynaydi. Oilada er va xotin nutq madaniyatiga amal qilgan muloqot olib borishi nafaqat oila farovonligi ta'minlash, balki farzandlarining tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'yib borishida ham yetakchi faktor hisoblanadi.

² Musayev A. Nutqni shakllantirish omillari va uning asosiy xususiyatlari.

³ Oila ensiklopediyasi. / tuzuvchilar: Akramova F.A., Bilolova Z.B., Jovlijev I.C.

Ilmiy muammoning tavsifi va yechimi. Ma'lumki, nutqiy muloqotda jo'yallik, aniqlik, estetik ta'sir qilish, so'zlarni chiroyli ohangda to'g'ri tallafuz qilish kabi masalalar muloqot jarayonining samarali kechishini ta'minlaydi. Aynan oilaviy munosabatlarda ham bu holat eng muhim faktorlardan hisoblanadi, chunki so'z orqali insonlar o'zaro bir-birlariga psixologik ta'sir etadi. Masalan, oilada qandaydir oilaviy nizo kelib chiqqanda so'z orqali, nutq madaniyati orqali nizoni bartaraf etish mumkin yoki aksincha, nizoni avj oldirish mumkinligi ham ehtimoldan xoli emas.

Muloqotning samarali kechishi ma'lum qoidalar, muomala tamoyillariga amal qilish bilan bogliq⁴. Ushbu masalalar azaldan e'tiborga molik sanalib kelingan. Xususan, bu borada bir qancha Sharq allomalari o'z asarlarida qimmatli fikrlarini bayon etishgan. Jumladan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Kaykovusning "Qobusnoma", Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" va "Hayrat ul-abror", shuningdek, Abu Ali ibn Sino, Imom Buxoriy, Abdulla Avloniy, Fitrat asarlarida so'z, muloqot madaniyati haqida qimmatli fikrlar bayon etilgan. Quyida nomlari tilgan olingan olimlarning so'z, nutq haqidagi fikrlarini keltirib o'tamiz va tahlil qilamiz.

A.Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida so'zning manfaati xususida fikr bayon etib, shunday deydi: "Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lub, o'ziga yoki eshituvchiga

⁴ Сафаров Ш. Прагмалингвистика / Монография. – Тошкент, 2008. – Б. 135.

1-jadval

OILA MUSTAHKAMLIGI OMILLARI			
ijtmoyi omillar	biologik omillar	xarakter xususiyatlaridagi o'ziga xos omillar	muhit, ta'lim-tarbiya ta'sirida kuzatiladigan turli xislatlar
er-xotinlarning ma'lumot saviyasi, dunyoqarash darajasi, ijtmoyi kelib chiqishi, qanday oilada voyaga yetgani (serfarzand, kam farzandli, ko'p pog'onali, nuklear, birinchi oila, baynalmilal oila, yuridik jihatdan rasmiylashtirilgan, rasmiylashtirilmagan, hududga ko'ra: shahar, qishloq);	organizmning sog'lom yoki nosog'lomlik holati, tana tuzilishidagi o'ziga xosliklar. Tug'ma jozibalilik yoki xunuklik	temperament toifasidagi o'ziga xosliklar, ya'ni jo'shqinlik, harakatchanlik, janjalkashlik, sekinlik, inertlik, arazchilik kabi xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan toifalarga mansublik: xolerik, sangvinik, flegmatik, melanxolik	shaxsning o'zigagina xos bo'lgan fazilatlar va boshqalar

bir foyda chiqadurgan bo'lmasa, asalarilari orasida g'ung'ullab yurgan qovoqari kabi quruq g'o'ng'ullamoq faqat bosh og'rig'idan boshqa bir narsa emasdur. Boshimizga keladurgan qattig' kulfatlarning ko'pi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun: "Ko'p o'yla, oz so'yla", – demishlar. Tillarning eng yaxshisi so'zga usta til, so'zlarning eng yaxshisi bilub, oxirini o'ylab so'ylangan so'zdur.

*Go'zallik yuzda ermas, ey birodar,
So'zi shirin kishi har kimga yoqar.
So'zing oz bo'lsin-u ma'noli bo'lsun,
Eshitkanlar qulog'i durga to'lsun.
So'zing bo'lsa kumush, jim turmak oltin,
Misi chiqq'ay so'zing ko'p bo'lsa bir kun.
Ko'paygan so'zni bo'lgay to'g'risi oz,
Shakarning ko'pidan ozi bo'lur soz"*⁵.

Demak, olim insonlarni ushbu fikrlari orqali yaxshilikka, shirinso'zlikka chorlaydi, natijada so'zning yaxshiliklari va undan keladigan zararlarni oddiy tilda bayon etadi. Bu fikrlar hozirgi kunda, ayniqsa, yosh kelinlarimiz uchun juda manfaatli bo'ladi, desak, mubolag'a bo'lmaydi.

So'z va muloqot jarayonida amal qilinishi kerak bo'lgan qoidalar xususida Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridan quyidagi ba'zi fikrlarni keltirib o'tamiz:

*"Bilib so'zlangan so'z donolik sanaladi.
Bilimsizning so'zi esa o'z boshiga yetishi mumkin.
Ortiq so'zda aslo bo'larmi foyda.
Ziyondan bo'lak yo'q so'z ortiq joyda.
Hech qachon ko'p gapirma.
Juda oz so'zla.*

Tuman so'z tugunini bitta so'z bilan yozib yubor, ya'ni oz so'zlarga ko'proq ma'no singdirish payida bo'lg'in. Chunki:

*Kishi so'z tufayli bo'ladi malik.
Ortiq so'z bu boshni etadi egik.*

*Ortiqcha aytilgan so'z kishi ko'ngliga malol.
Ammo so'zlamaslik ham mumkin emas. Bu holda soqov degan nomni orttirib olish mumkin. Shunga ko'ra o'rtacha yo'riq tutish lozim. Yo'riqni o'rtacha tutgan odam qut-iqbolga erishadi. Tilingni avayla – omondir boshing, So'zingni avayla – uzayar yoshing. Tilning keltiradigan nafi juda ko'p. Ularni g'ofillik qilib qo'ldan chiqarmaslik kerak. Til goho maqtalsa,*

*goho so'kishga mos bo'ladi. Shuning uchun qachon va qancha so'zlasang ham, bilib gapir. Gapirgan gaping ko'r odamlar uchun ko'z bo'lsin"*⁶.

Mazkur fikrlar, aslida, hamma insonlarga tegishlidir. Shuningdek, oilaviy munosabatlarda, ushbu ko'rsatmalarga amal qilish oila mustahkamligini ta'minlaydi. Chunki hozirgi kunda ko'pgina oilalar til orqali, ya'ni muloqot jarayonida qo'pol so'zlarni qo'llash, noo'rin so'zlar: qarg'ish, so'kish kabilarni ishlatish natijasida ham parokanda bo'lib ketyapti. O'zaro munosabatlarda arzimagan ortiqcha so'zlarni so'zlash oqibatida oilaviy nizolar kelib chiqmoqda. Oilaviy nizolarni bartaraf etishda bir qancha ko'rsatmalar qatorida yuqoridagi qimmatli fikrlarga ham amal qilinsa, foydadan xoli bo'lmaydi. Ushbu fikrlar garchi bir necha asrlar oldin yozib qoldirilgan bo'lsa-da, hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan va eng asosiysi, hamma tushunadigan, sodda tilda yozilgan.

Darhaqiqat, yuqorida nomlari tilga olingan allomalarimiz asarlarida so'z vositasida bolalarga qanday tarbiya berish, ya'ni tarbiya jarayonida so'zning, nutqning, muloqotning o'rni qanchalik muhim ekanligi ijtimoiy-pedagogik jihatdan asoslab berilgan. Xususan, Abu Ali ibn Sinoning oila tarbiyasi masalalariga bag'ishlangan "Tadbir-al-manozil" asarida oilada ota-onaning vazifasi va burchiga hamda oilaviy munosabatlarga to'xtaladi. Xususan, ota oilada o'z farzandlariga har tomonlama yurish-turishda, nutq odobida, so'z madaniyatida, o'zaro muomala jarayonida, eng muhimi, amaliy ish faoliyatida to'g'rilik va haqqoniylik, samimiylukda namuna bo'lmog'i kerak. Oilada farzand tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'yishning asosiy vositasi uning ma'naviy olamida e'tiqodni shakllantirish, deb hisoblagan edi olim⁷. Demak, olim tarbiya jarayonida ota va ona ega bo'lishi kerak bo'lgan bir necha ijobiy xislatlar qatorida nutq odobi va so'z madaniyati (muloqot madaniyati)ga ham urg'u beradi. Kuzatuvlardan ma'lum bo'ladiki, oilada er va xotinning qanchalik nutq odobiga egaligi uning farzandida o'z aksini topadi. Chunki bolaning tili dastlab oilada shakllanadi, oila a'zolari qay yo'sinda muloqot olib borsa, u farzandiga ham ko'chadi.

⁶ Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig / Hozirgi o'zbek tiliga bayon qiluvchi B.To'xliyev. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – B. 17.

⁷ Hasanboyeva O. Oila pedagogikasi. – Toshkent: "Aloqachi" nashriyoti, 2007. – B. 8.

⁵ Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B. 19.

Zero, xalqimizda “Qush uyasida ko‘rganini qiladi” degan maqol bejizga aytilmagan.

Oilaviy munosabatlarda muloqotning samarali kechishi faqatgina chiroyli so‘zlarni so‘zlash yoki chiroyli ohangda gapirish bilan cheklanib qolmaydi. Bu xususda Kaykovusning “Qobusnoma” kitobida quyidagi fikrlarni ko‘rishimiz mumkin. “*Ammo, ey farzand, sen suxango‘y bo‘lg‘il va lekin durug‘go‘y (yolg‘onchi) bo‘lmas‘il. Rostgo‘ylikda o‘zing shuhrat qozong‘il, tokim biror vaqt zarurat yuzidin yolg‘on desang ham, rost deg‘il va lekin yolg‘onga o‘xshag‘on rostni demag‘ilkim, rostga o‘xshagan durug‘ (yolg‘on) durug‘ga o‘xshag‘on rostdin yaxshidir, nedinkim ul durug‘ maqbul bo‘lur, ammo ul rost maqbul bo‘lmas. Demak, nomaqbul rostni aytishdin parhez qil*”⁸.

Ko‘rinib turibdiki, kishi chiroyli so‘zlashi, ya‘ni suxandon bo‘lishi bilan birga rostgo‘y bo‘lishi ham kerak, toki bu orqali odamlar bir-biriga ishonadilar. Shuningdek, rostga o‘xshagan yolg‘on yolg‘onga o‘xshagan rostdan yaxshidir, zero, nomaqbul rost gapni aytishdan tiyilish kerak. Hozirgi kunda oila qurmoqchi bo‘lgan yoki qurayotgan va oila qurgan yoshlarimiz ongida ushbu fikrlar gavdalansa, ular qanday vaziyatda qay tarzda so‘zlashni tushunadilar.

Alloma yana shuni ham ta‘kidlaydiki, ba‘zi so‘zlar bor, ular aytilmaydigan so‘zlar, ya‘ni ular aytilmasa-da, bilinadi, seziladi yoki aksincha, so‘zlar ham mavjud. Shu bilan birga, kishi so‘z so‘zlaganda nima aytayotganini ham bilishi kerak, foydasiz, keraksiz so‘zlarni so‘zlaydigan odamlarni to‘ti deyishadi, chunki ular so‘zlaydi, ammo nima deyayotganini anglamay gapiraveradi⁹.

Demak, oilaviy muloqotni yuqorida bayon etilgan so‘z xususidagi nasihatlariga amal qilgan holda olib borish munosabatlar tizimida ijobiy holatga – oilaning mustahkam bo‘lishiga sabab bo‘ladi. To‘g‘ri, kuzatuvlar jarayonida oila barqarorligini ta‘minlashda samarali muloqotni kichik bir omil sifatida qarovchilar ham kuzatiladi, biroq janjal, murosasizlik bilan na moddiy, na ma‘naviy farovonlikka erishib bo‘ladi. Chunki bir kun janjal bo‘lgan oiladan qirq kun baraka ketadi.

Alisher Navoiy ham o‘zining “Mahbub ul-qulub” (“Ko‘ngillarning sevgani”) asarida insondagi yaxshi xislatlar qatorida fikr yuritarkan, shoir so‘z, ya‘ni shirin kalom har ko‘ngilga malham kabi bo‘lishini, yomon so‘z esa qalbda jarohat hosil qilib, unga hech narsa malham bo‘la

olmasligini, yomon til kishi boshiga ofat bo‘lishini ta‘kidlaydi. Navoiyning fikricha, so‘zda har yaxshilikning imkoni bor¹⁰. Shuningdek, Navoiy yolg‘on so‘zlashni qattiq qoralaydi: “*Har kimki, so‘zi yolg‘on, yolg‘oni zohir bo‘lg‘och uyolg‘on. Yolg‘onni chindek aytquvchi suxanvar – kumushni oltun ro‘kash qiluvchi zargar*”¹¹.

Ko‘rinib turibdiki, kundalik hayotimizda so‘zning o‘rni qanchalik ahamiyatli ekani asosli ravishda ifoda etilgan. Demak, oilada er va xotinning o‘zaro munosabatlarida so‘zdan foydalanishda yuqorida olimlarimiz asarlarida aks etgan tamoyillarga amal qilinsa, oilaviy nizolar ancha kamayadi. Nafaqat er va xotin munosabatlarida, balki farzandlarga tarbiya berish jarayonida ham ana shu nasihatlar uqtirib borilsa, kelajakda foydadan xoli bo‘lmaydi, natijada bolalar har xil yomon, bo‘lmas‘ur so‘zlaridan yiroq bo‘ladilar, ularning nutq madaniyati ham rivojlanib boradi va eng muhimi, yolg‘on so‘zlashni odat qilmaydilar. To‘g‘ri, hayotimizda har xil vaziyat bo‘ladi, qaysidir holatlarda yaxshilik uchun yolg‘on gapirishga majbur bo‘lib qolishimiz ham sir emas, ammo doimiy yolg‘on so‘zlash, ayniqsa, oilada oila a‘zolarining bir-biriga domiy yolg‘on gapirishi ahillikka putur yetkazadi. Shuning uchun ham Alisher Navoiy “*yolg‘on gapiruvchi g‘aflatdadir*”¹² deb aytadi.

Oilada shirin so‘z erkak uchun ham, ayol uchun ham birdek kerak. Xushmuomalalik, shirinso‘zlilik osuda hayot manbayi bo‘lsa, rostgo‘ylik esa oilada o‘zaro ishonchga asoslangan oila mustahkamligi paydevoridir.

Ko‘pchilik oilada o‘zaro mehr-muhabbatni oila tayanchi sifatida e‘tirof etadi. Lekin ana shu mehr-muhabbatning davomiy bo‘lishida muloqot juda katta rol o‘ynaydi. Muloqot orqali oila a‘zolar o‘rtasida samimiylilik, ahillik, birdamlik tuyg‘ulari yanada chuqur ildiz otadi. Shuning uchun ham har bir er va xotin oilasida go‘yo notiq bo‘lishi kerak. Bu haqida Abdurauf Fitrat o‘zining “*Oila yoki oila bshqarish tartiblari asarida quyidagicha yozadi: “Shu narsa ham ma‘lumki, muhabbat odamning ixtiyorida emas. Bizning mamlakatimizda er-xotin o‘rtalarida muhabbat paydo bo‘lishi uchun uylanish qoidalariga kifoya qilmaydi. Men bu masalani ham bayon qilgan edim. Lekin hozirgi vaqtda uylanish qoidasi shunday ekan, er-xotinning bir-birlariga nisbatan do‘stligi ishq-u muhabbat darajasiga yetmasa ham, shunday iloj topish lozimki, aqallan*

⁸ Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1986. www.ziyouz.com кутубхонаси. – Б. 41.

⁹ Ўша асар. – Б. 41.

¹⁰ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. www.ziyouz.com kutubxonasi. – Б. 52.

¹¹ O‘sha asar. – Б. 52.

¹² O‘sha asar. – Б. 53.

*bir-birlaridan nafrat qilmasinlar. ...muhabbat moyillik bo'lib, husnga ishqibozlik natijasidir. Husn ham ko'rgan odam dilini o'z sohibi tomoniga moyil qilishi lozim. Agarda mana shu muqaddimaga yaxshigina ahamiyat bersak, ma'lum bo'ladi, kelin va kuyov bir-birlarini ko'rmasdan nikoh qilingan bo'lsalar-da, o'rtalarida mehr va muhabbat paydo bo'lishi ham mumkin, hech bo'lmasa, ba'zi vosita va odo rivoyati bilan nafrat paydo bo'lmasligi lozim. Bir-birlariga odobsizlik va hurmatsizlik bilan suhbat qurmasliklari kerak. Kim o'z eridan hurmat va mehr ko'rmasa, unga muhabbat va ko'ngil ham qo'ymaydi"*¹³.

Ushbu fikrlardagi *"bir-birlariga odobsizlik va hurmatsizlik bilan suhbat qurmasliklari kerak"* degan jumлага e'tibor beraylik. Demak, olimning nazdida, o'zaro mehr-muhabbat tuyg'usi faqat husn orqaligina hosil bo'lib qolmasdan, bunda yana boshqa ma'naviy masalalar ham borki, ulardan biri o'zaro samimiy suhbat, chiroyli nutqdir. Buning dalili sifatida olimning yana bir fikrini keltiramiz: *"... erkak hamisha tirikchilik bilan banddir. U o'z holiga qarab harakat qiladi va aksar vaqt hayot qiyinchiliklaridan qayg'urib, tushkunlikka tushadi. Agarda uylangan bo'lsa, kechasi uyiga kelib, umr yo'ldoshi bo'lmish xotini va turmush samarasi bo'lgan farzandlari bilan uchrashadi, suhbat qiladi va har qanday kulfat va kundalik tashvishlarini unutadi"*¹⁴. Bundan kelib chiqadiki, oilada oila

¹³ Abdurauf Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari / A. Fitrat; tarjimon va izohlar muallifi Sh.Vohidov; mas'ul maharrir H.Boltaboyev. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2013. – B. 44.

¹⁴ O'sha asar. – B. 14.

a'zolar o'rtasida shirin, samimiy suhbat natijasida ko'plab g'am-tashvishlar birozga bo'lsa-da, kishini tark etishiga ko'makchi bo'ladi.

Xulosa. Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, kezi kelganda, birgina so'z yo parokandalik yoki aksincha, barqarorlik kaliti bo'lishi mumkin. Nutq, so'z va muloqot to'g'risida Sharq allomalarining fikrlari bugungi modernizatsiya jarayonida ham o'z ahamiyatini saqlagan bo'lib, bu pand-u nasihatlar, ezgu fikrlarni, ayniqsa, yoshlar, er va xotinlar yanada teranroq anglashlari ularning oilaviy munosabatlarda, oilaviy nizo vaqtida ijobiy yechim topishlariga yordam beradi. Maqola asosida quyidagi taklif va tavsiyalarni berishimiz mumkin:

- avvalo, er va xotin oilaviy turmushining boshidanoq bir-biriga samimiy munosabatda, shirinso'zlik bilan muomala qilmog'i, bir-birining xarakter xususiyatini anglagan holda munosabatlarni to'g'ri yo'naltira olishga harakat qilishi lozim;
- natijada, kelgusida ular o'z farzandlariga nutq odobini bolaligidanoq o'rgatishi, bu borada er va xotin birdek mas'ul bo'lib harakat qilishi kerak;
- unutmazlik lozimki, bola muomala, muloqot madaniyatini oilada birinchi navbatda, ota-onasidan oladi, so'ngra tashqi muhitdan (bog'cha, maktab va hokazo);
- bundan kelib chiqadiki, ota-onalik maktabida ota-ona farzand uchun eng namunalı andoza bo'lishi lozim;
- bu borada esa yoshlarimiz turmush qurishidan oldinoq yuqorida nomlari va asarlari tilga olingan mutafakkirlarimizning o'gitlarini o'qib-o'rganib, chuqurroq anglamog'i lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. https://daryo.uz/2020/12/26/shavkat-mirziyoyev-songgi-11-oyda-yosh-oilalar-ortasida-qancha-ajrim-qayd-etilganini-malum-qildi/?fb_comment_id=3750635561670728_3750706044997013/
2. Musayev A. Nutqni shakllantirish omillari va uning asosiy xususiyatlari.
3. "Оила" энциклопедияси / Тузувчилар: Акрамова Ф.А., Билолова З.Б., Жовлиев И.С. – Тошкент: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2019. – 240 b.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика / Монография. – Тошкент, 2008. – Б. 135.
5. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. www.ziyouz.com kutubxonasi. – 47 b.
6. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig / Hozirgi o'zbek tiliga bayon qiluvchi B.To'xlijev. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 200 b.
7. Hasanboyeva O. va b. Oila pedagogikasi. – Toshkent: "Aloqachi" nashriyoti, 2007. – 384 b.
8. Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1986. www.ziyouz.com кутубхонаси. – 168 б.
9. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B. 52.
10. Abdurauf Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari / A.Fitrat; tarjimon va izohlar muallifi Sh.Vohidov; mas'ul maharrir H.Boltaboyev. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2013. – 144 b.

Saribayeva Umida Sattarovna,

Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

e-mail: saribayeva2805@mail.ru

GENDER YONDASHUVLAR IJTIMOY PSIXOLOGIYA PREDMETINING BIR SOHASI SIFATIDA SHAKLLANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jinslararo tenglik, biologik hamda jinsga bog'liq farqlar haqidagi tasavvurlar, bu borada alohida ilmiy tadqiqotlar olib borish zaruratining paydo bo'lishi, gender muammolarini o'rganuvchi nazariyalarning shakllanishi haqidagi ma'lumotlar yoritilgan.

Tayanch so'zlar: jinslararo tenglik, biologik hamda genderga bog'liq farqlar, tasavvur, ilmiy tadqiqot, gender muammolari, nazariyalarning shakllanishi.

Аннотация. В данной статье освещаются представления о гендерном равенстве, биологических и гендерных различиях, о возникновении необходимости проведения отдельных научных исследований, а также сведения о формировании теорий, изучающих гендерные проблемы.

Ключевые слова: гендерное равенство, биологические и гендерные различия, воображение, научное исследование, гендерные проблемы, формирование теорий.

Annotation. This article highlights ideas about gender equality, biological and gender differences, about the need to conduct separate scientific research in this regard, information about the formation of theories that study gender problems.

Keywords: gender equality, biological, gender differences, imagination, scientific research, gender issues, theory formation.

Kirish. Gender tenglik nazariyasi va amaliyoti masalalarida izlanishlar olib borgan bir qator olimlar erkak va ayol jinsi o'rtasidagi tafovutning o'ziga xos sifatleri ajratilishi, gender yondashuvlarni ijtimoiy psixologiya fanining bir tarmog'i sifatida rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni qayd etishgan¹.

Jumladan, gender nazariyasi va amaliyotining mustaqil fan predmeti sifatida shakllanishi, asosiy tushunchalari, metod va konsepsiyalarini ko'rib chiqish zarurligini ta'kidlashgan.

Gender nazariyasi va amaliyotining shakllanishi hozirgi zamon ijtimoiy hayotdagi gender tenglik masalalarida erishgan yutuqlar bilan chambarchas bog'liq ekanligi ta'kidlanadi.

Gender psixologiyasining fan sifatida rivojlanishi, siyosiy nuqtayi nazardan erkak va ayollarga nisbatan turli madaniyat hamda jamiyatlardagi turlicha munosabatlar mavjudligiga bog'liq, degan fikr ilgari suriladi. Shuningdek, jinsni ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganish, gender tengligi tamoyilini targ'ib qilishda ham siyosiy, ham huquqlashgan davrda fanning roli biroz oqsab qolayotgani qayd etib o'tilgan.

¹ Hyde, J.S. (1991). Half the human experience: The psychology of women (4th ed.). Lexington, MA: D. C. Heath and Company.

Bizning fikrimizcha, vaqtlar o'tishi bilan ayollar va erkaklarning oilaviy rollari taqsimotidagi an'anaviy qarashlari o'zgarib bormoqda va ularning ijtimoiy-madaniy, milliy-etnik, ruhiy-psixologik, hissiy-emosional va ijtimoiy shart-sharoitlarining vaziyat nuqtayi nazaridan tahlil qilinishini taqozo etmoqda va oilada gender rollar taqsimotida o'zgarish sabablarini aniqlash lozim, deb hisoblaymiz.

Asosiy qism. Tarixga nazar solar ekanmiz, erkak va ayollarning gender tengligi borasidagi izlanishlar, asosan, ikki yo'nalishda amalga oshirilmogda, jumladan:

a) gender psixologiyasining fan sifatida muayyan fan sohasi tarkibida, masalan, psixologiya va ijtimoiy psixologiyaning turli tarmoqlari doirasida shakllanishini;

b) jamiyatda jinslararo tenglik yoki tengsizlik haqidagi tasavvurlarning shakllanishi tufayli alohida ilmiy tadqiqotlarning o'tkazilishiga ehtiyojning paydo bo'lishi va bu borada olib borilayotgan ishlarni ko'rishimiz mumkin.

Shu kabi yondashuvlar asosida XX asrning ikkinchi yarmiga kelib gender muammolarini o'rganuvchi psixologiya sohasi shakllana boshladi.

Gender psixologiyasi ijtimoiy psixologiya fanining bir sohasidir. Boshqa sohalar singari u ham o'z tarixiga ega.

Jumladan, o'tgan asrning 70-yillari oxirlariga kelib, psixologik tadqiqotlar doirasi imkon qadar kengaydi. Jinsiy tafovutlarni izohlashda biologik bog'liqlik tushunchalari o'z ahamiyatini pasaytirdi va psixologik farqlilikni aniqlashga urinishlar ko'paydi. Biologik asoslarga e'tibor qaratmagan holda "Jinsga bog'liq farqlar" (sex related differences)ni aniqlashga urinishlarni Jasklinning ishlari ko'rish mumkin².

Mergan Shon Brunoning "Genderning ijtimoiy psixologiyasi" kitobida ijtimoiy me'yorlarni qayta ishlash tamoyillariga binoan, inson haqiqiy yoki xayoliy guruh bosimining natijasida o'z xatti-harakati yoki e'tiqodini o'zgartirishi hamda ijtimoiy munosabatlar, madaniy gender tenglik hamda inson ongining rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin degan, fikrni ilgari suradi³. Olima o'zining qarashlarida: "Gender tafovutlar jamiyat an'anaviy

qoidalari doirasida yaratiladi, natijada gender rollari haqidagi ma'lumotlar erkaklarni ham, ayollarni ham cheklaydi va bizning o'ziga xos strategiyalarimiz tufayli qayta ishlanadi", ammo biz gender farqlarini ancha kengroq deb hisoblaymiz, deb ta'kidlaydi. Muallif o'z izlanishlarida genderning ijtimoiy-psixologik jihatlarini yaratishga harakat qilgan.

Gender tengligi tamoyilini targ'ib qilishda Haydening 1991-yildagi ishlari muhim ahamiyatga ega. Chunki u jinsning ijtimoiy psixologiyasida feministik harakatlarga nisbatan jamiyatda erkaklar siyosat bilan ko'proq shug'ullansa-da, erkaklar va ayollar o'rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy tenglik saqlanishi zarurligi haqidagi fikrlarni ilgari suradi.

Masalaning murakkabligini inobatga olgan holda, gender psixologiyasining shakllanishi va uning hozirgi holati haqidagi gender tadqiqotlari bir qator fan sohalarida o'tkazila boshlandi. Shuning uchun ham psixologik tadqiqotlarga murojaat qiladigan faylasuf, sotsiolog, demograf, etnograflarning ishlarni ham tahlil qilishga to'g'ri keladi.

"Gender" atamasi (ijtimoiy jins, madaniyat mahsuli) paydo bo'lganiga ko'p bo'lmagan bo'lsa-da (1975-yil), fanda ilgari ham bir qator g'oya va izlanishlar mavjud bo'lib, biz ularni hech ikkilanmay psixologiyaning ushbu sohasiga aloqador deya olamiz. Ushbu fan tarixining 5 bosqichini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

1. Tegishli g'oyalarning falsafiy nuqtayi nazardan ishlab chiqilishi (qadimgi davrlardan XIX asr oxirigacha).

2. Gender psixologiyasining predmeti va bo'limlarining shakllanishi (XIX asr oxiri – XX asr boshi).

3. Psixoanalizning Z.Freyd nomi bilan bog'liq "Freyd davri" (XX asr boshi – 1930-yil).

4. Yirik eksperimental tadqiqotlarning boshlanishi va ilk nazariyalarning paydo bo'lishi (1950–1980-yillar).

5. Gender psixologiyasining jadal sur'atda rivojlanishi: eksperimental tadqiqotlar, empirik faktlarning nazariy tahlil qilinishi, ma'lum metod va metodikalarning adaptatsiyasi va maxsus gender metodikalarning yaratilishi (1990-yildan shu davrgacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi).

Rossiya psixologlari tomonidan quyidagi bosqichlarga ajratiladi: XIX asr oxiri – XX asr boshi; 1920–1930-yillar; 1960–1980-yillar; 1990-yildan

² Jacklin C.N. (1989-1992). Female and male: Issues of gender. American Psychologist, 44, pp. 127-133.

³ Shon Mergan Bruno. Гендерная психология. — Москва, 1993. — С. 8-28.

boshlab. Gender tadqiqotlarning qadimgi davri haqida soʻz borganda, odatda, Platon va Aristotel nomlari tilga olinadi. Platon Afinskiy (mil. av. 427–347-yillar) “Bazm”, “Davlat”, “Qonunlar”, “Timey” va boshqa asarlarida androgidlar tushunchasini kiritib, jinslarning qoʻshimchaliligi haqida fikr bildiradi. Jinslarning tenghuquqliligi haqidagi fikrlari hamda oila va nikoh haqidagi mulohazalarini bayon etadi (shuning uchun uni birinchi antik “feminist” deb atashadi. Ammo bu fikr nooʻrin, chunki uning qarashlari bir-biriga zid va umuman, bu madaniyatga taaluqli emas).

Platon androgen (grekcha “andros” – erkak va “gyne” yoki “gynaikos” – ayol) mavjudotlar (ular erkak va ayol xususiyatlariga ega boʻladilar) haqidagi mifni qoʻllaydi. Zevs insonlarning itoatsizligidan gʻazablanib, ularni ikki qismga ajratib qoʻyadi. Shunday qilib, erkak va ayol bir insonning ikki boʻlagi va faqat insonlar bir-birini sevsagina, bir butun boʻla oladi. Platonning ayollarga munosabati bir-biriga zid boʻlgan fikrlar bilan ifoda etilgan. Bir tomondan, ular juda salbiy, chunki u ayollarni tuban mavjudot deb bilar edi. Erkaklarning ayollarga boʻlgan muhabbatini erkakning erkakka boʻlgan hurmati, doʻstligi oldida hech narsa emas deb tushunar edi (u birinchisini “Behayo Afrodita”, ikkinchisini esa “Samoviy Afrodita” deb nomlaydi). Platon ijobiy qarashlarni ham namoyon qiladi: u tasvirlagan mukammal davlatda ayol kishi erkak bilan bir qatorda barcha ishlarda ishtirok etishi mumkin.

Platon ayollarni roʻzgʻor yumushlaridan ozod etib, ularning aqliy faoliyatini erkaklarniki bilan tenglashtirish kerak deb hisoblaydi (ayollar faylasuf va jangchi ham boʻlishlari mumkin edi). Farzand tarbiyasini esa ikkala jins vakillariga teng boʻlib beradi. Keyinchalik bu fikrlarni boshqa mutaxassislarning ilmiy ishlarida, shu jumladan, gender psixologiyasi boʻyicha asarlarda uchratish mumkin⁴.

Aristotel Stagirit (mil. av. 384–322-yillar) Platondan farqli oʻlaroq, “antifeminist” qiyofasida namoyon boʻladi. U oʻz zamonasiga mos fikrlarni bildiradi⁵. Bizni uning quyidagi gʻoyalari

⁴ <http://rushist.com/index.php/philosophical-articles/2245-filosofiya-platona-kratko>

⁵ Аристотель. Политика // Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля: сочинения. — Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 1999. — 466 с.

qiziqtiradi: a) nikoh haqidagi qonunlar; b) oilada erkak va ayol oʻrtasidagi munosabatlar; d) aholi koʻpayishining chegaralanishi; e) aholi koʻpayishini qisqartirishning usullari; f) ayol va erkakning oʻrni; g) jinslararo mehnatning taqsimlanishi; h) “Siyosat”, “Hayvonlarning paydo boʻlishi haqida” kabi asarlarda erkak va ayol shaxsiga nisbatan umumiy qarashlarning bayon etilishi. Aristotel jamiyatda farovon munosabatlar qaror topishi uchun aholi soni iloji boricha kam boʻlishi va bu masalani boshqarish lozimligini qayd etadi: a) erkaklarga 37, ayollarga 18 yoshgacha farzand koʻrishni taqiqlash (nazarimizda, erkaklar uchun ijtimoiy, ayollar uchun biologik yetuklik nazarda tutilgan).

Turkiyalik mashhur olim va adib Ahmad ibn Sulaymon (1534) oʻz zamonasining ilgʻor fikrli kishilaridan boʻlgan. Uning taʼlimotida er-xotinning oʻzaro hamjihatligi ularning salomatligida muhim oʻrin tutishi yoritilgan.

Buyuk qomusiy olim Abu Ali Ibn Sino (980–1032) er-xotin munosabatlari moʻtadil boʻlishining inson salomatligidagi ahamiyatini, kishilarning individual, tipologik, mijoziy (temperament) xislatlaridan kelib chiqqan holda yoritib bergan. U oʻzining “Risolayi ishq” asarida oshiq-maʼshuqlik, har ikkisi bir-birini tenglikda eʼzozlash asosida turmush qurish chinakam baxt, oila mustahkamligining asosi ekanligini taʼkidlaydi. U oʻzining “Tib qonunlari” kitobida koʻplab muammolarni keltirib chiqaruvchi sabablar haqida batafsil maʼlumot bergan. Uning fikricha, uyalish va turli xayollar er-xotinlik munosabatlarini taranglashtiradi, xotinni yomon koʻrish, chekish, ichish, pala-partish ovqatlanish, ish va dam olish oʻrtasidagi mutanosiblikning buzilishi ham nomutanosiblikni keltirib chiqaradi. Erkak kishi har taraflama tajribali boʻlishi, ayolini qadrlashi, istaklarini eʼtiborga olishi munosabatlarni yaxshilaydi⁶. Ibn Sino bundan 1000 yil muqaddam oilaviy hayot muammolariga oid ilmiy, ilmiy ommabop kitoblar, majmualar aholining savodxonligini oshirishda va salomatligini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etishini koʻra olgan. Muhimi shundaki, Ibn Sino er-xotin tengligining oilaviy hayot mustahkamligiga taʼsirini tibbiy, axloqiy, ruhiy-maʼnaviy jihatlarini koʻrsatib bergan, oila barqarorligiga salbiy taʼsir

⁶ Абу Али Ибн Сино. Тиб конунлари. — Тошкент: Мерос, 1994. 3-т. — Б. 27-46.

etuvchi nomutanosiblik sabablarini o'rgangan va ularning oldini olish zarurligini ta'kidlagan.

Burhoniddin Marg'iloniy (1123–1197) o'zining “Hidoya” kitobida diniy va ijtimoiy hayotda uchraydigan muammoli masalalarni yoritgan ekan, “Musulmoncha nikoh shartlari” bobida “Ikki kishining nikohda guvohlik berishi, erkak-ayolning o'rtasidagi ixtiyoriy tenglik masalalari er-xotin munosabatlarida uyg'unlik sharti, deb qaralgan”⁷.

Lott ta'kidlaganidek, ijtimoiy psixologiya har qanday holatda ham jins bilan kesishadi, chunki jinsning o'ziga xosligini tadqiq qilishda gender farqlilikni “shakllantiradigan va saqlaydigan sharoitlarni o'rganish, ijtimoiy xulq-atvor madaniyatning qandayligini o'rganishdir”⁸.

Ijtimoiy me'yorlar insonning jamiyatdagi xatti-harakatlarini belgilaydigan asosiy qoidalaridir. Ijtimoiy psixologlarning fikriga ko'ra, “gender farqlarini jinsning biologik jihatlari, garmonlari yoki xromosomalaridan izlash kerak emas”. Ijtimoiy hayotda erkak va ayolning biologik jinsiga qarab har xil turdagi xulq-atvori, munosabat shakli, qiziqishlari haqida umumlashtirilgan ma'lumotlarni o'z ichiga olgan me'yorlar to'plami mavjud bo'lib, u erkak va ayolning har biriga xos bo'lgan fazilatlar, gender rollar sifatida idrok qilinadi. Biz o'z gender rolimizdan, kutilgan gender xatti-harakatimizdan chetlashganimizda jamiyatning noroziligini boshdan kechiramiz. Bizning xulq-atvorimizga bevosita ijtimoiy me'yorlar ta'sir qiladi, ular ijtimoiy kontekstda uzoq vaqtdan beri jamoa tomonidan qabul qilingan.

Tasavvurlarimizda erkaklarda erkakka xos xususiyatlar, xatti-harakat me'yorlari va ayollarda ayollarga xos fazilatlar, xatti-harakatlarning ma'lum o'ziga xos gender farqlarini xarakterlovchi g'oyalar to'plami mujassamlashgan. Igli Eagli gender stereotiplari mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy normalardan iboratligini aytib o'tgan⁹. Shundan kelib chiqib, ko'pchilik odamlar bir xil nuqtayi nazarga ega va o'zlarining u yoki bu jins vakillari sifatida

jamiyatda qanday xatti-harakatlari ma'qullanishidan kelib chiqib taqlid qiladilar, harakatlarini gender me'yorlariga moslashtiradilar, mos munosabatda bo'ladilar.

Attityud – ma'lum sharoitlarda va vaziyatlarda obyektga nisbatan, insonning kuchli istagini, intilishini, qiziqishini, munosabat turini, reaksiya kuchini bildiradi. Gender talablariga moslashishda biz o'z harakatlarimizni jamiyat tomonidan talab qilinadigan ikkita asosiy – gender rollarni tartibga solib, nazorat qiluvchi va axborot bosimi me'yorlariga moslashtiramiz.

Gender tafovutlarning shakllanishida nazorat va me'yorlar bosimining roli muhim ahamiyat kasb etadi. “Me'yoriy bosim” atamasi odamni ijtimoiy yoki guruh kutishlariga (ijtimoiy me'yorlarga) moslashishga majburlash mexanizmini tavsiflaydi. Ijtimoiy me'yorlarga mos kelmaydigan gender rollar va xatti-harakatlar jamiyat tomonidan rad etilgan.

Bu holat o'sha davrlardanoq jamiyatda odamlarning gender rollariga bo'lgan majburiyatlarini tartibga solishda axborot hamda nazorat bosimining roli katta bo'lgan va juda muhim deb qaralishi bilan izohlanadi.

Eksperimental qism.

Tadqiqot ishlarimiz Toshkent viloyatining Ohangaron tumanida hamda Toshkent shahrining Sergeli tumanida istiqomat qiluvchi oilalar orasida o'tkazildi. Gender yondashuvlar ijtimoiy psixologiya predmetining bir sohasi sifatida rivojlanishi bu sohada olib borilayotgan tadqiqotlarga bog'liq. Shu bois Yu.Ye.Aleshina va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan “Oiladagi rollar taqsimoti” so'rovnomasidan foydalanildi¹⁰. Ushbu so'rovnoma yordamida o'zbek oilalarida erkaklar va ayollar o'rtasida oilaviy rollarni taqsimlash bo'yicha shaxsiy munosabatlari va oilada er-xotinlarning rollar taqsimotidagi ishtirokini o'rganildi.

So'rovnomada oiladagi asosiy rollar: 1) bolalarni tarbiyalash; 2) oilani moddiy qo'llab-quvvatlash; 3) oilada hissiy muhitni yaratish; 4) o'yin-kulgilarni tashkil qilish; 5) uy egasi – xo'jalik bekasi roli; 6) jinsiy hamkorlik; 7) oilaviy madaniy hordiqni tashkil etishda er-xotinlarning gender rollarini namoyon bo'lishi aniqlandi.

⁷ Бурхониддин ал-Марғилоний. “Ҳидоя”. – Тошкент: Адолат, 2000. – 185 б.

⁸ Lott, B. (1991). Social psychology: Humanist roots and feminist future. *Psychology of Women Quarterly*, 15, 505-5 Lott, B., & Maluso, D. (1993). The social learning of gender. In A. E. Beall & R. J. Sternberg (Eds.), *The psychology of gender*. New York: Guilford Press. pp. 99-126

⁹ Eagly, A. H. (1987). *Sex differences in social behavior: A social-role interpretation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum..

¹⁰ Алешина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М. Социально-психологические методик исследования супружеских отношений. – М.: МГУ, 1987.

№	Oiladagi rollar taqsimoti	Erkakni bahosi	Erkakni ayolidan kutilmasi	Ayolning bahosi	Ayolning erkakdan kutilmasi
1	Bolalarni tarbiyalash	24	75	76	85
2	Oilani moddiy qo'llab-quvvatlash	79	50	21	90
3	Oilada hissiy muhitni yaratish	32	67	68	71
4	O'yin-kulgilarni tashkil qilish	41	78	28	86
5	Uy bekasi – xo'jalik ishlarini yuritish roli	34	89	78	65
6	Jinsiy hamkorlik	56	68	45	76
7	Oilaviy madaniy hordiqni tashkil etish	43	56	52	57

Olib borilgan tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, an'anaviy oilalarda bolalarni tarbiyalashda erkaklar 24 foiz natija bilan ma'suliyatni ko'proq ayollariga topshirishlari kuzatildi, yani oilalarda bolalarni tarbiyalash masalasida erkakni ayolidan kutilmasi 75 foizni tashkil etdi. Ushbu holat erkaklar asosiy etiborni oilani moddiy qo'llab-quvvatlash ishlariga qaratishlarini, olingan natijalarning 79 foizini tashkil etdi. Biroq ayollarning kutilmalarida 85 foizi bolalarni tarbiyalash bilan, asosan, erkaklar ham shug'ullanishlari zarurligi ta'kidlangan. Oilani moddiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatkichi bo'yicha 90 foiz ayollar ushbu rollar erkaklar tomonidan bajarilishi zarurligini qayd etishgan. Erkaklarning 50 foizi oilani moddiy qo'llab-quvvatlash rolda ayollar ham ma'sul bo'lishlarini qayd etgan.

Shuningdek, oilada hissiy muhitni yaratish rolining bajarilishi erkaklarning 67 foizi ayollardan kutishlari, ayollarning 71 foizi erkaklardan kutishlari, ya'ni har ikki er-xotinlar bir-birlaridan kutishlari aniqlandi. Oila a'zolari uchun o'yin-kulgilarni tashkil qilish rolining amalga oshirilishini er-xotinlar bir-birlaridan kutishlari aniqlandi, erkaklar kutilmalarida 78 foiz, ayollarning 86 foizi oila a'zolari uchun o'yin-kulgilarni tashkil qilish rolining amalga oshirilishida erkak kishilarning roli, ma'suliyati yuqori bo'lishini ta'kidlashgan. Bu o'zbek etnomadaniyatida erkaklar nufuzining baland qo'yilishi, ayollarimiz qarashlarida oiladagi har bir jarayonga erkak bosh-qosh bo'lishi kerakligi haqidagi tasavvur stereotiplarining shakllangani bilan izohlanadi. Shuningdek, o'g'il bola o'z hissiyotini bildirmasligi, jiddiy bo'lishi kerak, qabilidagi tarbiya me'yorlari erkaklarni hissiy yopiq holatga olib kelib qo'ygani va bu

oilada hissiy muhitni yaratish va o'yin-kulgilarni tashkil qilishda o'zlarining rollarini o'rtadan kam baholashgan. Hattoki, 89 foiz erkaklar uy xo'jalik ishlarini yuritishni, asosan, ayol kishi tomonidan bajarilishini kutishlari qayd etilgan. Uy xo'jaligidagi kamchiliklar, kichik ta'mirlash ishlari ham ayollar tomonidan ogohlantirilishi, ammo bajarilishida erkak tomonidan paysalga solinishi oilada erkak va ayollik rollarining taqsimlanishi va amalga oshirilishida ziddiyatlar kelib chiqishi kuzatildi. Jinsiy hamkorlik, oilaviy madaniy hordiqni tashkil etish borasida ham er-xotin rollari taqsimoti bir-birlarining kutilmalariga mos emasligi aniqlandi. Bu borada, er xotinidan, xotini eridan kutishlari o'zbek oilalarida er-xotinlarning gender tengligi masalasi biroz tortishuvli va bu psixogenetik, psixofiziologik, ijtimoiy-psixologik, milliy-etnik omillarning mavjudligi bilan izohlanadi. Shuningdek, o'zbek oilasida er-xotinlar orasidagi gender tenglik masalalari ijtimoiy rollar va ijtimoiy onglik, aqliy-intellektual salohiyat, umuminsoniy qadriyatlar tizimi va shaxsning o'z-o'zini baholash darajasiga ham bog'liq¹¹. Tadqiqot ishlarimizda Sandra Bem savolnomasi asosida Toshkent viloyati hamda Toshkent shahrining Sergeli tumani oilalarida erkaklik – maskulinlik, ayollik – femininlik hamda androgen – har ikkisiga xos sifatlar shakllanganligi o'rganildi. Olingan natijalarga asoslanib, androgen xususiyatlar shakllangan oilalarda hissiy-psixologik uyg'unlik rivojlangan. Olib borilgan tadqiqot natijalarimizda er-xotinlar his-tuyg'ularida bir-birlarini sevimli inson sifatida, o'zaro ideallashgan holda idrok etishlari, chiroyli, aqlli, ijobiy xislatli va

¹¹ Saribayeva U.S. O'zbek oilalarida gender tenglik va milliy qadriyatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. "Pedagogika" ilmiy-nazariy va metodik jurnali. 2021-yil, 4-son. – B. 34-36.

o'ziga xos sifatleri idrok etilishi aniqlandi. Gender tenglik shakllangan er-xotinlarda o'zaro altruizm ifodalanib, o'zaro munosabatlarda yoqimlilik tuyg'ulari ustun bo'lishi kuzatildi. "Birgalik" effekti, hissiy-psixologik uyg'unlikni rivojlantirib, tenglik, o'zaro bir-birlarini tan olish, yon berish holatining mavjudligi bilan izohlanadi. Er-xotinlar o'rtasidagi hissiy-emotsional uyg'unlik o'zaro birgalik effektining rivojlanishiga olib keladi va psixologik jihatdan tenglik munosabatlarini shakllantiradi¹².

¹² Saribayeva U.S. O'zbekistonning barqaror rivojlanishida er-xotin gender tengligi ta'minlanishining ijtimoiy-psixologik asoslari. – B 36-39. Ta'lim va rivojlanish tahlili. Onlayn ilmiy jurnali, 2022. ISSN: 2181-2624.

Sandra Bem savolnomasi asosida olib borilgan tadqiqot natijalarimizda zamonaviylik omili ayollik (an'anaviy ravishda "ayol" fazilatleri), erkaklik (an'anaviy ravishda "erkak" fazilatleri), androginiya gender-neytral sifatlar o'rganildi. Emotsionallik, qaramlik, empatiya, ayollik omillari ayolga nisbatan an'anaviy qarashlarni aks ettirib, 78,85 foiz – yuqori ko'rsatkichlar an'anaviy baholanishini ko'rsatdi. Erkaklik omillari uchun yuqori qadriyatlar bu erkaklarning ham jins, ham shaxs sifatidagi o'rnini baland saqlashga intilishi, kuchi, ijtimoiy mavqeyi, zamonaviylik, o'rganilayotgan obrazlar "ayollar"ga nisbatan an'anaviy nuqtayi nazardan qarashga moyilligining mavjudligi tasdiqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абу Али Ибн Сино. Тиб конунлари. – Тошкент: Мерос, 1994. 3-т. – Б. 27-46.
2. Алешина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М. Социально-психологические методк исследования супружеских отношений. – Москва: МГУ, 1987.
3. Bem, S.L. (1993). The lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality. New Haven, CT: Yale University Press.
4. Бурхониддин ал-Марфилоний. "Хидоя". – Тошкент: "Адолат", 2000. – 185 б.
5. Saribayeva U.S. O'zbek oilalarida gender tenglik va milliy qadriyatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. "Pedagogika" ilmiy-nazariy va metodik jurnali. 2021-yil, 4-son, B-34-36.
6. Saribayeva U.S. O'zbekistonning barqaror rivojlanishida er-xotin gender tengligi ta'minlanishining ijtimoiy-psixologik asoslari. – B 36-39. Ta'lim va rivojlanish tahlili. Onlayn ilmiy jurnali, 2022. ISSN: 2181-2624.
7. Asch S.E. (1956). Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority. Psychological Monographs, 70 (9. Whole No. 416).
8. Eagly A.H. (1987). Sex differences in social behavior: A social-role interpretation. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
9. Lott B. (1991). Social psychology: Humanist roots and feminist future. Psychology of Women Quarterly, 15, pp. 505-519
10. Hyde J.S. (1991). Half the human experience: The psychology of women (4th ed.). Lexington, MA: D.C. Heath and Company.
11. Jacklin C.N. (1989-1992). Female and mate: Issues of gender. American Psychologist, 44, pp. 127-133.
12. Shon Mergan Bruno. Гендерная психология. – Москва, 1993. – С. 8-28.
13. <http://rushist.com/index.php/philosophical-articles/2245-filosofiya-platona-kratko>

Abdullayeva Dilbar Ubaydullayevna,
Toshkent davlat pedagogika universiteti Psixologiya kafedrası dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'SMIR FARZAND VA ONA O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR PSIXOLOGIYASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona va o'smir farzandning o'zaro munosabat xususiyatlari haqidagi tasavvurlari mutanosibligining psixologik ahamiyatini empirik o'rganish natijalari bayon etilgan.

Tayanch so'zlar: oila, oilaviy munosabat, ona, o'smir farzand, tasavvur, munosabat, xususiyat.

Аннотация. В статье описаны результаты эмпирического исследования психологической значимости пропорциональности представлений матери и ребенка-подростка об особенностях взаимодействия

Ключевые слова: семья, семейная отношения, мать, подросток, воображение, отношение, особенность.

Annotation. This article describes the results of empirical study of the psychological significance of the proportionality of perceptions of mother and teenager child about the characteristics of interaction.

Keywords: family, family relations, mother, teenager, imagination, attitude, peculiarity

Kirish. Respublikamizda so'nggi yillarda oila institutini mustahkamlash, "Farovon oila – jamiyat ravnaqining asosi" konseptual g'oyasini ro'yobga chiqarish, ota-onalarning va farzand munosabatlarini yaxshilash, yoshlarni oila qurish, farzand tarbiyalashga psixologik tayyorlash masalalarini takomillashtirishning me'yoriy asoslari yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ota-onalarning va farzand munosabatlari borasida so'z yuritarkan, "Bola ota-onalarning qo'lida bir omonatdir", – deydi. Bolalarimiz, ularning taqdiri, kelajagi haqiqatan ham juda omonat ekanini bugungi hayot har tomonlama isbotlamoqda. Agar farzandimizga to'g'ri tarbiya bermasak, har kuni, har daqiqada uning yurish-turishi, kayfiyatidan ogoh bo'lib turmasak, ularni ilm-u hunarga o'rgatmasak,

munosib ish topib bermasak, bu omonatni boy berib qo'yishimiz hech gap emas"¹, deb ta'kidlaydi.

Darhaqiqat bolaning har jihatdan sog'lom, barkamol shaxs sifatida shakllanishi oilaviy munosabatlarga, oilada ota-onalarning va bola munosabatlarining to'g'ri yo'lga qo'yilganligiga, oilaviy tarbiya asoslariga ko'p jihatdan bog'liq. Oilaviy munosabatlarning eng ta'sirli, muhim va jozibali bo'lagi – bu ona-bola munosabatlaridir. Ularning muhimligi shundaki, aynan dastlabki muloqot va mehrli munosabatlar bolaning keyingi psixik va aqliy taraqqiyotini hamda onaning xulq-atvorini shakllantiradi².

¹ Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'tarilamiz. – Toshkent. "O'zbekiston" NMIU, 2017. – B.480.

² Kamilova N.G'. Muammoli o'smir: tashxis, tadqiqot metodlari. – Toshkent: TDPU, 2004. – 67 b.

Asosiy qism. Odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabat, shubhasiz, o'zining murakkab ichki qonuniyatlariga ega bo'lgan jarayondir. Ushbu jarayonning eng muhim shartlari va asoslarini tahlil qilish uchun ham o'ziga xos dialektik tabiati mavjudligini qayd etish o'rinli ekanini ko'rsatadi. Bu sohadagi dialektizmning yorqin ifodasini shaxslararo munosabatga kirishuvchi odamlarning bir-biriga turli mezonlar bo'yicha o'xshash bo'lishi va ayni vaqtda o'zaro farqlanishi zaruratida qayd etish mumkin. Darhaqiqat, odamlar o'rtasida o'zaro munosabat nafaqat samarali va mahsuldor rivojlanishi, balki vujudga kelishi uchun ularning qator mezonlar bo'yicha bir-biriga yaqin, o'xshash bo'lishi talab qilinadi. O'xshash belgilar tizimidan foydalanmaslik, ayni bir fikrga har xil ma'nolarni yuklash, ma'lum hodisaning mutlaqo qarama-qarshi tomonlariga diqqatni qaratish o'zaro ta'sirlashuv jarayonini qiyinlashtiradi.

Oilaviy munosabatlar psixologiyasi sohasida shaxslararo munosabatlar subyektlarining o'zaro mosligi, turli ko'rsatkichlar bo'yicha bir-biriga muvofiqligining munosabat tizimiga qanday ta'sir ko'rsatishi, asosan, er-xotin o'rtasidagi o'xshashlik masalasi doirasida o'rganilgan. Xususan, er va xotin o'rtasidagi o'zaro moslik darajasi past oilalarda bunday ko'rsatkich yuqori bo'lgan oilalarga nisbatan salbiy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarning oilaviy hayotga buzg'unchi ta'siri kuchli bo'lishi aniqlangan³.

Psixologik tadqiqotlarda ota-ona va o'smir farzandlarning o'ziga hamda bir-biriga beradigan tavsiflarida ikkala avlod o'zini va bir-birini, asosan, ijobiy baholashi, ammo qarama-qarshi tomonning unga bo'lgan munosabatini yanglish idrok etishi (ota-onaning bolalardan, bolalarning ota-onadan asliga nisbatan salbiyroq bahoni kutishi) ma'lum bo'ldi⁴. Ko'plab tadqiqotlarda ota-ona va o'smir farzandlarning bir-biri haqidagi tasavvurlari ularning munosabatlariga qanday ta'sir ko'rsatishi tekshirilgan. L.F.Fomicheva ota-onasi bilan munosabatlari ijobiy o'smirlarning ular haqida differensial, keng va emotsional bo'yoqdor

tasavvurga ega bo'lishini aniqlagan⁵. K.N.Belogay tadqiqotlarida ota-ona va farzandlar munosabatlari psixokorreksiyasiga qaratilgan chora-tadbirlar ota-onada o'z farzandi va "ideal bola" haqidagi, "ideal ota-ona" va o'zi to'g'risidagi tasavvurlari mazmuni bir-biriga yaqinlashishi isbotlangan⁶. Biroq bevosita ona o'zi uchun xos deb bilayotgan munosabat haqidagi tasavvur o'smir farzand nazarida onasi unga nisbatan, aslida, namoyon etuvchi munosabatga muvofiqlik darajasi o'zaro ta'sirlashuvda qanday aks etishi maxsus tekshirilmagan.

Tadqiqotda onaning nazarida u farzandiga nisbatan namoyon etuvchi munosabat va uning o'smir farzand nigohida qanday aks etayotganini qiyosiy o'rganish uchun Y.S.Sheferning "O'smir ota-ona haqida" metodikasi qo'llandi. Ma'lumki, ushbu metodika besh xil shkala: ijobiy qiziqish, direktivlik, dushmanlik, avtonomlik, beqarorlik xususiyatlariga mos shkalalar bo'yicha o'smirlar nazarida ularga nisbatan ota yoki ona namoyon etuvchi munosabat darajasini baholash imkonini beradi⁷.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan ilmiy tadqiqot modeliga ko'ra, avval o'smirlar bergan bahoga asosan Y.S.Shefer metodikasining birinchi shkalasi – bolaga nisbatan ijobiy qiziqish darajasi asosida respondent ayollarning ikki shartli guruhi: ushbu mezon bo'yicha bolasining yuqori va past bahosiga sazovor bo'lgan onalar guruhlar ajratildi. Sinaluvchi onalar ikki shartli guruhga ajratilgach, to'rt diagnostik shkala bo'yicha ularga farzandlari bergan hamda ular o'ziga qo'ygan baholarning o'zaro muvofiqlik darajasi matematik statistika metodlari (Styudent t-mezonini hisoblash metodi) yordamida tekshirildi. Natijalarning miqdoriy qiyosiy tahlili, haqiqatan ham, farzand nuqtayi nazaridan unga nisbatan ijobiy qiziqishni yuqori va sust darajada ifodalovchi onalarning barcha shkalalar bo'yicha shakllangan tasavvurlari va bolalar ularda qayd etadigan xususiyatlar o'rtasidagi farq ko'rsatkichlarida farq turlicha ekanini tasdiqladi.

⁵ Фомичева Л.Ф. Образ родителей и представленность отношений с ними у подростков // Психологическая наука и образования. – Москва. 2005. – №3. – С.26–40.

⁶ Белогай К.Н. Структурные компоненты родительского отношения личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Кемерово: КГУ, 2006. – 24 с.

+ Клочко Ю.Н., Ермилова Н.Ю., Клочко А.Ю. Социализация личности, ее социальный статус и социальная роль // Вестник Сев. Кав. ГУ. Серия "Гуманитарные науки". 2004. – №1. – С. 45–53.

³ Наш проблемный подросток: понять и договориться / Под ред. Л.А.Регуш – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ, 2001. – 191 с.

⁴ Популярная психология для родителей / Под ред. А.А.Бодалева. – Москва: Педагогика, 1988. – 256 с.

**“Ijobiy qiziqish” shkalasi bo'yicha yuqori baholangan onalarning o'z tasavvuridagi va farzand nazaridagi munosabati ko'rsatkichlarida aniqlangan tafovut darajasi
(Styudentning t-mezoni bo'yicha)**

№	Munosabat xususiyatlari	Baho manbasi		Statistik tafovut darajasi	
		Ona tasavvuriga asoslangan baho	Farzand fikriga asoslangan baho		
		M_1	M_2	T	p
1	Direktivlik	2,6	1,8	2,04	$p \geq 0,05$
2	Dushmanlik	2,3	1,2	1,99	$p \geq 0,05$
3	Avtonomlik	2,7	1,4	2,06	$p \geq 0,05$
4	Beqarorlik	2,4	1,7	2,03	$p \geq 0,05$

Albatta, keltirilgan natijalarda, diqqatga sazovor jihat shundaki, ijobiy qiziqishning yuqori darajasini namoyon etuvchi onalarga farzandlari salbiy munosabatning barcha mezonlari bo'yicha past baholarni qo'yganliklaridir. Biroq psixologik jihatdan alohida e'tiborga loyiq yana bir holat shuki, “ijobiy qiziqish” shkalasi bo'yicha farzandning yuqori bahosiga sazovor bo'lgan onalarning bolaga munosabatining barcha shkalalari bo'yicha tasavvurlari bolaning nuqtayi nazaridan ahamiyatli darajada farqlanmaydi (farqning ahamiyati $p \geq 0.05$ darajada). Boshqacha aytganda, bolasining nigohida unga nisbatan katta qiziqish bilan qarashga intiluvchi ona o'zaro munosabatning turli shkalalari bo'yicha o'ziga beradigan baho unga farzand beruvchi tavsifga yaqindir.

Nazarimizda, aniqlangan holat, avvalo, farzandiga ijobiy qiziqish bilan munosabatda bo'luvchi onaning qayta aloqani qabul qilishga doim ochiq bo'lishi va uning hisobiga bolada unga nisbatan shakllangan fikr, bahoni bilishi tufayli vujudga keladi. Bizning fikrimizcha, ushbu jarayon ichki tomondan quyidagicha amalga oshadi: onasining o'ziga nisbatan ijobiy qiziqishini ko'rayotgan o'smir u bilan munosabatda o'zini xavfsiz his etadi; xavfsizlik hissi sababli o'smir onasi va uning munosabati xususiyatlari yuzasidan ochiq fikr bildiradi; ona farzandining o'zi haqidagi fikridan o'zining unga munosabati to'g'risidagi xulosani shakllantirishda muhim manba sifatida foydalanadi; onaning o'z farzandiga bo'lgan munosabati haqidagi tasavvurlarida adekvatlik darajasi ortadi.

Foiz tahlili natijalaridan ham onasining ijobiy qiziqish darajasini yuqori baholovchi o'smirlarning katta qismi unda direktivlik, dushmanlik, avtonomlik, beqarorlik munosabatiga duch kelmasligini, bu borada onasiga past baho beruvchi o'smirlar ko'proq duch kelishini bildirishi ko'rinmoqda.

Umumiy ravishda, keltirilgan natijalardan o'smirlarning ona munosabati uchun muayyan xususiyatning kam yoki ko'p darajada xosligi yuzasidan bildiruvchi fikrida yakdillik kuzatilishini, shunga ko'ra, yuqorida qayd etilgan o'rtacha ko'rsatkichlar alohida sinaluvchilarning natijalari o'zaro keskin farqlanishi tufayli emas, balki bir-biriga yaqin past yoki baland qiymatlar hisobiga vujudga kelganini e'tirof etish o'rinli.

Farzandi nazarida unga nisbatan ijobiy qiziqishini namoyon etayotgan onalarning yuqoridagi ko'rsatkichlarida barcha shkalalar bo'yicha ular o'zlariga beradigan bahoning bola ko'z o'ngida aks etayotgan munosabatga qaraganda salbiy tomonga og'ishgan ekanligini ham qayd etmay bo'lmaydi. Bizningcha, bunday natija, birinchi navbatda, ushbu onalarning farzand bilan bo'lgan munosabatini tanqidiy nuqtayi nazardan baholashga intilishi va bunga qodir ekanini ifodalaydi. Bundan esa ushbu toifa onalarning shaxs sifatida yetuklik darajasi ham nisbatan yuqori ekani xususida xulosa chiqarish mumkin. Demak, farzandiga bo'lgan munosabati haqidagi shaxsiy tasavvurlari va bola tomonidan bu borada onaga berilgan bahoning muvofiqlik darajasi uning shaxs sifatidagi rivojlanish xususiyatlari yuzasidan mulohaza yuritishda o'ziga xos psixologik mezon bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Farzandning nuqtayi nazariga ko'ra, unga nisbatan munosabatda ijobiy qiziqishni sust darajada namoyon etuvchi onalarning natijalarida yuqoridagidan ancha o'zgacha holat qayd etildi. Jumladan, farzandlari nafaqat ularning direktivlik, dushmanlik, avtonomlik, beqarorlik darajasini umumiy tarzda olganda yuqori baholaydilar, balki ularning bu boradagi tasavvurlari bola ko'z o'ngida gavdalanuvchi munosabatdan farqlanadi.

“Ijoby qiziqish” shkalasi bo'yicha past baholangan onalarning o'z tasavvuridagi va farzand nazaridagi munosabati ko'rsatkichlarida aniqlangan (Styudentning t-mezoni bo'yicha) tafovut darajasi

№	Munosabat xususiyatlari	Baho manbasi		Statistik tafovut darajasi	
		Ona tasavvuriga asoslangan baho	Farzand fikriga asoslangan baho		
		M_1	M_2	T	p
1	Direktivlik	3,2	4,3	2,23	$p \leq 0,05$
2	Dushmanlik	3,1	4,6	2,14	$p \leq 0,05$
3	Avtonomlik	2,5	4,4	2,79	$p \leq 0,05$
4	Beqarorlik	2,2	4,7	2,83	$p \leq 0,05$

Natijalardan ma'lum bo'lishicha, farzandiga nisbatan ijobiy qiziqishni ularning nazarida sust ifodalovchi onalarning o'z tasavvuridagi munosabati bilan bolalari idrok etayotgan munosabat o'rtasida salbiy tomonga og'ishish darajasi yuqoridir. Boshqacha aytganda, farzandiga ijobiy qiziqishning past darajasini namoyon etuvchi onalarning o'z tasavvuridagi munosabati bolalar ko'z o'ngida aks etuvchi munosabatga adekvat emas (2-jadval).

Qolaversa, o'smir farzand onasi unga nisbatan namoyon etayotgan munosabatning o'ziga xosligini tan olmayotgan turli yo'llar bilan niqoblashga intilayotganini his etganda uning kattalarga bo'lgan tanqidiy bahosi yanada ortishini kutish o'rinli. Bu esa, bir tomondan, ularning munosabatlarida qo'shimcha to'siqlarni vujudga keltirsa, ikkinchi tomondan, ushbu sohada qiyinchiliklarni yengib o'tishga intilishni, bunga erishish mumkinligiga ishonchni susaytiradi. Mazkur holatning eng ayanchli jihati shundaki, ikkala taraf bir-birining o'zaro munosabat xususiyatlari haqidagi tasavvurlari Pirovandida nomutanosib bo'lib chiqayotganini qarama-qarshi tomonning o'ziga xos sirtqi e'tirozi, o'z-o'zini yaxshi bilmaslikdagi ayblovi sifatida ham qabul qilinishi va bu holda, tabiiyki, psixologik jihatdan yanada og'riqli kechinmalarni uyg'otishi mumkin.

E'tiborli jihatlardan biri shundaki, farzandga munosabatning barcha tashxis qilingan yo'nalishlari bo'yicha onalarning tasavvurlaridagi noadekvat darajasi bir xil ko'rinishda emas. Xususan, onalarning avtonomlik va beqarorlik darajasi haqidagi tasavvurlari va bu shkalalar bo'yicha farzandlar bahosi bir-biridan, keskin farqlanadi. Bizningcha, ushbu xususiyatlar yuzasidan onalarning o'z ko'rsatkichlarini bolalar nuqtayi nazariga nisbatan ancha past baholashiga bu sifatlar ular

ongida o'xshash, ammo kundalik hayotga ko'proq neytral yoki ijobiy baholanuvchi sifatarga yaqin aks etishi sabab bo'lishi mumkin. Masalan, avtonomlik, ya'ni farzand bilan munosabatda o'zini rasmiy va sovuq tutish, bolaga faqatgina u biror ish sodir etganda diqqat qaratish, o'ta befarqlik bunday onalar tomonidan erkinlik berish, mustaqillikka undashning bir ko'rinishi sifatida idrok etilsa, bunday holatda ona o'zini avtonomlikni emas, aslida, bu sifatlarini namoyon etayotgandek qabul qiladi va oqibatda o'z tub mohiyatiga ko'ra avtonomlashishga qaratilgan harakatini past baholaydi⁸. Xuddi shuningdek, beqarorlik, ya'ni bir vaziyatda ustunligini ta'kidlashga, boshqasida itoatkorlikka, bir vaziyatda bag'rikenglikka, boshqasida maydakashlikka moyillik, aslida, sharoitga qarab ish ko'rish, doim bolaning imkoniyatlari va holatini e'tiborga olishga intilishdek qabul qilinishi hamda shunga muvofiq ona ushbu sifatni o'zida payqamasligi mumkin⁹.

Dushmanlik va direktivlik sifatleri bo'yicha onalar bir qarashda parodaksal ravishda avtonomlik va beqarorlikka nisbatan o'zlariga yuqori baho qo'yishlarini boshqa mexanizmning faoliyati bilan tushuntirish o'rinli, deb hisoblaymiz. Bizningcha, bu borada onalarning o'zlarini biroz tanqid qilishdan qochmasligiga ularning ushbu sifatlar, avvalo, bola foydasi uchun zarur degan xulosaga kelishlari sababdir. Bolaning barcha ishlari uchun mas'uliyatni to'liq o'z zimmasiga olish, uning xulqida salbiy o'zgarishlarning ro'y berishiga qanday bo'lmasin, yo'l qo'ymaslik, uni doimiy nazoratda saqlash (direktivlik), o'ta qattiqqo'llik, bolani raqib o'rnida ko'rish, uni kamsitish hisobiga o'z-o'ziga hurmatni

⁸ Kamilova N.G'. Muammoli o'smir: tashxis, tadqiqot metodlari. – Toshkent: TDPU, 2004. – 67 b.

⁹ Kamilova N.G'. Muammoli o'smir: tashxis, tadqiqot metodlari. – Toshkent: TDPU, 2004. – 67 b.

o'shishga intilish (dushmanlik) ona tomonidan farzand tarbiyasining buzilishiga yo'l qo'ymaslik, uni tashqi dunyo "yovuzliklari"dan asrashga harakat qilish sifatida idrok etilar ekan, bu ko'rsatkichlar yuzasidan o'zini nisbatan yuqori baholashi tabiiydir.

Demak, farzandi nazarida unga ijobiy qiziqishning turli darajalarini namoyon etuvchi onalarning bola bilan bo'lgan munosabatlari xususiyatlari haqidagi tasavvurlarida adekvatlik ko'rsatkichlari ham o'zaro farqlanadi. Amaliy jihatdan aniqlangan hodisaning dinamizm – sun'iy ta'sirga ta'sirchanlik darajasini aniqlashning ahamiyati katta ekani, shubhasiz. Bu yerda tadqiqotchi oldida bir vaqtning o'zida ikki masalani hal etish imkoniyati ochilmoqda.

Xulosa. Umuman olganda, ona va o'smir farzandning o'zaro munosabat xususiyatlari haqidagi tasavvurlari mutanosibligining psixologik ahamiyatini empirik o'rganish quyidagi umumiy xulosalar uchun asos bo'ldi:

1. Farzandi nazarida unga ijobiy qiziqishning turli darajalarini namoyon etuvchi onalarning bola bilan bo'lgan munosabat xususiyatlari haqidagi tasavvurlarida adekvatlik ko'rsatkichlari ham o'zaro farqlanadi.

2. Farzandiga bo'lgan munosabati haqidagi shaxsiy tasavvurlari va bola tomonidan bu borada onaga beriladigan bahoning mutanosiblik darajasi uning shaxs sifatidagi rivojlanish xususiyatlari yuzasidan mulohaza yuritishda o'ziga xos psixologik mezon bo'lib xizmat qilish mumkin.

3. Onalarning o'smir farzand bilan bo'lgan individual munosabat uslubi haqida aniq tasavvurga ega bo'lishga, turli vaziyatlarni, hodisalarni o'z bolasi nuqtayi nazaridan tasavvur qilib ko'rishga, o'zini o'zi ona sifatida jiddiy tahlil etishga undash bilan "ona-bola" tizimidagi o'zaro ta'sirlashuv jarayonining konstruktivlik darajasini oshirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'tarilamiz. – Toshkent. "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 592 b.
2. Белогай К.Н. Структурные компоненты родительского отношения личности: Автореф. дис. ... канд. психолог.наук. – Кемерово: КГУ, 2006. – 24 с.
3. Kamilova N.G'. Muammoli o'smir: tashxis, tadqiqot metodlari. – Toshkent: TDPU, 2004. – 67 b.
4. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007. – 152 b.
5. Клочко Ю.Н., Ермилова Н.Ю., Клочко А.Ю. Социализация личности ее социальный статус и социальная роль // Вестник Сев. Кав. ГУ. Серия "Гуманитарные науки". 2004. – №1. – С. 45–53.
6. Наш проблемный подросток: понять и договориться / Под ред. Л.А.Регуш – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ, 2001. – 191 с.
7. Популярная психология для родителей / Под ред. А.А.Бодалева. – Москва: Педагогика, 1988. – 256 с.
8. Фомичева Л.Ф. Образ родителей и представленность отношений с ними у подростков // Психологическая наука и образования. – Москва. 2005. – №3. – С.26–40.

Маркендуди Марина Анатольевна,
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Кафедра психологии, докторант

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ИДЕЯ ПРОФИЛАКТИКИ ХИМИЧЕСКОЙ ЗАВИСИМОСТИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация. Данная статья посвящена профилактике химической зависимости в Высших учебных заведениях. Учебно-профилактическая программа, представляет собой область педагогической деятельности, в которой тесно переплелись практическая психология, современная педагогика и идеи медицинской профилактики. Программа по тренингу жизненных навыков нацелена на широкий спектр факторов риска и защитных факторов и реализуется путём обучения комбинации общих личностных и социальных умений, способности сопротивляться употреблению наркотиков.

Ключевые слова: психоактивные вещества (ПАВ), кооперативное обучение, мозговой штурм, ролевое моделирование, групповая дискуссия.

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy o'quv yurtlarida kimyoviy qaramlikning oldini olishga bag'ishlangan. Ta'lim va profilaktika dasturi – bu amaliy psixologiya, zamonaviy pedagogika va tibbiy profilaktika g'oyalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan pedagogik faoliyat sohasi. Hayotiy ko'nikmalarni o'rgatish dasturi xavf va himoya omillarining keng doirasini ko'rib chiqadi va umumiy shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalar va g'iyohvand moddalarni iste'mol qilishga qarshi turish qobiliyatini o'rgatish orqali amalga oshiriladi.

Tayanch so'zlar: psixoaktiv moddalar, hamkorlikda o'rganish, aqliy hujum, rol modellash, guruh muhokamasi.

Annotation. This article is devoted to the prevention of chemical dependence in higher educational institutions. The educational and preventive program is an area of pedagogical activity in which practical psychology, modern pedagogy and the ideas of medical prevention are closely intertwined. The life skills training program is aimed at a wide range of risk factors and protective factors and is implemented by teaching a combination of general personal and social skills, the ability to resist drug use.

Keywords: psychoactive substances, cooperative learning, brainstorm, role modeling, group discussion.

Проблема химической зависимости, несмотря на многочисленные предпринимаемые действия, по-прежнему выходит на одно из первых мест как глобальная угроза здоровью населения и национальной безопасности. Особое беспокойство вызывает рост химической зависимости среди школьников и студентов¹.

¹ Килина И.А. Особенности ценностно-смысловых ориентаций личности подростков, употребляющих

Психоактивные вещества становятся определенной ценностью, непременным атрибутом досуга молодежи. Актуальность рассматриваемой проблемы обуславливается значительными масштабами социально-экономического ущерба, наносимого государству потребителями психоактивных веществ (ПАВ),

наркотические вещества: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Килина Ирина Александровна. – Иркутск, 2005.

который можно условно разделить на: потери системы образования, медицинский ущерб, социальный ущерб, экономический ущерб, политический ущерб.

Потери системы образования выражаются в:

- снижении успеваемости и дисциплины студентов;
- росте криминогенности среды в образовательных учреждениях;
- искажении духовных ценностей у молодежи.

Итогом этого становятся: незавершенное среднее и высшее профессиональное образование, нереализованные жизненные цели и устремления, непрофессионализм и, как следствие, неустроенность в жизни.

Медицинский ущерб включает в себя такие последствия употребления ПАВ, как рост заболеваемости гепатитами В и С, ВИЧ-инфекцией, рост общей заболеваемости; увеличение количества суицидников среди молодежи.

Социальный ущерб сводится к следующему:

- криминализация общества;
- деформация общественных ценностей;
- ухудшение демографических показателей.

Экономический ущерб проявляется в следующем:

- увеличение потенциала теневой экономики и криминального мира;
- затраты бюджетных средств на обслуживание и лечение зависимых от ПАВ.

Политический ущерб заключается в том, что злоупотребление психоактивными веществами превратилось в проблему общенационального масштаба, и приобретает статус главной угрозы безопасности страны.

В этих условиях очевидна актуальность неотложной реализации комплексной системы мероприятий по профилактике наркотизации населения, включающей в себя:

- радикальное изменение отношения общества к проблеме наркотизации;
- признание ответственности граждан за своё здоровье;
- приоритет непрерывно действующих профилактических мер в области охраны здоровья человека;

- доступность психолого-социальной помощи;

- создание условий для профессиональной ориентации, занятий физической культурой, организации досуга молодежи.

Следует признать, *что в Высших учебных заведениях нет пока единой информационной и демократически организованной координирующей структуры, которая могла бы руководить последовательной реализацией этих идей. Жизненно необходима стратегия антинаркотической работы со студентами.* Несмотря на повышение активности средств массовой информации, потребность в квалифицированных публикациях, подготовленных специалистами психологами, а также материалов, пропагандирующих здоровый образ жизни, по-прежнему большая². С учетом изложенного, ощутимо воздействовать на ситуацию возможно лишь программно-целевым методом позволяющим минимизировать потребности в материальных, трудовых и финансовых ресурсах для достижения поставленных целей, обеспечивающих их достижение в более короткие сроки.

Целевая группа. Студенты ВУЗов

Цель проекта. Главной целью Программы по профилактике наркомании является замедление роста, а в последующем снижение уровня наркотизации молодежи; *обучение навыкам ответственного поведения в пользу своего здоровья.*

Задачи. Посредством психолого-педагогического тренинга:

- предоставить объективную научную информацию о психоактивных веществах;
- способствовать формированию положительного «образа - Я»;
- развить навыки самоуважения;
- научить навыкам анализа чувств и преодоления стресса;
- привить навыки эффективного общения;
- способствовать осознанию своих ценностей;

² Кобзеева И.В. Профилактика наркотизма несовершеннолетних в образовательных учреждениях (криминологический и правовой аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Кобзеева Ирина Владимировна. — Рязань, 2003. — 248 с.

- сформировать навык принятия обоснованных решений;
- сформировать навыки постановки и достижения цели;
- сформировать навыки сопротивления социальному давлению.

Пошаговые действия (содержание мероприятия).

Программа по тренингу жизненных навыков нацелена на широкий спектр факторов риска и защитных факторов и реализуется путём обучения комбинации общих личностных и социальных умений, способности сопротивляться употреблению **наркотиков**. Программа состоит из **профилактического** курса, направленного на студентов ВУЗов. Она предполагает 8 учебных сессий. Тренинг жизненных навыков состоит из трёх главных областей: умению сопротивляться предложениям употреблять психоактивные вещества, умению организовывать свою жизнь и общим социальным умениям³.

Компонент по *умению сопротивляться предложениям употреблять наркотики и рекламе наркотиков* предоставляет информацию о провоцирующих употреблению наркотиков социальных факторах. Он содержит материалы, разработанные для:

- улучшения распознавания побуждающего к употреблению наркотиков давления со стороны социального окружения;
- исправления неверного представления о «поголовном» употреблении психоактивных веществ в обществе;
- популяризации общественных **антинаркотических** норм;
- обучения знаниям о профилактике злоупотребления психоактивными веществами;
- обучения навыкам сопротивления **наркотикам**.

Компонент по *умению организовывать свою жизнь* обеспечивает обучение умению быть независимым и управлять своим состоянием и развивает чувство самоконтроля. Он включает в себя обучение навыкам преодоления трудностей и выработки решений, критическому мышлению

для сопротивления влиянию окружающих и средств массовой информации, самоконтролю и самоуважению (что включает правильную самооценку, определение целей, навыки саморефлексии и самоподдержки) и стратегии по умению справляться с гневом и стрессами.

Компонент по *общим социальным навыкам* увеличивает социальную компетентность наряду с общими социальными умениями (эффективно взаимодействовать, преодолевать стеснительность, знакомиться с новыми людьми и развивать здоровую дружбу). Обучение этим способностям проходит путём сочетания различных наставлений, наглядных примеров, обсуждения успехов и ошибок обучаемых, закрепления материала, ролевых игр и использования разнообразных домашних заданий.

Технология процесса и необходимые материалы.

Программа обеспечена методическими пособиями для психологов, рабочими тетрадями и информационными пособиями для студентов. Содержание занятий по программе развивается по принципу спирали. Параллельно с ростом, развитием, увеличением объема знаний студентов одни и те же темы расширяются, усложняются, а установки и поведенческие навыки усиливаются и шлифуются. Для превентивного обучения доказана эффективность методов обучения в группе. В рамках программы используются следующие методы:

- Кооперативное обучение – это метод, когда в небольших группах (от двух до восьми человек) студенты взаимодействуют, решая общую задачу.
- Мозговой штурм – используется для стимуляции высказываний по теме.
- Групповая дискуссия – это способ организации совместной деятельности студентов под руководством психолога с целью решить групповые задачи или воздействовать на мнения и установки участников в процессе общения.
- Ролевое моделирование – может осуществляться в форме драматических представлений, ролевых игр, радиопередач, телевизионных шоу.
- Упражнение – энергизатор – короткие физические упражнения, оживляющие активность группы.

³ Круковская О.А. Социально-педагогическая профилактика наркотической зависимости студентов учреждений среднего профессионального образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Круковская Оксана Александровна. – Москва, 2013. – 230 с.

- Мини – лекция.

• Положительная психологическая атмосфера – важна для успеха обучающего процесса. Ее создают: соблюдение правил поведения, принципов программы; отсутствие оценочного отношения друг к другу; использование методов обучения в группе.

Учебно-профилактическая программа представляет новую область педагогической деятельности, в которой тесно переплелись практическая психология, современная педагогика и идеи медицинской профилактики.

Ожидаемый результат. Показатели эффективности Программы:

- увеличение количества студентов, прошедших обучение по программе формирования здорового образа жизни и формирования жизненных навыков;
- увеличение количества молодежи, ведущих здоровый образ жизни;
- создание обстановки неприятия приема психоактивных веществ среди молодежи;

- снижение заболеваемости наркологическими расстройствами;

- снижение количества преступлений, совершенных молодежью в состоянии наркотического опьянения;

- снижение социальных последствий злоупотребления психоактивными веществами: суицидов, разрушения семей, криминализации молодежной среды.

Способы оценки проекта и мониторинг. Предполагается, что результаты оценок покажут, что данная **профилактическая программа** работает независимо от того, внедряют ли программу психологи или её ведут участники проекта среди своих ровесников. Оценка будет проводиться по результатам тестирования и отзывов о конкретной проделанной работе.

Положительный опыт работы затем может быть применен во всех Высших учебных заведениях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Килина И.А. Особенности ценностно-смысловых ориентаций личности подростков, употребляющих наркотические вещества: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Килина Ирина Александровна. – Иркутск, 2005.
2. Кобзеева И.В. Профилактика наркотизма несовершеннолетних в образовательных учреждениях (криминологический и правовой аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Кобзеева Ирина Владимировна. – Рязань, 2003. – 248 с.
3. Круковская О.А. Социально-педагогическая профилактика наркотической зависимости студентов учреждений среднего профессионального образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Круковская Оксана Александровна. – Москва, 2013. – 230 с.

Абдуллаев Ақобир Шоқир ўғли,
 базовый докторант Научно-исследовательского института «Семьи и женщин»,
 e-mail: akobrabdullaev@gmail.com

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЯВЛЕНИЯ БУЛЛИНГА В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН-ПЕДАГОГОВ В ШКОЛАХ

Аннотация. В данной статье раскрываются социально-психологические аспекты проявления буллинга в отношении женщин-педагогов в общеобразовательных школах. Представлены предложения и рекомендации, направленные на предотвращение буллинга в школах.

Ключевые слова: педагог, образование, качество образования, социально-психологический климат, психологическое здоровье, буллинг, конструктивное общение.

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida ayol o'qituvchilarga nisbatan bulling holatlari namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik jihatlari ochib berilgan. Shuningdek, mazkur holatlarning oldini olishga qaratilgan tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: o'qituvchi, ta'lim, ta'lim sifati, ijtimoiy-psixologik iqlim, psixologik salomatlik, bulling, konstruktiv muloqot.

Annotation. This article reveals the socio-psychological aspects of bullying of female teachers in schools. The proposals and recommendations aimed at preventing bullying in schools are presented.

Keywords: teacher, education, quality of education, socio-psychological climate, psychological health, bullying, constructive communication.

Введение. По данным Всемирной Организации здравоохранения, от 27 до 30 процентов женщин во всем мире становятся жертвами различных форм буллинга (дискриминации, домогательств или насилия)¹.

Согласно исследованию, проведенному в Австралии, посвященному изучению случаев буллинга непосредственно на рабочем месте, более 9 процентов сотрудников стали жертвами буллинга в трудовом коллективе². Доказано, что в результате буллинга у человека

может развиваться депрессия, повышенная тревожность, от полученных психологических травм, которых, может наблюдаться снижение производительности труда или аутодеструктивное поведение³.

В теории изучения удовлетворенности трудом в зависимости от социально-психологического климата коллектива, учеными К.Крайер, Л.Вестбрук (1986) доказано, что коммуникативное напряжение или неудовлетворенность коммуникативных

¹ <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women>

² https://www.researchgate.net/figure/Pycho-social-safety-climate-predicting-job-design-bullying-and-harassment-health-and_fig1_311107408

³ Бочавер А. А. ПОСЛЕДСТВИЯ ШКОЛЬНОЙ ТРАВЛИ ДЛЯ ЕЕ УЧАСТНИКОВ // Психология. Журнал ВШЭ. 2021. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/posledstviya-shkolnoy-travli-dlya-ee-uchastnikov> (дата обращения: 22.02.2023).

потребностей сотрудников в процессе работы отрицательно сказываются на удовлетворенности работой⁴.

В контексте понятия «коммуникативное напряжение», присутствует тот факт, что человек получил информацию, которая вызывает чрезмерно негативные переживания в процессе общения, т. е. состояние буллинга.

Проблема буллинга в настоящее время является одной из актуальных проблем в образовательных учреждениях, так как от психологического здоровья педагогов зависит качество и продуктивность учебно-воспитательного процесса. Данная проблема актуализирует вопросы заботы о психологическом здоровье женщин-педагогов, от которых зависит качество, предоставляемых ими педагогических услуг и социально-психологический климат в коллективе.

Ввиду того, что данная проблема имеет место в образовательных школах, нет гарантии в том, что в ней будет создана безопасная социально-психологическая среда, свободная от буллинга, что, в свою очередь, ставит под угрозу психологическое здоровье более 350 тысяч женщин-педагогов, составляющих около 70% от общего числа учителей⁵, работающих в системе школьного образования Узбекистана.

В настоящее время имеется множество исследований, публикаций, посвященных проблемам буллинга в отношении педагогов-женщин образовательных учреждений.

Так, например, в одном из исследований (С.С. Гиббс, 2007) была изучена трансформация наиболее важных показателей эффективности учителей, подвергшихся буллингу, и была выявлена социально-психологическая проблема, заключающаяся в том, что учителя, подвергшиеся буллингу, нуждаются в поддержке руководства, коллег или в другой социально-психологической поддержке. Когда этого не происходит, показатели эффективности снижаются. В данном исследовании объектами изучения являлись учителя, которые были жертвами буллинга в течение 10 лет. Исследования показали, что уровень академической успеваемости учащихся,

которым преподавали данные педагоги, начал снижаться. В нем также было отмечено, что в образовательной политике имелись законы и программы, направленные на противодействие буллингу в отношении учащихся, но, когда дело доходило до учителей, этот вопрос оставался открытым⁶.

В другом исследовании, проведенном в Тайване (2018) среди 3425 тайваньских школьных учителей, было доказано о взаимосвязи между стрессом на работе, личной продуктивности и удовлетворенности работой. Результаты показали, что стресс на работе оказывает значительное прямое и косвенное влияние на удовлетворенность работой, в то время как удовлетворенность педагогов работой пропорциональна способности педагога эффективно общаться с учениками, а также стремления педагогов к самосовершенствованию и педагогическому мастерству⁷.

Вместе с тем, имеются исследования, которые свидетельствуют, что удовлетворенность педагогов работой оказывает конструктивно-развивающее влияние на качество образования и позитивный социально-психологический климат в коллективе. При этом подавляющее большинство респондентов, говоря о последствиях буллинга, отмечали о возможности возникновения ряда других проблем, акцентируя внимание на такие факторы, как уход учителей с работы, проблемы со здоровьем учителей, вызванные различными заболеваниями, потеря трудоспособности учителей, переход учителей в другую сферу деятельности или проблема безработицы⁸.

Основная часть. С учетом актуальности проблемы для общеобразовательных школ республики, в 2023 году нами был проведен

⁴ Kraye, K.J.; Westbrook, L. (1986). "The relationship between communication load and job satisfaction". World Communication. 15: 85–99.

⁵ <https://www.gazeta.uz/oz/2022/10/01/teachers-day/>

⁶ Gibbs, S. S. (2007). Teachers bullied by other teachers (Order No. 3273619). Available from ProQuest Dissertations & Theses Global. (304700887). Retrieved from <https://www.proquest.com/dissertations-theses/teachers-bullied-other/docview/304700887/se-2>.

⁷ Wu, P., & Chen, C. (2022). Relationships between job stress and job satisfaction among elementary school teachers: The mediating role of teacher self-efficacy. Journal of Educational Research and Development, 18(2), 51-92. doi:[https://doi.org/10.6925/SCJ.202206_18\(2\).0002](https://doi.org/10.6925/SCJ.202206_18(2).0002)

⁸ https://www.researchgate.net/publication/338466059_Teacher_job_satisfaction_the_importance_of_school_working_conditions_and_teacher_characteristics.

анкетный опрос на предмет изучения случаев проявления буллинга в отношении женщин-педагогов общеобразовательных школах и его влияния на эффективность их профессиональной деятельности. Опросник состоял из 5 вопросов, включающие вопросы, касательно пола респондентов, их профессионального статуса, случаев проявления по отношению к педагогам – женщинам буллинга, об инициаторах буллинга и его последствий для жертв-буллинга (женщин-педагогов).

Опрос был проведен в режиме онлайн в социальной сети – telegram канале «O‘qituvchilar uchun – для учителей (<https://t.me/pedagoglarga>)» с использованием платформы <https://docs.google.com/forms>.

При проведении опроса мы руководствовались рекомендациями, разработанными И.И. Махмудовым, согласно которых в исследованиях целесообразно учитывать этнопсихологические особенности населения Узбекистане и анонимность респондентов.

В исследовании приняли участие 466 респондентов регионов республики. Из них 76,4% (356 ч.) составило женщин, 23,6% (110 ч) – мужчины. По профессиональному статусу респонденты делятся на три группы. Под профессиональным статусом мы подразумевали занимаемую должность педагогов в общеобразовательных школах. По профессиональному статусу 70,2% (327) опрошенных составляют педагоги, 17,6% (82) – директора школ, заместители директоров и 12,2% (57) – психологи, дефектологи.

Результаты анкетного опроса показали, что на вопрос были ли случаи проявления буллинга (дискриминации, домогательств и насилия) в отношении их, имелось в виду, женщин-педагогов в учебном заведении, были получены следующие ответы. Так, 78% (362) респондентов отметили, что таких случаев в их профессиональной деятельности не наблюдалось. В то время как 15% (70) респондентов отметили случаи проявления буллинга в их отношении, а 7% (34) респондентов выбрали ответ «не знаю» (рис. 1).

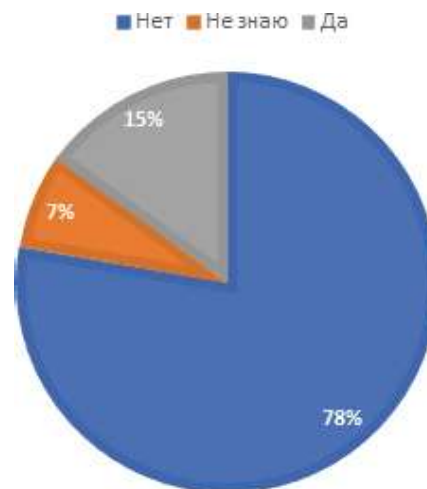

Рис.1. Случаи буллинга (дискриминации, домогательств и насилия) в отношении педагогов-женщин в общеобразовательных школах (N=466).

Итак, ответы респондентов свидетельствуют о том, что в системе школьного образования имеются случаи проявления буллинга в отношении женщин-педагогов, но они не носят массовый характер. Ответы каждого шестого (15%) педагога, в отношении которого были случаи проявления буллинга, нацелили нас на выяснение вопроса – кто причастен в совершении буллинга и со стороны кого он проявляется. Так, опросы показали, что к проявлению буллинга в отношении женщин-педагогов в основном причастны женщины-директора школ, матерей учеников, сами женщины- педагоги, проявляющие буллинг по отношению к своим коллегам.

Рис. 2. Инициаторы буллинга в общеобразовательных школах в отношении женщин-педагогов (N=466).

Таким образом, исследования показывают, что случаи буллинга проявляются в отношениях «женщина-педагог ↔ женщина-педагог» как наиболее распространенные случаи буллинга, с которыми сталкиваются педагоги-женщины. Это, в свою очередь, ставит вопрос о принятии мер помощи жертвам буллинга, внедрения программ примирения, которые будут способствовать усилению личностных ресурсов педагогов в построении межличностных взаимоотношений, развитию конструктивного общения и безконфликтного решения проблем в школе (рис. 2).

К тому опрос показал, что каждый второй родственник учащегося (42%) проявляет буллинг в отношении женщин-педагогов, при этом такое отношение педагоги испытывают от каждой пятой матери учащихся.

Обращает на себя внимание тот вопрос, что вторыми по значимости инициаторами проявления буллинга в отношении женщин-педагогов являются сами директора школ, составляющие 30% опрошенных. Причем каждый пятый директор-женщина проявляет такие действия в отношении женщин-педагогов, что свидетельствует о попадании женщин-педагогов в ситуации психологического насилия, что непосредственно влияет на психологический

климат в коллективе и негативно сказывается на учебно-воспитательный процесс.

Необходимо отметить, что 13 % мальчиков и 11 % женщин-учителей соответственно, проявляют буллинг по отношению к женщинам-педагогам, что указывает о вовлеченности педагогов и учащихся в ситуации буллинга и негативно влияет на межличностные отношения «женщина-педагог ↔ учащийся». Данная ситуация демонстрирует плохой климат в ученической среде и отчужденное отношение педагогов друг к другу, что в свою очередь приводит к социально неодобряемым формам поведения среди учащихся.

Проявление случаев буллинга, совершаемое директорами школ в отношении женщин-педагогов, на наш взгляд, объясняется боязнью ряда женщин-педагогов потери работы или увольнения, относительно низкой способностью реагирования на замечания (неумения постоять за себя) и этнопсихологической ментальностью.

В контексте исследования также изучался вопрос о последствиях буллинга для женщин-педагогов (Рис. 3).

Результаты опросов показали, что более трети (35%) респондентов указывают на комплекс проблем, которые могут возникнуть в ситуации буллинга. К ним они отнесли:

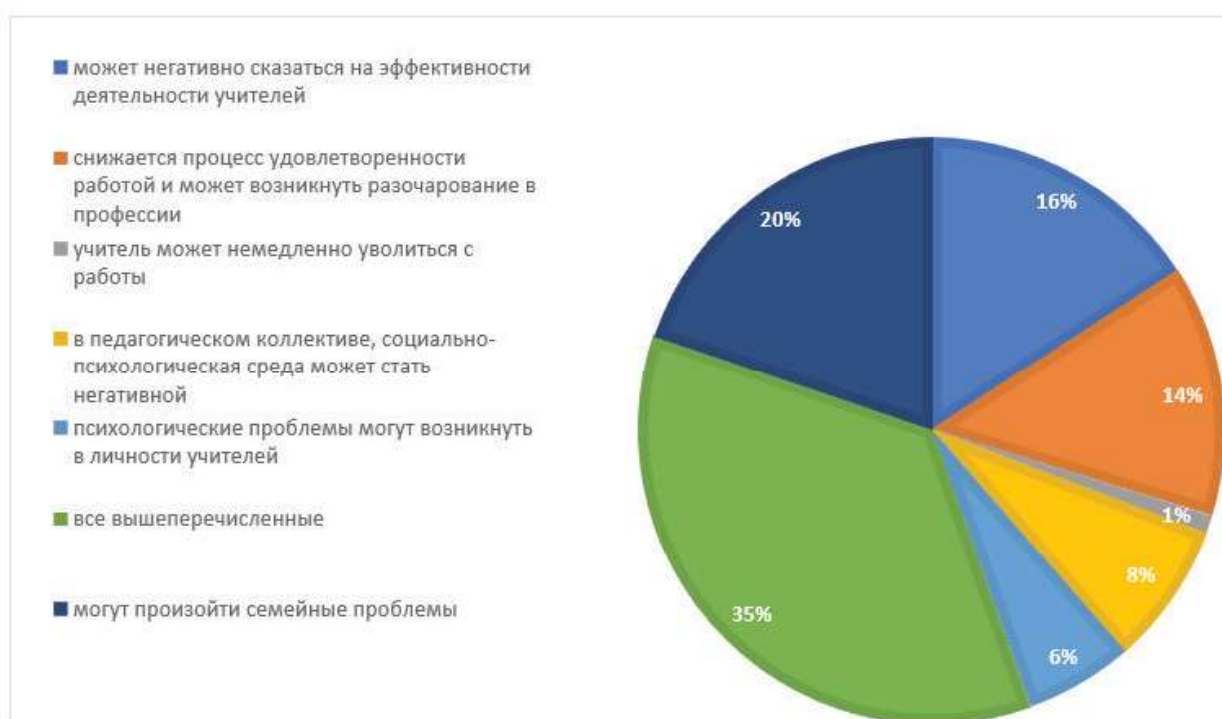

Рис.3. Последствия буллинга в отношении женщин-педагогов (N=466).

неэффективность профессиональной деятельности самих педагогов, разочарование в работе и профессиональное выгорание; неблагоприятный психологический климат в педагогическом коллективе; увольнение с работы. Вместе с тем, каждый пятый (20%) респондент обратил внимание на тот факт, что последствия буллинга на работе сказываются на психологическом климате в семье, а каждый шестой (16%) педагог отметил о снижении эффективности педагогической деятельности, что непосредственно могут отражаться на качестве учебно-воспитательного процесса в школе.

Выводы. На основании проведенного теоретического анализа и исследования можно сделать ряд выводов:

- проблема буллинга в отношении женщин-педагогов в общеобразовательных школах является актуальным вопросом;
- к проявлению буллинга в отношении женщин-педагогов в основном причастны

женщины-директора школ, матерей учащихся, сами женщины-педагоги;

– буллинг вызывает ряд серьезных комплексных проблем, в числе которых: неэффективность профессиональной деятельности самих педагогов, разочарование в работе и профессиональное выгорание; неблагоприятный психологический климат в педагогическом коллективе, что снижает качество учебно-воспитательного процесса в школе.

С учетом вышеуказанного целесообразно:

- проведение более глубоких прикладных и фундаментальных исследований по проблемам буллинга в общеобразовательных школах и разработке эффективных программ, направленных на усиление личностных ресурсов педагогов в построении межличностных взаимоотношений, развитие конструктивного общения и безконфликтного решения проблем в школе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Gibbs, S. S. (2007). Teachers bullied by other teachers (Order No. 3273619). Available from ProQuest Dissertations & Theses Global. (304700887). Retrieved from <https://www.proquest.com/dissertations-theses/teachers-bullied-other/docview/304700887/se-2>.
2. <https://www.gazeta.uz/oz/2022/10/01/teachers-day/>
3. https://www.researchgate.net/figure/Psychosocial-safety-climate-predicting-job-design-bullying-and-harassment-health-and_fig1_311107408
4. https://www.researchgate.net/publication/338466059_Teacher_job_satisfaction_the_importance_of_school_working_conditions_and_teacher_characteristics.
5. <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women>
6. Kraye, K.J.; Westbrook, L. (1986). "The relationship between communication load and job satisfaction". World Communication. 15: 85–99.
7. Wu, P., & Chen, C. (2022). Relationships between job stress and job satisfaction among elementary school teachers: The mediating role of teacher self-efficacy. Journal of Educational Research and Development, 18(2), 51-92. doi:[https://doi.org/10.6925/SCJ.202206_18\(2\).0002](https://doi.org/10.6925/SCJ.202206_18(2).0002)
8. Бочавер. А. А. ПОСЛЕДСТВИЯ ШКОЛЬНОЙ ТРАВЛИ ДЛЯ ЕЕ УЧАСТНИКОВ // Психология. Журнал ВШЭ. 2021. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/posledstviya-shkolnoy-travli-dlya-ee-uchastnikov> (дата обращения: 22.02.2023).

Усманилиева Гавхар Акбарали кизи,
*Преподаватель кафедры общей психологии
 Национального университета Узбекистана*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЯЗЫКОВЫХ И КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ

Аннотация. Детальный анализ понятия «иноязычная коммуникативная способность», а также анализ соотношения рассматриваемых понятий в психологии и компетентно-ориентированной педагогике, равно как слияние данных методологических плоскостей в междисциплинарном проблемном поле лингвообразовательного процесса с выявлением конкретных дидактических и методических возможностей и трудностей развития рассматриваемых способностей в комплексе составляют новизну данной работы.

Ключевые слова: способность, компетентность, общение, лингвообразование, взаимодействие, язык, речь, подход к обучению, когнитивный компонент, социальный компонент.

Annotatsiya. “Chet tilining kommunikativ qobiliyati” tushunchasining batafsil tahlili, shuningdek, psixologiya va kompetentsiyaga yo’naltirilgan pedagogikada ko’rib chiqilayotgan tushunchalarning o’zaro bog’liqligini tahlil qilish hamda ushbu metodik tekisliklarni fanlararo muammo sohasida birlashtirish. Kompleksda ko’rib chiqilayotgan qobiliyatlarni rivojlantirishdagi muayyan didaktik va uslubiy imkoniyatlar va qiyinchiliklarni aniqlagan holda lingvistik ta’lim jarayoni ushbu ishning yangiligini tashkil etadi.

Kalit so’zlar: qobiliyat, kompetentlik, muloqot, lingvistik ta’lim, o’zaro ta’sir, til, nutq, ta’limga yondashuv, kognitiv komponent, ijtimoiy komponent.

Annotation. A detailed analysis of the concept of “foreign language communicative ability” and an analysis of the correlation of the concepts under consideration in psychology and competence-oriented pedagogy, as well as the merging of these methodological planes in the interdisciplinary problem field of the linguo-educational process with the identification of specific didactic and methodological opportunities and difficulties in the development of the considered abilities in the complex constitute the novelty of this work.

Keywords: ability, competence, communication, linguistic education, interaction, language, speech, approach to learning, cognitive component, social component.

Введение. Проблема способностей и попыток их психологического определения имеет длительную историю. Согласно одному из самых первых определений:

«Способности – суть свойства души человека, понимаемые как совокупность всевозможных психических процессов и состояний». В этом определении способности

фактически отождествляются с психикой человека в целом. Лишь позже способности начинают пониматься как особенные проявления психики, отличающиеся у разных людей. Так, в психологии XVIII-XIX веков появляется следующее определение: «Способности представляют собой высокий уровень развития общих и специальных знаний, умений и навыков,

обеспечивающих успешное выполнение человеком различных видов деятельности» [4, с. 46].

Основная часть. Способности уже рассматриваются как индивидуально специфичные и проявляющиеся в деятельности, однако, они отождествляются со знаниями, умениями и навыками. Б.М. Тепловым было предложено определение, которое отражает квинтэссенцию этой категории: «Способности - это индивидуально-психологические особенности человека, отличающие одного человека от другого, которые обуславливают успешное овладение той или иной деятельностью, её эффективное выполнение, но при этом не сводятся к знаниям, умениям, навыкам» [1, с.145].

Согласно определению, которое дано в Большом энциклопедическом словаре, языковая способность представляет собой «многоуровневую иерархически организованную функциональную систему, формирующуюся в психике носителя языка в процессе онтогенетического развития» [2, с.987]. В свою очередь, компонентами языковой способности являются: фонетический, лексический, морфологический (включающий словообразовательный субкомпонент), синтаксический, семантический. Выбор соответствующих компонентов является неотъемлемым этапом порождения речевого высказывания, а правила, по которым этот этап реализуется, различаются, по своей сложности у детей и взрослых.

А.М. Шахнарович определяет языковую способность как некий свод элементов и правил, по которым происходит реализация речевой деятельности. Следовательно, языковая способность проявляется в процессе реализации речевой деятельности. Здесь мы видим согласование лингвистической и психологической точек зрения с пониманием «языковой способности», поскольку, согласно определению Б.М. Теплова, способность — это некая особенность человека, обуславливающая успешное овладение той или иной деятельностью [5, 342с.].

Ю.Н. Караулов понимает под языковой способностью человека «возможность для

него производить и понимать тексты, ранее ему не известные, им не производившиеся и не слышанные».

Что касается языка, то необъятность этого понятия не позволит нам дать ему однозначное определение. М.К.Кабардов в своей монографии приводит примеры определений языка, сформулированные в разное время различными учеными: психологами, лингвистами и философами. Вот лишь некоторые из них:

- «Язык есть орган, образующий мысль. Умственная деятельность совершенно духовная, глубоко внутренняя и проходящая бесследно посредством звука речи материализуется и становится доступной для чувственного восприятия. Деятельность мышления и язык представляют поэтому неразрывное единство» (В. фон Гумбольдт).

- «Язык есть звуковое выражение мысли, проявляющийся в звуках процесс мышления» (А. Шлейхер).

- «Язык состоит из слов, а словами являются звуки речи, как знаки для нашего мышления и для выражения наших мыслей и чувствований» (Ф.Ф. Фортунатов).

- «Язык есть человеческая деятельность с целью сообщения мыслей и чувств» (О. Есперсен).

- «Язык есть специфически человеческий и не инстинктивный способ передачи идей, чувств и желаний посредством системы произвольно производимых символов» (Э.Сепир) [9, 534с.].

Как мы можем видеть, все авторы связывают язык с мышлением, мыслью, полагая его неким звуковым и знаковым выражением мысли человека. Но авторы представленных определений не упоминают речь, как вероятный результат пользования языком. Кроме того, напрашивается и другая мысль о том, что язык представляет собой некую объективную структуру, полученную человеком извне, тогда как речь, безусловно, является субъективным фактором. В. Гумбольдт говорил: «Язык, являясь по отношению к познавательному субъективным, по отношению к человеку объективен». Однако, признанный авторитет в области исследования языка и речи Н.И. Жинкин полагал язык и речь как «левое» и «правое», двумя различными аспектами одного целого, не разными явлениями, а разными сторонами одного и того же явления.

Подводя итог выше сказанному, мы должны констатировать, что впервые дихотомия языка и речи была описана швейцарским лингвистом Ф. де Соссюром. Согласно его трактовке, существует язык (*langue*) как абстрактная надиндивидуальная система, языковая способность (*faculte du langage*) как функция индивида и обе эти категории объединяются термином *langage* (речевая деятельность), что противопоставляется понятию *parole* (речь), которая представляет собой индивидуальный акт, реализующий языковую способность посредством языка. И поскольку мы вновь вернулись к проблеме языковой способности, то можно уточнить, что определение, которое было дано А.А. Леонтьевым, на наш взгляд, является наиболее исчерпывающим. Здесь уместно напомнить, что именно А.А. Леонтьев ввел в отечественную психолингвистику понятие «языковая способность». Согласно А.А. Леонтьеву, «языковая способность» является определенной общепсихологической характеристикой человека как биологического вида, обозначает некое принадлежащее ему свойство [10, 751с.].

Коммуникативные способности — это умения и навыки общения с людьми, от которых зависит его успешность. Люди разного возраста, образования, культуры, разного уровня психологического развития, имеющие различный жизненный и профессиональный опыт, отличаются друг от друга по коммуникативным способностям. Образованные и культурные люди обладают более выраженными коммуникативными способностями, чем необразованные и малокультурные. Богатство и разнообразие жизненного опыта человека, как правило, положительно коррелирует с развитостью у него коммуникативных способностей. Люди, чьи профессии предполагают не только частое интенсивное общение, но и исполнение в общении определенных *ролей* (актеры, врачи, педагоги, политики, руководители), нередко обладают более развитыми коммуникативными способностями, чем представители иных профессий.

Применяемые на практике техника и приемы общения имеют возрастные особенности. Так, у

детей они отличны от взрослых, а дошкольники общаются с окружающими взрослыми и сверстниками иначе, чем это делают старшие школьники. Приемы и техника общения пожилых людей, как правило, отличаются от общения молодых [14, 390с.]. Дети более импульсивны и непосредственны в общении, в их технике преобладают невербальные средства. У детей слабо развита обратная связь, а само общение нередко имеет чрезмерно эмоциональный характер. С возрастом эти особенности общения постепенно исчезают, и оно становится более взвешенным, вербальным, рациональным, экспрессивно экономным. Совершенствуется и обратная связь.

Профессиональность общения проявляется на этапе предварительной настройки в выборе тона высказывания и в специфических реакциях на действия партнера по общению. Актерам свойствен игровой (в смысле актерской игры) стиль общения с окружающими, так как они привыкают к частому исполнению разных ролей и нередко вживаются в них, как бы продолжая игру в реальных человеческих взаимоотношениях. Учителям и руководителям в силу сложившихся недемократических традиций в сфере делового и педагогического общения нередко бывает свойствен высокомерный, менторский тон. У врачей, особенно у психотерапевтов, в общении с людьми обычно проявляется повышенное внимание и сочувствие.

В процессе коммуникации человек может играть каждую из трёх ролей: быть передатчиком, принимающим и передающим средством связи. В то же время он является самым подверженным помехам каналом коммуникации, и, тем не менее, информация очень часто передаётся именно через людей, что обуславливает определённые искажения в информационном процессе.

Есть некоторые факторы, которые мешают правильно воспринимать и оценивать людей. К основным из этих факторов относятся:

1. Наличие заранее заданных установок, оценок, убеждений, которые имеются у наблюдателя задолго до того, как реально начался процесс восприятия и оценивания другого человека.

2. Наличие уже сформированных стереотипов, в соответствии с которыми наблюдаемые

люди заранее относятся к определенной категории людей, и формируется установка, направляющая внимание на поиск связанных с ней черт.

3. Стремление сделать преждевременные заключения о личности оцениваемого человека до того, как о нем получена исчерпывающая и достоверная информация. Некоторые люди, например, имеют «готовое» суждение о человеке сразу же после того, как в первый раз повстречали или увидели его.

4. «Эффект последней информации» проявляется в том, что, если вы получили негативную последнюю информацию о человеке, эта информация может перечеркнуть все прежние мнения об этом человеке [7, 912с.].

Выводы. Человек как элемент коммуникации - сложный и чувствительный «получатель» информации со своими чувствами и

желаниями, жизненным опытом. Полученная им информация может вызвать внутреннюю реакцию любого рода, которая, возможно, усилит, исказит или полностью блокирует посланную ему информацию. Процесс понимания друг друга «осложняется» явлением **рефлексии**. Под рефлексией здесь понимается осознание действующим индивидом того, как он воспринимается партнером по общению. Это уже не просто знание или понимание другого, но знание того, как другой понимает меня, своеобразно удвоенный процесс зеркальных отражений друг друга, глубокое, последовательное взаимное отражение, содержанием которого является воспроизведение внутреннего мира партнера, причем в этом внутреннем мире, в свою очередь, отражается мой внутренний мир.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Артемьева Т.И. Методологический аспект проблемы способностей. — М., 1977.
2. Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству. — М., 1981.
3. Брушлинский А.В. О природных предпосылках психического развития человека.—М., 1977. — 64 с.
4. Голубева Э.А. Индивидуальные особенности памяти человека. — М., 1980.— 151 с.
5. Голубева Э.А. Некоторые проблемы экспериментального изучения природных предпосылок общих способностей. — Вопросы психологии, 1980, № 4., с. 23—37.
6. Гуревич К.М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы. — М., 1970. — 272 с.
7. Ермолаева-Томина Л. Б. Концентрированность внимания и сила нервной системы. — В сб.: Типологические особенности высшей нервной деятельности человека, т. II. М., 1959, с. 92—106.
8. Запорожец Л.В. Мои воспоминания о Б.М. Теплове. — В сб.: Психология и психофизиология индивидуальных различий. М., 1977, с. 21—24.
9. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий П. 2001г.
10. Кадыров Б.Р. Способности и склонности. Психофизиологические исследования – Ташкент 1990
11. Кадыров Б.Р. Способности и склонности подростков. 1995
12. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. — М., 1981.— 198 с.
13. Киреенко В.И. Психология способностей к изобразительной деятельности. — М., 1959. — 304 с.
14. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы. — Казань, 1969.— 278 с.

Yangiboyeva Dildoraxon Rahmon qizi,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

Psixologiya (Ijtimoiy psixologiya) magistratura mutaxassisligi II bosqich talabasi

e-mail: dy25021998@icloud.com

AKKULTURATSIYA JARAYONIDA TALABA YOSHLARDA QADRIYATLAR TIZIMINING ETNOPSIXOLOGIK O'ZIGA XOSLIGI MASALALARI

Annotatsiya. O'tgan o'n yilliklarda etnik o'ziga xoslik muammolari bo'yicha olib borilgan intensiv tadqiqotlar natijasida psixologiyada nazariy va amaliy butunlay yangi yo'nalish paydo bo'ldi. O'ziga xoslikning shakllanishi va rivojlanishining xususiyatlari, uning funksiyalari, tuzilishi hamda o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan elementlarini hisobga oladigan yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Yuqorida keltirilgan omillar hozirgi kun yoshlarini milliy madaniyat va qadriyatlarga sodiq qilib tarbiyalash kabi ustuvor vazifalarni jamoatchilik oldiga qo'yimoqda. Maqolada akkulturationsiya jarayoni psixologik va ijtimoiy jihatdan tahlil qilinib, talaba yoshlarning qadriyatlar tizimining o'ziga xos etnopsixologik xususiyatlari doirasida amalga oshirilgan tadqiqot natijalari havola etiladi.

Tayanch so'zlar: akkulturationsiya, qadriyatlar, ideal ustuvorlik, normativ qadriyatlar, shaxs, ijtimoiylashuv, madaniy hodisalar, citch-cover, mustaqillik, gedonizm, konformlik.

Аннотация. В результате интенсивных исследований проблем этнической идентичности в последние десятилетия в психологии появилось совершенно новое теоретическое и практическое направление. Можно выделить подходы, учитывающие особенности формирования и развития личности, ее функции, структуру, элементы, имеющие уникальный характер. Указанные выше факторы ставят перед общественностью первоочередные задачи воспитания лояльности современной молодежи к национальной культуре и ценностям. В статье анализируется процесс аккультурации с психолого-социальной точки зрения, а также представлены результаты исследования, проведенного в рамках специфики этнопсихологических особенностей системы студенческих и молодежных ценностей.

Ключевые слова: аккультурация, ценности, идеальный приоритет, нормативные ценности, личность, социализация, феномены культуры, citch-cover, самостоятельность, гедонизм, конформность.

Annotation. As a result of intensive research on the problems of ethnic identity in the past decades, a completely new theoretical and practical direction has appeared in psychology. It is possible to single out approaches that take into account the characteristics of the formation and development of identity, its functions, structure, elements that have a unique character. Such factors as mentioned above put before the public the priority tasks of educating today's youth to be loyal to national culture and values. The article analyzes the process of acculturation from a psychological and social point of view, and the results of the research carried out within the framework of the specific ethnopsychological features of the value system of young students are presented.

Keywords: acculturation, values, ideal priority, normative values, personality, socialization, cultural phenomena, citch-cover, independence, hedonism, conformity.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida har qaysi mustaqil davlat, har bir millat oldida o'z madaniyati, urf-odati va an'analarini asrab-avaylash, uni o'zidan keyingi avlod vakillariga yetkazish masalasi bilan bir qatorda, o'zga xalq va davlat fuqarolarining qadriyatlariga hurmat bajo keltirish, ularga do'stona munosabatda bo'lish masalasi ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. UNESCOning madaniyatlar xilma-xilligi haqidagi umumiy deklaratsiyasida madaniyat dunyodagi jamiyat va ijtimoiy guruhlariga taalluqli madaniy-moddiy, intellektual-hissiy belgilar yig'indisi sifatida qaralishi, insonlarning hayot tarzi, ularning birgalikda yashash malakasi, qadriyatlar tizimi, an'analari va e'tiqodlarini o'z ichiga olishi zarurligi, har bir madaniyatni hurmat qilish, bag'rikenglik va birdamlik xalqaro tinchlik va xavfsizlik garovi ekanligi ta'kidlangan¹.

Globallashuv hamda virtuallashuv davrida OAV ta'siri yoshlarning yangi madaniyat shakllari bilan tanishishga, o'zga madaniyat vakillari bilan mazmunli va tizimli aloqalarni yo'lga qo'yishga ham zamin yaratmoqda. O'zga madaniyat qadriyatlari bilan yaqindan tanishish barobarida, shaxsda inkulturatsiya jarayonining kechishi nisbatan "sekin" tus olgani berilayotgan statistik ma'lumotlardan ham ko'rinib turibdi. Yuqorida keltirilgan bu kabi omillar hozirgi kun yoshlarini milliy madaniyat va qadriyatlarga sodiq qilib tarbiyalash kabi ustuvor vazifalarni jamoatchilik oldida dolzarblashtirmoqda. Yoshlar nafaqat o'z madaniyati, balki boshqa xalqlarning o'ziga xos jihatlarni o'rganish, o'zga millat va elat vakillari bilan tolerantlik ruhida hamkorlik qilish istagining yuqori ekani sabab ta'lim olishni ko'pincha chet elda davom ettirmoqdalar. Chet ellik talabalar yangi ijtimoiy-madaniy sharoitlarga kirishishda o'zlarining madaniyatlararo moslashuvining muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligiga ta'sir qiladigan (ijtimoiy, psixologik va ijtimoiy-psixologik xarakterdagi) qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar. Shuning uchun chet ellik talabalarning madaniyatlararo moslashuvining o'ziga xos xususiyatlariga ta'sir qiluvchi tashqi va ichki omillarni aniqlash hamda bu hodisaning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini asoslash masalasi tug'iladi.

¹ UNESCOning madaniyat xilma-xilligi haqidagi umumiy deklaratsiyasi // www.un.org.

Asosiy qism. Madaniyatlararo o'zaro ta'sir jarayoni va uning natijasini ko'rsatishda akkulturratsiya atamasidan foydalanish tavsiya etiladi. Keling, shu o'rinda mazkur atamaning etimologiyasiga nazar tashlasak. "Akkulturratsiya" so'zi ingliz neologizmiga lotincha "add" – "ga, tomon, qo'shmoq" so'zlaridan kirib kelgan bo'lib, "culture" – "yetishtirish, ta'lim, rivojlantirish" degan ma'noni anglatib, "yetishtirish yoki madaniyat bilan tanishish"ga nisbatan qo'llanadi². Mazkur atama turli fanlarda turlicha talqin etilib, madaniyatlararo ta'sir, o'zaro hamkorlik, madaniy muloqot, kross-madaniy o'zaro ta'sir etish shaklini ifodalovchi hodisa sifatida o'rganiladi.

"Akkulturratsiya" so'zi "madaniyat" so'zidan olingani sababli madaniyat tushunchasining mohiyatini aniqlash zarurati tug'iladi. Mohiyat, G.Gegelning fikricha, o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lib, u o'zida refleksiv, aks ettiruvchi, o'zini ochib beruvchi funksiyalarni bajaradi³.

N.N.Kojevnikovning so'zlariga ko'ra, "mohiyat (narsa) – bu narsaning tub mazmunini, uning muhim xususiyatlarining yig'indisini, mustaqil mavjud bo'lgan mavjudotning substansiyaviy yadrosini tashkil etuvchi mag'izdir"⁴. Y.A.Muravyovning ta'kidlashicha, "madaniyat" so'zi lotincha "ciso" – "yetishtirish", "qayta ishlash" so'zlaridan olingan bo'lib, shuningdek, xuddi shu manbadan kelib chiqqan "kult" so'ziga qaytadi. Etimologik jihatdan lotin tilida "madaniyat" so'zining eng qadimiy manbasi "sphere" fe'li bo'lib, asl ma'noda "o'stirish", "rivojlantirish" ma'nosida qo'llangan bo'lsa, keyingi o'rinlarda "ehtiroim", "sajda qilish"⁵ sifatida ham ishlatilgan. Bundan madaniyat asl tub ildizga ega bo'lishi bilan bir qatorda, u azaldan insonning rivojlanishi, takomil topishi uchun xizmat qiladigan vositalar majmuyi sifatida ham aniq, tarixiy ildizga ega, degan xulosaga kelinadi. XVIII asrdan boshlab "madaniyat" atamasi ma'naviy ma'no kasb etib, insoniy fazilatlarining

² Социологическая энциклопедия. // Национальный общественно-научный фонд. Рук. науч. проек. Семигин Г.Ю. – Москва, 2003. – В 2-х тт. – Т. – 694 с.

³ Гегель Г. Наука логики. – Санкт-Петербург, 1997. – 799 с. // <http://ihtik.lib.ru>

⁴ Кожевников Н.Н. От равновесия к равновесию: концептуальный анализ относительных равновесий в природе. – Москва: Мысль, 1997. – 10 с.

⁵ Муравьев Ю.А. Сущность и структура культуры: <http://www.countries.ru>

takomillashuvini bildirib boshladi. Yangi mazmunda madaniyat dastlab metafora ma'nosida, ya'ni dunyoviy jamiyatning yaxshi o'qigan va murakkab odami uni "madaniyatsiz" oddiy odamdan farqlash uchun "madaniyatli odam" deb atala boshlandi.

Akkulturatsiya – madaniyatlarning o'zaro ta'siri, bir millat vakillari tomonidan boshqa etnik jamoa madaniyatini to'liq yoki qisman idrok etish jarayonining natijasi. Shuningdek, akkulturatsiya hukmron etnik jamoaning xulq-atvor normalari, kundalik hayot namunalari hamda madaniyatini qabul qilishni nazarda tutadi. Madaniyatlararo o'zaro muloqot muammosi XIX asr oxiriga kelib tadqiqotchilar e'tiborini torta boshlagan. Akkulturatsiya haqidagi dastlabki tadqiqotlar anglo-sakson madaniyatining hindular va afro-amerikaliklarga ta'sirini o'rganish bilan bog'liq. Bir madaniyat elementlarini boshqasiga o'zlashtirish va o'tkazish jarayonini belgilash uchun "akkulturatsiya" atamasini ikki amerikalik tadqiqotchi, J.Pauell (1880) va U.Xoumzlar birinchi bo'lib qo'llagan. Ushbu atama tor ma'noda assimilyatsiya jarayonini, keng ma'noda esa bosqinchilik, mustamlakachilik va migratsiya davridagi madaniy o'zgarishlar jarayonini izohlash uchun foydalanilgan. Shu jihatdan olib qarganda, akkulturativ munosabatlarning nafaqat iqtisodiy, siyosiy, balki ijtimoiy, ma'naviy, psixologik tabiatini o'rganish hamda mazkur jarayonning bugungi kun yoshlaridagi barqarorlik, farovonlik ko'rsatkichlariga ta'sirini belgilab beruvchi qadriyatlar tizimini tadqiq etish ham dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

"Madaniyat" atamasi ingliz etnografiyasi va antropologiyasining asoschilaridan biri E.Taylor tomonidan 1871-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, u madaniyatni avlod, tur, kenja turlarga kiradigan va individ hayotini tashkil etuvchi hodisalar majmuyi, deb atagan. E.Taylor madaniyatning mazmun-mohiyatini "bilim, e'tiqod, san'at, axloq, qonunlar, urf-odatlar, shuningdek, shaxs tomonidan jamiyat a'zosi sifatida ega bo'lgan boshqa qobiliyat va malakalarni o'z ichiga olgan majmuyi" deb ta'riflagan⁶. E.Taylor madaniyat hodisalarida zamon va makonda takrorlanadigan narsalarni kashf etdi hamda undan o'tmishning

rekonstruktiv vositasi sifatida foydalandi, keyinchalik bu qiyosiy tarixiy metodning eng muhim momentiga aylanib, tipologik taqqoslash nomini oldi. Madaniyatning barcha hodisalari ichida u asosiy e'tiborni dinga qaratgan. Rossiyada "madaniyat" so'zi birinchi bo'lib N.S.Kirilovning "Xorijiy so'zlarning cho'ntak lug'ati"da qayd etilgan⁷. Ammo u keng qo'llanilmaydi. Keyin madaniyat tushunchasi o'rniga "tarbiya", "ma'rifat", "aql", "ta'lim" so'zlari ishlatilgan. Rus diniy faylasufi N.A.Berdiyayev shunday deb yozgan edi: "Har qanday haqiqiy madaniyatning oliyanobligi madaniyatning ajdodlarga sig'inish, qabr va yodgorliklarni ulug'lash, o'g'illarning otalar bilan bog'lanishi bilan belgilanadi"⁸.

Madaniyat tushunchasining zamonaviy talqini sifatida A.S.Karminning nuqtayi nazarini keltirish mumkin. Unga ko'ra, madaniyat – inson tomonidan yaratilgan "ijtimoiy ma'lumotlar dunyosi (ma'nolari va mazmuni)ni aks ettiruvchi ikkinchi olam"⁹. U subyektivdir, so'z va narsalar tilining moddiy qobig'ida kiyingan holda ijtimoiy voqelikda mavjud bo'ladi. Insoniyatning butun tarixi odamlar o'rtasidagi munosabatlarni: kim-kim, kim-kim bilan, kim-kim uchun, kim-kimga qarshi ekanligini aniqlash bilan o'tgani sababli akkulturatsiya o'zaro ta'sir va o'zaro hamkorlik jarayoni va natijasi sifatida ayon bo'ladi. Turli madaniyatlar ijtimoiy-tarixiy hodisadir. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, akkulturatsiya umuminsoniy xususiyatga ega bo'lgan u yoki bu madaniyatning tashuvchilaridagi xulq-atvor ko'rinishlari, urf-odat, an'analar elementlarini o'zida mujassam etgan global jarayondir.

Akkulturatsiya tushunchasini ilmiy-nazariy asoslashga urinishlar amerikalik etnograflar (Fr.Boas va boshqalar) tomonidan amalga oshirilgan. Akkulturatsiya haqidagi dastlabki nazariy qoidalar avstriyalik sotsiolog va etnolog R.Turnvald (1932) tomonidan ishlab chiqilgan. Uning ta'kidlashicha, "jamiyat qiyofasi odamlarning

⁷ Кирилов Н.С. Карманный словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. – Санкт-Петербург: Тип. губ. правления, 1845. – Вып. 1. 1845 // <http://www.antiquebook.ru>

⁸ Бердяев Н.А. Философия творчества культуры и искусства. – Москва, 1994. – С. 524-529. <http://www.countries.ru>

⁹ Кармин А.С. Философия культуры в информационном обществе: проблемы и перспективы // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 52-60.

⁶ Культура и культурология: словарь / Сост. и ред. А.И. Кравченко. – Москва: Академический Проект; – Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 450 с.

irqiy, nasliy xususiyatlarining tarkibiy qismlari, atrof-muhit ta'siri bilan emas, balki odamlarning bir-birlariga o'zaro ta'siri natijasi bilan belgilanadi"¹⁰. Amerikalik madaniy antropologlar R.Linton, R.Redfild va M.Xerskovitslar 1936-yilda nashr etilgan "Akkulturatsiyani o'rganish bo'yicha memorandum"da "akkulturatsiya" tushunchasining umumiy ta'rifini shakllantirish bilan birga, uni "bir tomonlama" jarayon sifatida tavsiflovchi "akkulturatsiya modeli"ni ishlab chiqqan.

Kundalik hayotda ham ma'lum qadriyat mezonlarining mavjudligi, ham ijtimoiy qadriyatlar, ta'limda shakllantirilgan davlat qadriyatlari, qadriyatlar va ularning tanlovi haqida fikr yuritish, qadriyatlar doimo oqilona bo'ladimi yoki yo'qligini tushunish muhimdir. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, tadqiqotimiz davomida akkulturatsiya jarayonining bevosita "hosilasi" bo'lishi mumkin deya ta'riflangan shaxsning qadriyatlar tizimidagi o'zgarishlarni tadqiq etuvchi psixodiagnostik vosita sifatida qo'llangan Sh.Shvartsning metodologik qarashlari asosida vujudga kelgan metodikaning tahlilini sharhlash maqsadga muvofiqdir.

Konformlilik qadriyat ko'rsatkichining ideal ustuvorlik darajasi bo'yicha turli millatdagi talaba yoshlarda ishonch darajasidagi ahamiyatli farqlar kuzatilib ($H=100,450$, $p<0,001$), bu etnik xususiyatlarning turfaligi natijasi deb sharhlashimizga imkon beradi. Xususan, mazkur ko'rsatkich bo'yicha rus (306,89) va tojik millatiga mansub talabalarning (99,54) natijalari e'tiborimizni tortdi. Bundan rus millatiga mansub talabalarning boshqa madaniyatga moslashuv jarayonini ta'minlovchi qabul qilish ko'rsatkichi yuqori bo'ladi, degan xulosaga kelinsa, tojik talabalarning an'analar, urf-odatlariga bo'lgan hurmat hissining yuqoriligi sabab ular o'zga madaniyat, jamoadagi konformlilikni namoyish etish qadriyati past bo'ladi, deyishimiz mumkin. An'analar qadriyatning etnik guruhlar kesimida turlicha o'rinda turishi o'rtasida ham ishonch darajasidagi farqlar kuzatilib ($H=114,868$, $p<0,001$), har bir millat uchun o'z an'analariga sodiq bo'lish, uni ulug'lash va hurmat bajo keltirish muhimligi millat tanlamaydi, degan fikr yuritishga imkon berdi. Rus millatiga mansub talabalarda mustaqillik qadriyatining boshqa

1-jadval

Sh.Shvartsning "Qadriyatlar yo'nalishi" (ideal ustuvorlik darajasi) metodikasining Kraskel-Uollis mezon bo'yicha ko'rsatkichlar tahlili (n=490)

№	Qadriyatlar	Millat vakillarining o'rtacha rang ko'rsatkichlari							Statistik qiymat
		O'zbeklar (n=70)	Qoraqalpolar (n=70)	Ruslar (n=70)	Koreyslar (n=70)	Qozoqlar (n=70)	Qirg'izlar (n=70)	Tojiklar (n=70)	H
1.	Konformlilik	237,67	240,59	306,89	266,05	288,39	279,37	99,54	100,450***
2.	An'analar	214,72	185,64	233,51	242,06	222,48	212,64	407,46	114,868***
3.	Mehribonlik	224,42	240,64	307,85	252,85	279,19	287,12	126,43	75,127***
4.	Universallik	209,11	191,33	222,40	208,44	226,31	233,55	427,36	140,342***
5.	Mustaqillik	222,36	261,23	296,70	257,59	286,31	261,38	132,93	63,582***
6.	Rag'batlantirish	213,66	218,21	219,81	229,30	220,06	208,76	408,70	110,603***
7.	Gedonizm	266,44	288,40	285,69	241,09	271,21	279,19	86,49	108,403***
8.	Yutuqlar	242,81	235,20	281,25	280,13	259,12	257,37	162,61	34,386***
9.	Hokimiyat	255,79	281,36	301,35	227,23	276,69	297,34	78,75	127,264***
10.	Xavfsizlik	254,88	263,86	273,14	229,04	259,05	272,07	166,46	30,436***

Sharh: $p<0,001$ (99,9%) ishonch darajasida farqlar mavjud

¹⁰ Клейн Л.С. Персонализм: Культура и личность // Развитие личности. — 2005. — №2. — С. 163-170. <http://rl-online.ru>.

etnik guruh vakili bo'lgan talabalarga qaraganda yuqori bo'lishi rus millatining etnik-milliy mental xususiyatlaridan kelib chiqib, oilada bola tarbiyasida uni mustaqil qo'yish, xohishlarini erkin ifoda etishiga imkon berish darajasining yuqoriligi natijasi hisoblanadi. Rag'batlantirish qadriyati bo'yicha aksincha – tojik millatidagi talaba-yoshlarda ustunlik kuzatilib (408,70), ushbu talabalarda guruhviy qo'llab-quvvatlash, o'zaro hamkorlik prinsiplarining yuqori bo'lishi rag'batlantirishni ideal ustuvor qadriyat sifatida akkulturationsion jarayonlarga kirishish davomidagi stressli vaziyatlarni va “madaniy shok” hodisasini yengib o'tish “kaliti” sifatida ham rol o'ynashi mumkinligi ma'lum bo'ldi ($H=110,603$, $p<0,001$). Psixologik gedonizm qadriyati bo'yicha yuqori ishonch darajasidagi ustuvorlik qoraqalpoq milatiga mansub talabalarda (288,40) kuzatilgan bo'lib, boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot jarayonida ularda bu har qanday insonning (uning o'zi mafkuraviy gedonist bo'lishidan qat'iy nazar) o'z quvonchlarini oshirish istagi, harakatlar uchun yagona motiv – bu qoniqish istiqbollari va qiyinchiliklardan oson hamda yengil chiqib ketish motivi yuqori bo'lishi aniqlangani holda, bu ularda madaniy moslashish, etnik differentsiatsiyani “pozitiv” idrok qilishlariga ko'maklashadi ($H=108,403$, $p<0,001$).

Yuqorida berilgan normativ qadriyatlar bo'yicha etnik differentsiallikda ham ishonchli va ahamiyatli farqlar kuzatilgan bo'lib, an'analarining tojik millatiga mansub talaba-yoshlarda ustuvorlik kasb etishi (396,03) ulardagi yangi muhit an'analarini, madaniy farqlarni qabul qilish ko'lamining pasayishiga olib kelishi mumkinligi aniqlandi ($H=101,102$, $p<0,001$). Qirg'iz millatiga mansub talabalar kuch, obro'ning jamiyat tomonidan belgilanishining ideal darajada normativ an'ana – “qonun” darajasida ko'rishlari (307,24) mazkur millatga mansub yoshlarning o'qish, ilm olishdan maqsadi katta lavozimlarni egallash motivining yuksak ko'rinishda ekanligidan dalolat beradi ($H=74,687$, $p<0,001$). Mehribonlik qadriyati bo'yicha ham ishonchli farqlar kuzatilib ($H=23,708$, $p<0,001$), koreys millatiga mansub talabalarda mazkur shkala ko'rsatkichi bo'yicha nisbatan pastroq natijalarning kuzatilishi (188,20) ulardagi mehribonlik “ichki” tarafga yo'nalganidan, shuningdek, yangi madaniy muhitda o'z etnik birliklaridagi a'zolarga qayg'urish, qo'llab-quvvatlash me'yor doirasida samimiy asosda bo'lishidan ham ma'lum bo'ladi.

Xavfsizlik qadriyatlar blokining aniq maqsadi – o'zi va boshqa odamlar uchun xavfsizlik, uyg'unlik, jamiyat va munosabatlar barqarorligidir. Bu yerda

2-jadval

Sh.Shvartsning “Qadriyatlar yo'nalishi” (normativ ustuvorlik darajasi) metodikasining Kraskel-Uollis mezon bo'yicha ko'rsatkichlar tahlili (n=490)

№	Qadriyatlar	Millat vakillarining o'rtacha rang ko'rsatkichlari							Statistik qiymat
		O'zbeklar (n=70)	Qoraqalpoqlar (n=70)	Ruslar (n=70)	Koreyslar (n=70)	Qozoqlar (n=70)	Qirg'izlar (n=70)	Tojiklar (n=70)	H
1.	Konformlik	273,06	252,04	288,15	243,97	265,63	267,36	128,29	60,655***
2.	An'analar	192,94	213,39	237,28	243,90	205,36	229,59	396,03	101,102***
3.	Mehribonlik	258,09	260,08	226,82	188,20	233,84	255,79	295,69	23,708***
4.	Universallik	255,44	207,99	205,33	215,33	209,06	226,77	398,59	102,729***
5.	Mustaqillik	248,20	248,14	321,79	252,08	271,02	282,86	94,41	107,855***
6.	Rag'batlantirish	228,26	226,36	227,96	222,13	189,14	214,94	409,71	114,925***
7.	Gedonizm	266,11	281,76	256,00	179,30	237,06	275,27	222,99	26,997***
8.	Yutuqlar	270,56	216,79	187,28	217,06	219,36	257,74	349,71	61,672***
9.	Hokimiyat	216,81	243,59	277,04	271,06	275,86	307,24	126,91	74,687***
10.	Xavfsizlik	204,66	217,19	219,76	240,21	238,56	217,29	380,84	78,778***

Sharh: $p<0,001$ (99.9%) ishonch darajasida farqlar mavjud

muhim qadriyatlar: oila xavfsizligi, ijtimoiy tartib, milliy xavfsizlik, o'zaro yordam, o'zaro munosabat, tozalik, salomatlik va daxldorlik hissi hisoblanib, mazkur ko'rsatkich bo'yicha ham turli etnik guruh vakillari o'rtasida ahamiyatli farqlar kuzatildi ($H=78,778$, $p<0,001$). Bundan barcha millat vakillari uchun ham xavfsizlik tinchlik ne'matining garovi bo'lib, akkulturratsiya jarayonida o'z xavfsizligini ta'minlashga intilish, madaniy qadriyatlariga sodiqlik ramzi sifatida ham baholanishidan darak beradi.

Bundan tashqari, "konformlilik" va "universallik" qadriyatlar bloklari bo'yicha ko'rsatkichlar etnik guruh vakillari orasida yuqoriroqdir ($H=60,655$, $p<0,001$), ular uchun o'zini himoyalangan his qilish, xavfsiz bo'lish, o'z sog'lig'ini saqlashga intilish muhimroqdir ($H=102,729$, $p<0,001$). Konformlilik salbiy ijtimoiy oqibatlarga olib keladigan moyilliklarni cheklash talabidan olingan qadriyat bo'lib, bu qadriyat o'z-o'zini tarbiyalash, ota-ona va kattalarga hurmat, xushmuomalalik, jamiyatda hukmron bo'lgan qoida va me'yorlarga rioya qilishni nazarda tutadi. "Saxovat: burch tuyg'usi" va "universallik: bag'rikenglik" qadriyatlarining ahamiyati yoshlar orasida ham yuqoriroq bo'lib, bu ular uchun tanishlar va qarindoshlarning ularga to'liq ishonishi hamda ularga to'liq tayanishi muhimligidan dalolat beradi. Bag'rikenglik bilan bog'liq holda bugungi kunda rus millatiga mansub talabalarda (205,33) turli ozchiliklarga mansub insonlarga nisbatan butunlay boshqacha munosabat hukmronlik qiladi, yoshlar turli odamlar va guruhlariga nisbatan bag'rikeng va mehribonroqdir. Mazkur ko'rsatkichda yuqori natija tojik millatiga mansub talabalarda kuzatilib (398,59), ular turli xil submadaniyatlarga, etnik ozchilikka mansub insonlardan o'zining tub madaniyati haqida boxabar bo'lishga, yangi tajribalar orttirishga intilishining yuqori bo'lishi bilan ham farq qiladi.

Xulosa. Umuman olganda, shuni aytishimiz mumkinki, akkulturratsiya bo'yicha barcha tadqiqotlar u yoki bu tarzda uchta asosiy yo'nalishga ta'sir qiladi: migratsiya sabablari yoki asoslari; ko'chib o'tishning migrantning holatiga ta'siri, shuningdek, migratsiyaning migrantlar kelib chiqishi va migrantlarni qabul qiluvchi mamlakatga

ta'siri¹¹. Akkulturratsiya – vaqt o'tishi bilan sodir bo'ladigan va madaniyatdagi o'zgarishlar bilan yakunlanadigan jarayon. Madaniy o'zgarishlar, shuningdek, individual o'zgarishlar, agar bir xil subyektlarning ma'lumotlari vaqt o'tishi bilan foydalanilsa, o'rganilishi va baholanishi mumkin. Albatta, bu ideal model bo'lib, amalda bunday taqqoslash madaniyatlararo tadqiqotlarning aksariyat parametrlari uchun haqiqiy emas. Buning o'rniga, ko'plab madaniy xususiyatlarni boshqa manbalardan olish (masalan, ilgari tuzilgan etnografik yozuvlar) yoki qisman turli avlod vakillarining og'zaki ma'lumotlari asosida qayta tiklash odatiy holdir. Migratsiya jarayonida yuzaga keluvchi akkulturratsiya, ayniqsa, immigrant shaxslar hayotida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. Immigrantlar ruhiy salomatlik bilan bog'liq bir qancha muammolarga duch kelishi mumkin bo'lsa-da, maslahat, psixologiya va psixiatriya kabi ruhiy salomatlikni tekshiradigan fanlar bu masalaga yetarlicha qiziqish bildirmadi. Immigrantlarning muammolarini aniqlash mezburiy jamiyatga ularning muammolarini yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

Akkulturratsion jarayonlar yoshlarning psixologik holati va ruhiy-barqarorlik darajasiga ta'siri shaxslararo munosabatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Keltirilgan tadqiqotlar natijalaridan kelib chiqib shuni ta'kidlashimiz mumkinki, turli millat vakillarining tub qadriyatlarini bilish, madaniyatlararo muloqot qilish orqali ko'nikmasini shakllantirsa, ikkinchi jihatdan akkulturratsiya strategiyalarining normal holatdan baland bo'lishi, shaxsdagi milliy ustuvor qadriyatlar tizimiga "zarar" yetkazishi mumkinligini ham inobatga olish zarur.

¹¹ Zuberi D. In Search of a better life: The experiences of working poor immigrants in Vancouver, Canada / D. Zuberi, M. Ptashnick // International Migration. – 2012. – Vol. 50. – № 1. pp.60-93.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. UNSECONing madaniyat xilma-xilligi haqidagi umumiy deklaratsiyasi // www.un.org
2. Социологическая энциклопедия // Национальный общественно-научный фонд. Рук. науч. проект. Г.Ю. Семигин. – Москва, 2003. – В 2-х тт. – Т. – 694 с.
3. Гегель Г. Наука логики. – Санкт-Петербург, 1997. – 799 с. // <http://ihtik.lib.ru>
4. Кожевников Н.Н. От равновесия к равновесию: концептуальный анализ относительных равновесий в природе. – Москва: Мысль, 1997. – 10 с.
5. Муравьев Ю.А. Сущность и структура культуры: <http://www.countries.ru>
6. Культура и культурология: словарь / Сост. и ред. А.И. Кравченко. – Москва: Академический Проект; – Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 450 с.
7. Кирилов Н.С. Карманный словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. – Санкт-Петербург: Тип. губ. правления, 1845. – Вып. 1. 1845 // <http://www.antiqubook.ru>
8. Бердяев Н.А. Философия творчества культуры и искусства. – Москва, 1994. – С. 524-529. // <http://www.countries.ru>
9. Кармин А.С. Философия культуры в информационном обществе: проблемы и перспективы // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 52- 60.
10. Клейн Л.С. Персонализм: Культура и личность // Развитие личности. – 2005. – № 2. – С. 163-170. // <http://rl-online.ru>.
11. Zuberi D. In Search of a better life: The experiences of working poor immigrants in Vancouver, Canada / D. Zuberi, M. Ptashnick // International Migration. – 2012. – Vol. 50. – № 1. pp.60-93

Muxsiyeva Aziza Shamsitdinovna,
*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti professor v.b.,
pedagogika fanlari doktori (DSc)*

O'QUVCHILARDA IJTIMOY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING INTEGRATIV TUZILMASI VA KOMPONENTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari muassasalarida o'quvchilarning egallagan bilim, ko'nikmalarini o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish qobiliyatlarini rivojlantirish, ijtimoiy kompetensiyalar tizimini takomillashtirishga oid ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Tayanch so'zlar: o'quvchilar, kompetensiya, ijtimoiy faoliyat, ta'lim jarayoni, qadriyatlar, ijtimoiy faoliyat, autopsixologik xususiyatlar, ta'lim natijasi.

Аннотация. В данной статье разработаны научное предложение и практические рекомендации по совершенствованию системы социальных компетенций для развития умения учащихся применять полученные знания и умения в своей личной, профессиональной и общественной деятельности в учреждениях общеобразовательной школы.

Ключевые слова: студенты, компетентность, социальная активность, образовательный процесс, ценности, социальная активность, аутопсихологические характеристики, образовательный результат.

Annotation. This article has developed a scientific proposal and practical recommendations for improving the system of social competencies to develop the ability of students to apply the acquired knowledge and skills in their personal, professional and social activities in institutions of a comprehensive school.

Keywords: students, competence, social activity, educational process, values, social activity, autopsychological characteristics, educational result.

Kirish. Dunyoda madaniyatlararo integratsiyalashuv jarayoni kechayotgan hozirgi vaqtda yoshlarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning kreativ mexanizmlari ta'lim jarayoniga tatbiq etilmoqda. UNESCO¹ tomonidan "Barcha uchun ma'lumot" materiallarida ta'lim natijasi: bilishni o'rganish, bajarishni o'rganish, birga yashashni o'rganish, yashashni o'rganish asosiy global kompetensiyalar sifatida ta'kidlanib, yoshlarning ijtimoiy-huquqiy, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda ijtimoiy-

madaniy kompetensiyalarini rivojlantirish, yoshlarni qo'llab-quvvatlashni samarali amalga oshirish, huquqiy va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga doir salmoqli loyihalarni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda.

Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida o'quvchilarning egallagan bilim, ko'nikmalarini o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish qobiliyatlarini rivojlantirish, ijtimoiy kompetensiyalar tizimini takomillashtirish, o'quvchilarning psixo-fiziologik, antropologik, autopsixologik xususiyatlarini rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Mazkur masalalar

¹ МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех» в 2007 году.

bo'yicha Yevropa Kengashi 1996-yilda **“Yevropa uchun tayanch kompetensiyalar”** mavzusidagi Simpoziumda² Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlarga uzluksiz ta'lim tizimi jarayonida shakllantirilishi lozim bo'lgan tayanch kompetensiyalarni³ tavsiya etgan. Masalaning yechimi sifatida o'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalar, psixologik imkoniyatlar, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonlarini rivojlantirish, ta'lim jarayonlarini modernizatsiyalash sharoitida o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga doir ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda jamiyat ehtiyojlari, ta'lim paradigmasining o'zgarishi barobarida o'quvchilarning nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish ko'nikmalari hamda tayanch ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning me'yoriy asoslari yaratildi. ***Mamlakatimizda “Jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtayi nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish”***⁴ ustuvor masala sifatida belgilangan. Natijada umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarida ijtimoiy kompetensiyalar, pedagogik-psixologik xususiyatlar, didaktik imkoniyatlarni takomillashtirishga qo'shimcha imkoniyatlar yaratildi.

UNESCO eksperti Vibeke Yensenning so'zlariga qaraganda, jahondagi 193 mamlakatning faqat uchdan bir qismida boshlang'ich maktablar pedagoglar bilan ta'minlangan. Tahlilchilar jahon mamlakatlarida boshlang'ich ta'lim berish uchun 5,2 million mutaxassis zarurligini aytishadi.

Shu bois O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning **Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida** yoshlar huquqlari bo'yicha xalqaro konvensiya qabul qilish zarurligi to'g'risida bildirgan taklifi dunyo davlatlarini yoshlar taqdiri va kelajagi borasidagi

mas'uliyatni o'z zimmlariga olishga undovchi o'ziga xos chaqiriq bo'lgan edi⁵. Shuningdek, 2020-yilning 23-sentabr kuni bo'lib o'tgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida sof o'zbekcha so'zlagan nutqida ham BMT shafeligida yoshlar huquqlariga bag'ishlangan Samarqand xalqaro forumi o'tkazilganini eslab, jahon hamjamiyatini Yoshlar huquqlari to'g'risidagi Birlashgan Millatlar Tashkiloti konvensiyasini qabul qilish bo'yicha O'zbekiston tashabbusini qo'llab-quvvatlashga chaqirdi⁶. Mazkur konstruktiv taklif, tabiiyki, yuqorida qayd etilgan yoshlarning mintaqaviy va global muammolarining oldini olishga xizmat qiladi. Mustaqil O'zbekiston davlati keng qamrovli islohotlar davrini boshidan kechirmoqda, huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish, bozor iqtisodiyotining asoslarini yaratish shular jumlasidandir. O'zbekistonda jamiyatni modernizatsiyalash maqsadida amalga oshirilayotgan islohotlar ko'lami va ahamiyati jihatidan butun jamiyatning manfaat va irodasini ifoda etishi bilan e'tiborlidir. “Ma'naviy-ma'rifiy sohada oldimizda turgan eng muhim va dolzarb vazifamiz – mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini puxta egallagan yoshlarni tarbiyalash, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissini yuksaltirish, farzandlarimizning qalbi va ongida mafkuraviy immunitetni hamda ularning ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat.

Asosiy qism. Ta'lim-tarbiya jarayonlarining sifat jihatdan samaradorligini ta'minlash, o'quvchilarning jahon andozalariga mos sharoitda zamonaviy bilim olishlari yoxud ularning qobiliyat va iste'dodi, intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish, yoshlarimiz qalbida Vatanga muhabbat, iymon-e'tiqodli, huquqiy-siyosiy faolligi va sadoqat tuyg'usini kamol toptirish, sog'lom turmush tarzi ruhida tarbiyalashni nazarda tutish lozim.

Zamonaviy dunyodagi vaziyat haqida gapirganda, shuni ta'kidlash kerakki, bugungi o'smirlar post-sivilizatsion, noosfera, antropogen davrda yashamoqdalar va bu ularning rivojlanishiga ta'sir o'tkazmay qolishi mumkin emas. O'smirlar muhitida buzg'unchi tendensiyalar tez-tez uchraydi.

² OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education «Synergies for Better Learning». OECDpublishing, PARISCEDEC. 2013. – 148 p.

³ Совет Европы: Симпозиум по теме «Ключевые компетенции для Европы»: Док. DECS / SC / Sec. (96) 43. Берн, 1996.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар стратегияси ПФ-4947-сонли Фармони.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи (Нью-Йорк шаҳри, 2017 йил 19 сентябрь) // “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил, 20 сентябрь.

⁶ O'sha manba.

Quyida shunday tendensiyalarning o'ziga xos xususiyatlariga to'xtalib o'tamiz.

Ijtimoiy ideal va qadriyatlarning nomutanosibligi. Bu moddiy qadriyatlarning ma'naviy qadriyatlar ustidan hukmronligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun o'smirlarda odatda rahm-shafqat, mehr-oqibat, adolat, saxovat, vatanparvarlik va fuqarolik hissi kabi tushunchalarga nisbatan tasavvurlar noto'g'ri ifoda etilishi kuzatiladi.

Ijtimoiy tajovuzkorlikning o'sishi. O'smirlar orasida kuzatilayotgan tajovuzkorlikka moyillik va shafqatsizlik voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ortishiga olib keladi.

O'smirlar ruhiyatidagi buzilishlar. Bu bolalardagi asab-psixiatrik og'ishlarga va o'z joniga qasd qilishga olib keladi.

Professor Y.A.Kustov fikriga ko'ra, *"... ushbu muhim jarayonga barcha – o'qituvchilar, oila a'zolari va jamiyat jalb qilingan taqdirdagina yangi avlodni sotsial inqirozdan saqlab qolish mumkin"*⁷. Shu o'rinda mazkur jarayonning bir qator konsepsiyalarining mohiyatiga to'xtalib o'tsak. Birinchi navbatda, "ijtimoiylashuv" tushunchasining mohiyatini tahlil qilamiz. O'tgan asrning 20-yillarida faoliyat olib borgan ko'plab taniqli pedagoglar ko'pincha ijtimoiylashuvning pedagogik tabiatiga, ta'lim va ijtimoiylashuv muammolariga murojaat qilishgan. Bunda ular quyidagi kategoriyalardan foydalanganlar: "Atrof-muhit pedagogikasi" (S.T.Shatskiy), "Atrof-muhit bilan munosabatlar" (A.S.Makarenko), "Bolaning ijtimoiy muhiti" (P.P.Blonskiy).

A.V.Mudrik ijtimoiylashuv jarayonini quyidagicha ta'riflaydi: *"Ijtimoiylashuv bu – madaniyat assimilyatsiyasi jarayonida insonning rivojlanishi va o'z-o'zini o'zgartirishi orqali sodir bo'ladigan hamda barcha yosh guruhlar uchun umumiy munosabatlar to'plamidir. Shunday qilib, – davom etadi A.V.Mudrik, – taraqqiyot bu inson sifatida shakllanishning umumiy jarayoni, ijtimoiylashuv esa shaxsning muayyan ijtimoiy shartlar asosida rivojlanishidir"*⁸.

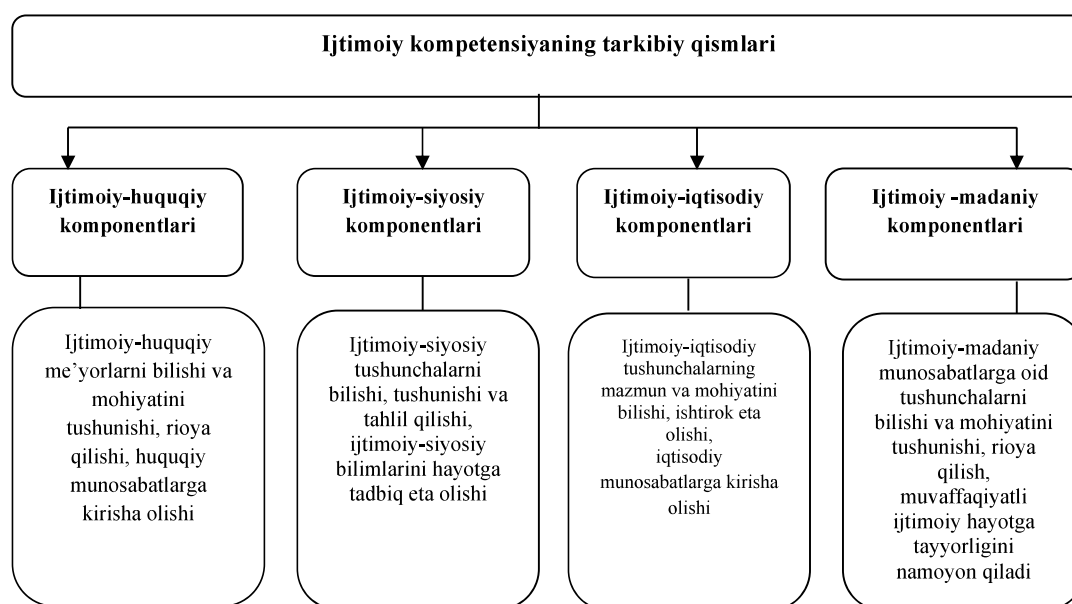
⁷ Кустов, Ю.А. Социальная компетенция педагога: монография / Ю.А. Кустов, О.Ю. Щербакова, Е.М.Садькова, В.А. Гусев. – Самара: Изд-во ФГОУ СПО «Самарский государственный колледж», 2010. – 235 с.

⁸ Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина / А.В.Мудрик. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 200 с.

"Kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalari yagona ta'rifga ega emas va olimlar mazkur tushunchalarni turli nuqtayi nazarda ko'rib chiqadilar. Lug'atlarda va ma'lumotnomalarda berilgan ta'rifga ko'ra, Kompetensiya (lotincha *competo* – "mos, qobiliyatli, bilimdon") – ma'lum bir faoliyat sohasidagi bilim, ta'lim yoki tajribani anglatadi. Kompetentlik (lot. *competere* – erishish, yondashuv) – qandaydir bir shaxs tomonidan yaxshi egallangan bilimlar doirasi; kishining vakolatlari va huquqlari doirasi; vakolatli mutaxassis; tegishli vakolatlarga ega kishi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilari uchun ijtimoiy sohadagi amalga oshirilayotgan islohotlarda yaratilgan turli tarbiya konsepsiyalarini pedagogik integratsiya nuqtayi nazaridan tahlil qilish tarix sinovidan o'tgan, umuminsoniy mohiyat kasb etuvchi tarbiyaviy konsepsiyalar yutuqlari va texnologiyasidan samarali foydalanishni taqozo qilmoqda. O'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish muammosining o'ta dolzarbligini xorijda va mamlakatimizda olib borilgan ko'plab pedagogik ilmiy tadqiqotlar tasdiqlaydi. Ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishning amaliyot uchun ahamiyati davlat va jamiyat boshqaruvi bilan bevosita bog'liq. Ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish bugungi kunda zamonaviy maktab uchun muhim pedagogik vazifalardan biriga aylanayotganini ilmiy jihatdan asoslashga zarurat sezilmoqda. Maktab jamiyatning tartibini – ma'lum bir jamiyat, davr talablariga mos keladigan shaxsni shakllantirish, yosh avlodni ularning yashashi va ishlashi uchun ijtimoiy sharoitlarni hisobga olgan holda o'qitish, tarbiyalash va mavjud bilimlarini ijtimoiy hayotda qo'llay olish qobiliyatini amalga oshirishini ta'minlaydi.

Quyida o'quvchilar tarbiyasini zamonaviy asosda ilmiy-texnologik isloh qilish borasida olib borilayotgan islohotlar, uni bugungi kun o'quvchilariga mos odobli, axloqiy fazilatlariga ega, yuksak ma'naviyatli, shu bilan birga, bilimdon, zukko, ruhan va jismonan sog'lom, keng dunyoqarash va tafakkurga ega, zamonaviy kasb-hunar egasi bo'lgan vatanparvar yoshlarni yetishtirib berish bo'yicha ma'lumotlar kiritilgan (1-rasmga qarang).

1-rasm. Ijtimoiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari.

Tadqiqot natijalari asosida o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning falsafiy (ijtimoiy-siyosiy, milliy-ma'naviy), pedagogik-psixologik omillari tasnif qilindi. Jumladan, falsafiy omillar ijtimoiy-siyosiy, milliy-ma'naviy jihatdan tahlil etilib, taraqqiyotning "Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari" shiori asosida, milliy g'oya va mafkura, 2017–2021-yillarda O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi, vatanparvarlik, milliy-madaniy meros, ma'naviy va madaniy qadriyatlarni o'z ichiga qamrab oldi. Pedagogik-psixologik

omillar intellektual, emotsional va motivatsion soha bilan aloqadorlikda tahlil etilib, o'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishda motiv, ta'limiy maqsad, his-tuyg'ular, shaxslilik sifatleri, refleksiyaning o'rni tadqiq etildi. Pedagogik omillarga esa milliy-ijtimoiy tarbiya, ijtimoiy kompetensiyalarning tarkibiy qismlari: ijtimoiy-huquqiy komponentlari, ijtimoiy-siyosiy komponentlari, ijtimoiy-iqtisodiy komponentlari, ijtimoiy-madaniy komponentlari tahlil etilgan. O'smirlar ijtimoiy kompetensiyasining mazmuni yoritib berilgan (1-jadvalga qarang).

1-jadval

O'quvchilar ijtimoiy kompetensiyalarining mazmuni (8-9-sinf misolida)

Ijtimoiy kompetensiyalarning mazmuni		Sinflar		
		8-9	8-9	8-9
Ijtimoiy-huquqiy komponent	Ijtimoiy-huquqiy me'yorlarni bilishi va mohiyatini tushunishi	– ijtimoiy adolat; – halollik; – vijdoniylik; – huquq.	– huquqiy rivojlanish; – huquqiy himoya; – ijtimoiy o'sish.	– ijtimoiy iroda; – ijtimoiy muhit; – ijtimoiy sheriklik.
	Ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga rioya qilishi	– yoshlar va kattalar bilan muloqotning ijtimoiy normalariga rioya qiladi.	– tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlarning ijtimoiy normalarini tushunadi.	– sheriklik aloqalarini o'rgatish uchun ijtimoiy-huquqiy normalar.
	Ijtimoiy huquqiy munosabatlarga kirisha olishi	– bilim olish huquqi; – sog'liqni saqlash huquqini biladi; – oilaga bo'lgan huquq; – jamiyatning mada-niy va ijodiy hayotida ishtirok etadi.	– fikr va vijdon erkinligi huquqi; – ijtimoiy ta'minot huquqini biladi.	– mehnat huquqi; – jamoat tashkilotlari va bolalar uyushmalariga ixtiyoriy ravishda kirish huquqi; – bolalar manfaatlariga tegishli qarorlarni qabul qilishda ishtirok etadi;

Ijtimoiy-siyosiy komponent	Ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni bilishi	– siyosat; – siyosiy ong; – siyosiy faollik.	– ijtimoiy siyosat; – siyosiy jarayon; – ijtimoiy-siyosiy soha.	– jamiyat va davlat hayotidagi siyosiy jarayonlarni tahlil qiladi.
	Ijtimoiy-siyosiy tushunishi va tahlil qilishi	– siyosiy onglik; – mas’uliyat va majburiyatiga amal qiladi; – shaxs sifatida o’zini anglaydi.	– mustaqil tafakkurga ega bo’ladi; – ijtimoiy rivojlanish; – ijtimoiy himoya; – ijtimoiy o’sish.	– siyosiy bilimlarini amaliyotda qo’llaydi; – siyosiy jarayonlarni mustaqil izohlab beradi.
	Ijtimoiy-siyosiy hayotga tatbiq eta olishi	– siyosiy jarayonlarga munosabat bildiradi.	– favqulodda vaziyatlarda to’g’ri harakatlanishni biladi.	– ijtimoiy-siyosiy faollik; – ma’naviy tahdidlarni anglaydi va baholaydi.
Ijtimoiy-iqtisodiy komponenti	Ijtimoiy-iqtisodiy tushunchalarning mazmun va mohiyatini bilishi	– iqtisod; – tejamkorlik; – hamkorlik.	– biznes; – tadbirkorlik; – tashabbuskorlik.	– tadbirkorlik; – halollik; – shaxsiy va davlat manfaatlari.
	Ijtimoiy-iqtisodiy normalarni tushunishi va ishtirok eta olishi	– iqtisodiy tushunchalarning mazmun va mohiyatini zarur vaziyatlarda bayon qilib bera oladi.	– iqtisodiy amal qiladi; – shaxsiy manfaatlarini anglaydi.	– biznes va tadbirkorlik g’oyalarini ilgari suradi.
	Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga kirisha oladi	– ijtimoiy ne’matlarga tejamkor va oqilona munosabatda bo’ladi.	– iste’molchi huquqlari, burchlari va majburiyatlarini biladi hamda ularga amal qiladi.	– iqtisodiy munosabatlarga amaldagi qonunchilik doirasida kirisha oladi.
Ijtimoiy madaniyatlik komponenti	Ijtimoiy-madaniy munosabatlarga oid tushunchalarni bilishi va mohiyatini tushunishi	– yaxshi va yomon xislatlar; – ma’naviyat; – axloq; – madaniyat.	– milliy madaniy munosabatlarga kirisha oladi; – odob-axloq normalariga rioya qiladi.	– ma’naviy, ruhiy va intellektual kamolotga intiladi; – sog’lom fikrga ega bo’ladi.
	Ijtimoiy-madaniy munosabatlarning mohiyatini tushunishi va rioya qilish	– shaxs sifatida o’zini anglaydi; – o’z faoliyatini tahlil qiladi va baholaydi.	– motivni tanlash; – shaxsiy motiv va ijtimoiy ahamiyatini taqqoslash.	– axborot madaniyati shakllanadi; – ma’naviy-axloqiy qadriyatlarga ega bo’ladi.
	Ijtimoiy-madaniy munosabatlarning mohiyatini tushunishi va munosabatlarga kirisha olishi	– ijtimoiy madaniy malaka tajribasi (o’z harakatini takrorlash, yangisiga o’xshash vaziyatda muvaffaqiyat qozonish)	– ijtimoiy madaniy faoliyat tajribasi; – sog’lom turmush tarziga amal qiladi va targ’ib qiladi.	– muvaffaqiyatli ijtimoiy hayotga tayyorligini namoyon qiladi.

O’quvchilarda ijtimoiy kompetensiyani rivojlantirish, o’z navbatida, mazkur jarayon samaradorligini kafolatlovchi mezonlarni aniqlashtirib olishni taqozo etdi. O’smirlarning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirish komponentlari ijtimoiy-huquqiy komponentlari: ijtimoiy-huquqiy me’yorlarni bilishi va mohiyatini tushunishi, ijtimoiy-huquqiy me’yorlarga rioya

qilishi, ijtimoiy huquqiy munosabatlarga kirisha olishi kabi kompetensiyalari; ijtimoiy-siyosiy komponentlari: ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni bilishi, ijtimoiy-siyosiy tushunishi va tahlil qilishi, ijtimoiy-siyosiy hayotga tatbiq eta olish kompetensiyalari; ijtimoiy-iqtisodiy komponentlari: ijtimoiy-iqtisodiy tushunchalarning mazmun va mohiyatini bilishi, ijtimoiy-iqtisodiy normalarni

tushunishi va ishtirok eta olishi, ijtimoiy iqtisodiy munosabatlarga kirisha olish kompetensiyalari; ijtimoiy-madaniy komponentlari: ijtimoiy-madaniy munosabatlarga oid tushunchalarni bilishi va mohiyatini tushunishi, ijtimoiy-madaniy munosabatlarning mohiyatini tushunishi va rioya qilish, ijtimoiy madaniy munosabatlarning mohiyatini tushunishi va rioya qilish parametrlariga tayangan holda tadqiqot doirasida o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning ko'rsatkichlari ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasida uzluksiz "Tarbiya" fani davlatning ta'lim-tarbiya sohasidagi siyosatini amalga oshirishda mavjud bo'lgan dolzarb muammolarni hal etishga yo'naltiriladi. Fan yosh avlod tarbiyasidagi ishlarni yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan ustuvor vazifalar, asosiy maqsad va yo'nalishlarni belgilab beradi. "Tarbiya" fani bo'yicha yaratilgan Davlat ta'lim standartining maqsadi ma'naviy barkamol va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalashdan iborat.

Shuningdek, fanda belgilangan yo'nalishlar mamlakat yoshlarini ma'nan va jismonan barkamol qilib tarbiyalash, iqtidori va salohiyatini ro'yobga chiqarish, ularni davlat va jamiyatning rivojiga keng jalb etish, tashabbuslarini yetarli darajada qo'llab-quvvatlash maqsadida huquqiy asoslar, iqtisodiy imkoniyatlar va tashkiliy mexanizmlarni yanada kengaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar. O'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishda ijtimoiy hayotda mavjud muammolarni hal etish ko'nikmalarini tushunishni his etish, amalda ko'rsatishning nazariy tahlillar asosida quyidagi xulosaga kelindi:

birinchidan, o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interfaol ta'lim muhitini yaratish, o'quvchilarning tafakkuri va dunyoqarashini rivojlantirishning innovatsion metod va texnologiyalarini takomillashtirish yanada muhim ahamiyat kasb etadi;

ikkinchidan, umumiy o'rta ta'lim maktablari jamiyatning tartibini – ma'lum bir jamiyat, davr talablariga mos keladigan shaxsni rivojlantirish, yosh avlodni ular yashashi va ishlashi uchun ijtimoiy sharoitlarni hisobga olgan holda tarbiyalash, o'qitish va tarbiyalashni amalga oshirishini ta'minlaydi;

uchinchidan, umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarining ijtimoiy burchni his etish ko'nikmasining shakllanishi ularda ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishiga katta ta'sir etadi;

to'rtinchidan, o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirish umuminsoniy mohiyat kasb etuvchi tarbiyaviy konsepsiyalar yutuqlari va texnologiyasidan samarali foydalanishni taqozo qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех» в 2007 году.
2. OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education «Synergies for Better Learning». OECD publishing, PARISCEDEC. 2013. – 148 p.
3. Совет Европы: Симпозиум по теме «Ключевые компетенции для Европы»: Док. DECS / SC / Sec. (96) 43. Берн, 1996.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар стратегияси ПФ-4947-сонли Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи (Нью-Йорк шаҳри, 2017 йил 19 сентябрь) // «Халқ сўзи» газетаси, 2017 йил, 20 сентябрь.
6. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина / А.В.Мудрик. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 200 с.
7. Кустов Ю.А. Социальная компетенция педагога: монография / Ю.А. Кустов, О.Ю. Щербакова, Е.М. Садыкова, В.А. Гусев. – Самара: Изд-во ФГОУ СПО «Самарский государственный колледж», 2010. – 235 с.

Mirzayeva Farog'at Odiljonovna,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrası dotsenti

OLIV TA'LIM TIZIMIDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISHGA QO'YILAYOTGAN TALABLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada Oliy ta'lim tizimida ta'lim sifatini oshirishga qo'yilayotgan talablar, oliy ta'lim tizimini isloh qilish jarayonidagi islohotlar, o'quv-me'yoriy hujjatlarning yangi avlodini yaratish, talabaning mehnat intensivligini hisobga olish, bitiruvchilarning akademik va kasbiy moslashuvchanligini rivojlantirish, bilimlarni o'zlashtirishning intensiv usullarini joriy etishda kredit-modul tizimini joriy etishini o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: bilim, intensiv, kredit, kadr, kompetensiya, talab, ta'lim, ta'lim sohasidagi islohotlar, sifat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются требования, предъявляемые к повышению качества образования в системе высшего образования, реформы в процессе реформирования системы высшего образования, создание нового поколения учебно-нормативных документов, учет трудоемкости студента, развитие академической и профессиональной гибкости выпускников, внедрение кредитно-модульной системы при внедрении интенсивных методов усвоения знаний.

Ключевые слова: знания, интенсивность, кредит, персонал, компетентность, спрос, образование, реформа образования, качество.

Annotatsiya. This article discusses the requirements for improving the quality of education in the higher education system, reforms in the process of reforming the higher education system, the creation of a new generation of educational and regulatory documents, taking into account the student's labor intensity, the development of academic and professional flexibility of graduates, the introduction of a credit-modular system when introducing intensive methods of knowledge acquisition.

Keywords: knowledge, intensity, credit, personnel, competence, demand, education, education reform, quality.

Kirish. O'zbekiston oliy ta'lim tizimini isloh qilish jarayonida milliy malaka ramkasining joriy etilishi oliy ma'lumotli kadrlar tayyorlashda yangi davrni boshlab berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847-sonli Farmoniga muvofiq Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020-yil 30-iyundagi 357-sonli buyrug'iga asosan 2020–2021-o'quv yilidan

respublika oliy ta'lim muassasalari kredit-modul tizimiga o'tdi¹.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 26-moddasida "Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847 sonli qaroriga muvofiq Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020-yil 30-iyundagi 357-sonli buyrug'i.

vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlaridir. Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari o'z vakolatlari doirasida: ta'lim sohasidagi yagona davlat siyosatini amalga oshiradi; ta'lim sohasidagi tarmoq davlat dasturlarini ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va amalga oshiradi; ta'lim tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtiradi va ularga uslubiy rahbarlik qilishni amalga oshiradi; davlat ta'lim standartlari (shu jumladan, maktabgacha ta'lim va tarbiya davlat standarti) va davlat ta'lim talablarida kadrlarning ma'lumoti darajasiga va kasbiy tayyorgarligi sifatiga qo'yilgan talablarning ta'lim tashkilotlari tomonidan bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi; davlat ta'lim standartlari (shu jumladan, maktabgacha ta'lim va tarbiya davlat standartini) va davlat ta'lim talablari ishlab chiqilishini ta'minlaydi va ularni tasdiqlaydi; ta'lim oluvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini baholash tartibini belgilaydi; professional ta'limning kasblar va mutaxassisliklar, oliy ta'limning bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklari, shuningdek, bilim sohalari va ta'lim sohalari ro'yxatini belgilaydi; ta'lim-tarbiya jarayoniga o'qitishning ilg'or shakllari, yangi pedagogik texnologiyalar, o'qitishning texnik va axborot vositalari joriy etilishini ta'minlaydi; ta'lim tashkilotlarida kadrlarning kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqadi, o'quv dasturlarini takomillashtiradi; o'quv adabiyotlarini tayyorlash va nashr qilishni tashkil etadi; ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin² ekanligi belgilab qo'yilgan².

Pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va ularda boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ilg'or xorijiy tajribalarni joriy qilgan holda zamonaviy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, yuqori malakali professional kadrlar tayyorlashni yangi bosqichga ko'tarish, shuningdek, pedagogika sohasida ta'lim, ilm-fan va amaliyot uyg'unligini ta'minlash maqsadida 2022-yil 21-iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy

² O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr. <https://lex.uz/docs/-5013007>

ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-289-son qarori qabul qilindi. Qarorga muvofiq pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarining ta'lim dasturlarini xorijiy mutaxassislar bilan hamkorlikda qayta ko'rib chiqish va ularni Milliy malaka ramkasi, Ta'limning xalqaro standart klassifikatori (MSKO-2011), o'quv rejaları va ta'lim dasturlarini bir-biriga muvofiqlash vazifalari qo'yildi³.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida ta'lim sifatini oshirish, universitet faoliyatiga ilg'or ta'lim dasturlarini joriy qilish hamda zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashning samarali tizimini yo'lga qo'yish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyunda "Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-290-sonli qarori qabul qilindi⁴.

Mazkur qaror asosida pedagog kadrlarning umumta'lim fanlari bo'yicha bilim darajasi va kasbiy mahoratini baholash hamda baholash natijasidan kelib chiqib, talabgorlarga umumta'lim fanlari bo'yicha tegishli darajadagi milliy sertifikatni berish tartibi joriy etildi.

Bugungi kundagi islohotlar, o'quv-me'yoriy hujjatlarining yangi avlodini yaratish, talabaning mehnat intensivligini hisobga olish, bitiruvchilarning akademik va kasbiy moslashuvchanligini rivojlantirish, bilimlarni o'zlashtirishning intensiv usullarini joriy etishda kredit-modul tizimidan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Asosiy qism. Akademik kreditlar ilk marotaba XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida AQSH universitetlarida joriy etila boshlangan. Ta'lim mazmuni va dasturlarning kreditlarda tashkil etilishi,

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847 sonli qaroriga muvofiq Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020-yil 30-iyundagi 357-sonli buyrug'i.

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyundagi "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-289-son [qarori. https://lex.uz/docs/-6079561](https://lex.uz/docs/-6079561)

ta'lim jarayonini mustaqil rejalashtirish, monitoring va baholash tizimlarida tub o'zgarishlar kiritish imkoniyatini berdi hamda ta'lim texnologiyalarini takomillashtirish uchun keng sharoit yaratdi.

ESCT (European Credit Transfer System) 1989-yilda Erasmus dasturi doirasida joriy etilgan bo'lib, Socrat dasturining bir qismi hisoblanadi. Yevropa kredit tizimi muvaffaqiyatli sinovdan o'tib, ayni paytda butun Yevropa oliy ta'lim muassasalari ECTS tizimidan foydalanmoqda.

Dastlab, ECTSdan talabalarni bir oliy ta'lim muassasasidan boshqasiga o'tkazishda kreditlarni hisoblash va o'tkazish uchun foydalanilgan. Ushbu tizim boshqa oliy ta'lim muassasalarining tan olinishiga yordam bergan va shu tariqa Yevropa oliy ta'lim muassasalarida sifatning oshishiga hamda talabalar mobilligi miqyosining kengayishiga olib kelgan. Kredit tizimining ahamiyati oshib borishi natijasida 1999-yil iyunda imzolangan Bolonya deklaratsiyasining eng muhim vazifalaridan biri sifatida mintaqaviy, milliy va Yevropa darajasidagi tizimga aylandi.

Bolonya deklaratsiyasida ECTS tavsiyaviy xarakterga ega tizim sifatida amaliyotga kiritilgan bo'lsa-da, keyinchalik butun Yevropa oliy ta'lim tizimida ommalashadi. ECTS tizimi bugungi kunda Yevropa hududida amal qilayotgan asosiy tizimlardan biri hisoblanib, oliy ta'limning me'yoriy hujjatlarini yaratishda asos bo'lib xizmat qilmoqda.

ECTS tizimidan foydalanish natijasida uning quyidagi afzalliklarga ega ekanligi namoyon bo'ldi:

- oliy ta'lim muassasalari o'rtasida soddalashgan malakaning tan olinishi;
- talaba yuklamasi bajarilishining shaffofligi;
- oliy ta'lim tizimidagi islohotlarga moslashuvchanligi;
- ta'lim trayektoriyasida o'quv dasturlarini o'zlashtirishning moslashuvchan imkoniyatining kengligi.

ECTS tizimi o'quv dasturlarini o'zlashtirishni osonlashtirib, barcha turdagi dasturlar uchun qulay hisoblanadi. ECTS davlatlar o'rtasida, shuningdek, turli universitetlar o'rtasida akademik mobillik uchun keng sharoit yaratadi. Bundan tashqari, tizim o'z-o'zini o'rganish tizimi ham hisoblanadi. Shuning uchun ham "ECTS" so'zining qisqartmasi

"Yevropa kreditini olib o'tish va yig'ish tizimi" degan ma'noni anglatadi.

Yevropa kreditlarni o'tkazish va to'plash tizimining asosiy xususiyatlari quyidagicha:

- ECTS kreditlari;
- talabalar yuklamasi;
- o'quv ko'rsatkichlari;
- ECTS baholash reyting shkalasi.

Kredit-modul tizimi ikkita asosiy vazifani bajaradi:

birinchidan, boshqa oliy ta'lim muassasasidan (yoki boshqa fakultetdan) olingan kreditlar asosida akademik mobillik va moslashuvchanlik shartlari asosida o'qishni davom ettirish;

ikkinchisi – akkumulyativ ta'lim. Talaba ta'limni turli vaqt oralig'ida, universitetlarni o'zgartirishi va turli davrlarda olishi mumkin. Agar ba'zi aniq natijalarning amal qilish muddati ko'rsatilmagan bo'lsa (masalan, ushbu kursning eskirganligi sababli), talaba tegishli akademik daraja (bakalavr, magistr)ni olish uchun zarur bo'lgan miqdorni yig'gunga qadar kreditlar to'planadi. Albatta, kreditni topshirish va kreditlarni to'plash imkoniyati universitetlar o'rtasidagi ishonch va o'quv dasturlarining muvofiqligiga bog'liq.

Barcha turdagi auditoriya va auditoriyadan tashqari o'quv ishlarini o'z ichiga olgan o'quv yuklamasining eng yuqori hajmi haftasiga 54 soat qilib belgilanadi. Kunduzgi o'qish shakli auditoriya mashg'ulotlarining eng yuqori hajmi haftasiga 30 soat qilib belgilanadi. Bir kredit 30 akademik soatga teng deb qabul qilinadi. Auditoriya va mustaqil ta'lim yuklamasi hajmi 50/50 nisbatni tashkil etadi. Talaba har semestrda 30 kredit va 8 semestr davomida jami 240 kredit to'playdi.

O'qishning me'yoriy muddati 4 yil bo'lganda, o'quv jarayoni 120 haftani tashkil etishi, o'quv yilining me'yoriy muddati 1 yil bo'lganda, o'quv jarayoni 30 haftani tashkil etishi zarur. Ushbu o'qishning me'yoriy muddatlari ta'limning barcha shakllari (kunduzgi, kechki, sirtqi)ga taalluqlidir:

1-jadval

O'qishning me'yoriy muddati:

O'quv davrlari	Kunduzgi ta'lim shakli uchun*	Kechki ta'lim shakli uchun*	Sirtqi ta'lim shakli uchun*
Nazariy ta'lim va ilmiy faoliyat*	40–60%	40–60%	40–60%
Uzluksiz mustaqil ta'lim va ilmiy faoliyat	40:60% dan 50:50% gacha	40:60%	20:80%
Ta'til	10–30%	10–30%	10–30%
Ilmiy amaliyot (stajirovka)	15–25%	15–30%	15–30%

Quyida ta'lim dasturlarining metodologiyasi keltirilgan.

Oliy kasbiy ta'lim dasturlari yuklamasining kredit birliklarida ifodalanishi

Oliy kasbiy ta'lim dasturlarini kredit birliklarini ifodalashda quyidagilardan kelib chiqiladi:

Bir kredit umumiy yuklamada 30 akademik soatga to'g'ri keladi va davomiyligi 40 daqiqani tashkil qiladi.

Talabaning haftalik maksimal yuklamasi 54 akademik soatgacha tashkil etadi, ya'ni bu 1,8 kredit birligida ifodalanadi.

Fanlarga kreditlarni berishda o'quv soatlarining belgilangan qoidalarga muvofiq haftalik 30 soat hajmida amalga oshirilishi ta'minlanadi. Kreditlarni berishda fanlar, kurs loyihalari va boshqa baholanadigan ishlar hisobga olinadi.

Amaliyotning bir haftasi 1,8 kreditda ifodalanadi.

Bir semestrda sinov 1 kredit birlikda (3 kun sinovga tayyorgarlik va 1 kun imtihon uchun) ifodalanadi.

Ta'lim standartlariga muvofiq amalga oshiriladigan ta'lim dasturlarida kreditlarni berishda oraliq attestatsiyalar ham inobatga olinadi va ajratilgan kreditlar fan miqyosida belgilanadi.

Yakuniy attestatsiyalarga kredit berish haftalik yuklama hisobidan kelib chiqib beriladi. Bunda 1 hafta 1,8 kreditga muvofiq bo'ladi.

Ushbu kredit birliklarini hisoblash metodikasi asosida:

1 kredit = 27 astronomik soat = 30 akademik soat davomiyligi 40 daqiqani tashkil qiladi;

1 hafta (amaliyot yoki boshqa o'quv ishlari) = 54 akademik soat = 1,8 kreditni tashkil qiladi.

Xuddi shu shaklda yakuniy attestatsiyaning mehnat intensivligi hisoblab chiqiladi:

1 hafta 1,8 kredit birligiga to'g'ri keladi;

O'quv yili 30 hafta, ya'ni 60 kreditni tashkil qiladi;

Sessiyalar kreditlarda ifodalanadi, ya'ni 1 semestrda 1 ta sinov – 1 kredit kursi birligida ifodalanadi.

Oliy ta'limda kredit-modul tizimidan foydalanish ta'lim jarayonini samarali tashkil etish imkoniyatini beradi:

– o'quv jarayonini individual maqsadli tashkil etish, talabalarga individual o'quv rejalarini tuzish, fanlarni o'zlashtirish ketma-ketligini erkin aniqlash, semestrda o'quv mashg'ulotlar jadvalini mustaqil tuzish imkoniyatini yaratadi;

– talabalarining o'quv-tarbiyaviy faoliyati natijalarini baholashning balli-reyting tizimini rag'batlantiradi;

– ta'lim mazmuni o'quv reja, dastur va standartlarni shakllantirish hamda ularning uzluksiz rivojlanishini ta'minlaydi;

– professor-o'qituvchilarga akademik erkinlik berish, shu jumladan, o'qitish metodikasini erkin tanlash huquqi;

– ta'lim xarajatlari hajmini va professor-o'qituvchilar ish hajmining iqtisodiy samaradorligini oshiradi;

– muassasaning ta'lim strukturalari daromadlari va sarf-xarajatlari byudjetini shakllantirishda yordam beradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, kredit-modul tizimining xarakterlovchi xususiyatlari individual-maqsadli o'quv jarayonini tashkil etish va pedagogik boshqaruvning ilg'or tamoyillari asosida ta'lim jarayonini baholashning balli-reyting tizimi asosida tashkil etilishini ta'minlaydi.

FOYDALINGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr. <https://lex.uz/docs/-5013007>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847 sonli qaroriga muvofiq Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020-yil 30-iyundagi 357-sonli buyrug'i.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyundagi "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-289-son qarori. <https://lex.uz/docs/-6079561>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyunda "Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-290-son qarori. <https://lex.uz/docs/-6079422>
5. Болонский процесс: Результаты обучения и компетентностный подход (книга-приложение 1) / Под. науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И.Байденко. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 536 с.
6. Mirzayeva F.O. "Kredit modul tizimining amaliyotga joriy etilishi" // Eurasian Journal of Academic Research 2.11 (2022): 479–484.

Bayjonov Furqat Baxramovich
«Oila va xotin-qizlar» ilmiy-tadqiqot instituti
mustaqil tadqiqotchisi

OILADA GENDER MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oilada gender madaniyatni rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik jihatlari hamda gender madaniyatning zamonaviy shakllarini vujudga keltiruvchi ijtimoiy-pedagogik omillar tahlil qilingan bo'lib, unda o'smir yoshdagi o'g'il va qiz bolalarning har birida jamiyat hayoti uchun zarur bo'lgan jinsga xos rollar, munosabatlar va muomala madaniyatini oila mahalla va ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda shakllantirish zarurligi ta'kidlangan.

Tayanch so'zlar: gender, gender madaniyat, ijtimoiy muammo, gender tenglik, gender tengsizlik, gender yondashuv, oila, maktab.

Аннотация. В статье анализируются социально-педагогические аспекты развития гендерной культуры в семье, а также социально-педагогические факторы, создающие современные формы гендерной культуры. Подчеркивается, что необходимо формировать культуру конкретных ролей, взаимоотношений и поведение в сотрудничестве с семьей, соседями и учебными заведениями.

Ключевые слова: гендер, гендерная культура, социальная проблема, гендерное равенство, гендерное неравенство, гендерный подход, семья, школа.

Annotation. This article analyzes the socio-pedagogical aspects of the development of gender culture in the family, as well as the socio-pedagogical factors that create modern forms of gender culture. It is emphasized that it is necessary to form the culture of specific roles, relationships and behavior in cooperation with the family, neighborhood and educational institutions.

Keywords: gender, gender culture, social problem, gender equality, gender inequality, gender approach, family, school.

Kirish. Jahonda globallashuv jarayonlari tobora chuqurlashib borayotgan hamda ma'naviy to'qnashuvlar transformatsiyasi sodir bo'layotgan bir paytda oilalar va ta'lim muassasalarining o'qitish, tarbiyalash funksiyasini kutilgan natijaga amaliy yo'naltirish muhimdir. Oilada va ta'lim muassasalarida gender madaniyatini shakllantirish, uning ustuvor yo'nalishlarini ommalashtirishga oid islohotlar, ilmiy loyihalar, innovatsion hamda xalqaro tadqiqotlar amalga oshirib kelinmoqda. Shu bilan birga, ilm-fan va qator ilmiy-tadqiqot institutlari, Birlashgan

Millatlar Tashkiloti, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tashabbusi bilan dunyo aholisining epidemiologik vaziyati, sog'lom turmush tarzining ilmiy metodologik negizlarini aniqlashga oid tadqiqotlar olib borilmoqda.

Dunyoda yoshlarni tarbiyalash, ularning ijtimoiylashuvining barqaror rivojlanish muhitini ta'minlash bo'yicha xalqaro miqyosda innovatsion ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Oila va ta'lim muassasalarining asosiy ijtimoiy vazifalarini amalga oshirishda o'quvchi o'g'il-qizlar ongida gender tenglik tushunchasini shakllantirish, xususan, o'g'il

va qiz bolalar gender madaniyatini yuksaltirishning ommabop, amaliy jihatdan qo'llashga doir qulay texnologiyalarni amaliyotga joriy etish taqozo etiladi. Bu esa jamiyat munosabatlarida gender nazariyasi nuqtayi nazaridan qarashning hozirgi kundagi ko'rinishini ochib bermasdan, ulg'ayib kelayotgan o'quvchi yigit va qizlarga kasb tanlash hamda oila qurish kabi mas'uliyatli vaziyatlarda amaliy ko'mak bermasdan amalga oshmaydi. Oila va ijtimoiy institutlarning o'zaro faoliyati bog'liqligida o'quvchilarning gender madaniyatini rivojlantirish maqsadli hamkorlik bilan bog'liq bo'lib, bu yo'nalishda media muhitni yaratishni, o'qituvchilarning individual innovatsion faoliyatini tarkib toptirishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda oila institutini mustahkamlash, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning huquqiy-me'yoriy asoslari yaratilgan. "O'zbekiston Respublikasida erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlash bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash va maqsadli islohotlarni amalga oshirish"¹ kabi ustuvor vazifalar doirasida gender diskriminatsiyasini keng ommaga tarqatishni istisno qiladigan kitob va darsliklarni yaratish, davlat dasturlarida tenglik muammolariga mo'ljallangan xorijiy tajribalar, kurslar, o'quv-uslubiy ta'minotdan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa o'g'il va qizlarda gender madaniyati sifatlarini tarkib toptirish maqsadida ma'naviy-ma'rifiy muhitni milliy qadriyatlar asosida rivojlantirish omillari, pedagogik-psixologik shart-sharoitlarini, didaktik talablarini aniqlashtirishni taqozo etadi.

Asosiy qism. Mamlakatimizda oilada gender nazariyasi qoidalarini, tamoyillarini joriy etish, o'g'il va qiz bolalar gender madaniyatini shakllantirishning pedagogik-psixologik omillari hamda shaxs umummadaniyatini takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar M.L.Abdujabborova, M.Abdullayeva, Sh.A.Akramova, R.X.Djurayev, O.P.Jamoldinova, Z.K.Ismoilova, N.D.Qosimova, M.Quronov, U.I.Mahkamov, R.M.Medetova, N.Sh.Mullaboyeva, O.M.Musurmonova, E.M.Muxtorov, N.Ortiqov, Z.T.Saliyeva, M.M.Tilavova, N.I.Xalilova,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 январдаги "Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида"ги ПФ-5618-сон Фармони / Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.03.2021 й., 06/21/6188/0216-сон.

Sh.T.Xalilova, B.X.Xodjayev, X.M.Tojiboyeva va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari olimlaridan B.S.Ageyev, V.V.Dudukalov, I.S.Kon, A.V.Mudrik, L.I.Stolyarchuk va boshqalar gender tarbiyasi muammolarini tadqiq qilgan bo'lsalar, E.N.Kamenskaya, O.A.Konstantinova va R.Sobirovlar ta'limda gender yondashuvining o'ziga xos jihatlarini ochib berishgan. Bundan tashqari, ta'limda gender umumlashtirish masalalari A.V.Smirnova, E.R.Yarskaya-Smirnovaning; maktab dasturlari, darsliklardagi gender stereotiplarning gender tahlili O.A.Konstantinova, T.B.Kotlova, E.R.Yarskaya-Smirnovaning; gender stereotiplarining ta'lim va tarbiyaga ta'siri L.N.Nadolinskayaning; oliy ta'limda gender tarbiya aspektlari L.Bullatova, I.S.Kletsinalarning ilmiy izlanishlarida muayyan darajada tadqiq etilgan².

Xorij olimlaridan J.Piaje, M.Montessori, P.Engelman, I.Xoffman kabilar shaxsning rivojlanishini, shuningdek, o'g'il va qiz bolalarning ijtimoiylashuv masalalarini tadqiq etgan bo'lsa, D.Blau, D.Berto, L.D.Gudkov, M.Kivinen, S.Koen, D.Leyn, P.Monson va boshqalar sotsial transformatsiyalar tizimini o'rganib, o'quv jarayonini tashkil etishining zamonaviy amaliyotlarini tadqiq etishgan³.

Jumladan, mamlakatimizda gender tenglikni ta'minlashni davom ettirishdagi asosiy tahdidlar va istiqbollar haqida so'z borganda ishtirokchilar statistik ma'lumotlar keltirdilar. Bu ma'lumotlar O'zbekiston hukumatining taraqqiyot maqsadlariga erishishga sodiqligidan darak beradi. Jumladan, 2016-yilgi BMT ma'ruzasida Inson kamoloti indeksi bo'yicha O'zbekiston 185 ta mamlakat orasidan 105-o'rinni egalladi, bu esa mamlakatimiz inson kamoloti yuksak darajada bo'lgan mamlakatlar qatoridan joy olganini anglatadi.

Gender tenglik indeksida O'zbekiston 188 ta mamlakat orasida 57-o'rinni egallab turibdi. Bu ko'rsatkich xotin-

² Дудукалов В.В. Педагогические условия полоролевого воспитания студентов младших курсов вузов. кандидат педагогических наук – Москва, 2002. – С. 156.; Л.И.Столярчук Теория и практика воспитания школьников в процессе полоролевой социализации. доктор педагогических наук. – Москва, 1998. – С. 399.;

³ https://www.researchgate.net/publication/343760383_Naturwissenschaften_integrativ_-_Ergebnisse_eines_Entwicklungsprojekts/stats#fullTextFileContent

qizlar ta'lim olishi va iqtisodiy faolligi yuqori darajada ekanligi bilan izohlanadi. Amalga oshirilayotgan ishlar natijasida O'zbekiston ta'lim va sog'liqni saqlashda gender tenglikka yaqinlashmoqda. Jumladan, me'yoriy-huquqiy hujjatlarda xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish choralari belgilab berilgan.

Jumladan, bu borada xotin-qizlarni ish bilan ta'minlash muammolari, ishlab chiqarish, oilaviy hamda uy ishlarini birlashtirish o'rganib chiqildi. Oila muhitida tarbiyaviy soatlarni olib borish, o'qitish sifati, andozalar va milliy an'analarining gender holati hamda gender kamsitishlarini aniqlashga ta'siri tekshirildi.

Yuqorida nomlari sanalgan olimlarimizning O'zbekistonda gender tadqiqotlariga qo'shgan ulushini yuqori baholar ekanmiz, shuni ta'kidlash kerakki, o'qitishning gender tomonlari, o'zbek an'anaviy va zamonaviy madaniyati voqeligi va jarayonlarini tahlil qilish, ayniqsa, yoshlar orasida gender madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish masalalari yetarli darajada o'rganilmagan.

Yurtimizdagi gender masalalarini tahlil qilganimizda milliy gender izlanishlarini yaratish va jamiyatni demokratlashtirish yo'lidagi ijtimoiy-siyosiy muammolarni yechish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biri ekanligi namoyon bo'ldi.

O'tmish asrlardan buyon namunali o'qitish xuddi shu o'sish va taraqqiyot sari kuchli sur'at hamda ilg'or harakat ortidan inson salohiyatini o'zining ochiq va yashirin qobiliyatlarini amalga oshirish doirasida yuzaga chiqarishning bosh vazifasiga daxldor edi. Sayyoramizning istalgan joyida maktab ta'limi kishilik dunyosining kasbiy rivojlanishi uchun kerakli bilim va ko'nikmalarni olishga poydevordir. Xususan, o'qitish tizimi va insonning aqliy saviyasi ta'lim berish jarayonida o'g'il va qizlar o'rtasida gender notengligining oldini olishi mumkin.

Tajribalardan ma'lum bo'ladiki, oila va maktablarda gender tengsizligining yashirin ko'rinishlari hozirgacha ustunlik qilib turibdi, bu esa u yoki bu qadar o'g'il bola va qizlar jinslaridan birining afzalliklarini shakllantiradi hamda ularning bilim olish faoliyati sifatiga ta'sir qiladi.

Oilada farzandlarimizga gender tarbiya berish alohida ahamiyatga ega, chunki oiladagi tajovuzkorlikning bir avloddan ikkinchi avlodga

uzluksiz qaytarilishining xarakterli tomoni turli jinsdagi bolalarni tarbiyalashning jinsi bilan ajralib turuvchi yo'nalishidir. O'g'il va qiz bolalar har xil rollarda, qadriyatlarda, obrazlarda va xulq-atvorda turlicha bo'lgani tufayli har ko'rinishda tarbiyalanadilar. O'z hayotida emas, balki eri va bolalari bilan yashashi kerak bo'lgan kelajakdagi onaning va albatta, kelajakdagi ayolning roli qizlarga ishonib topshirilgan.

Zamonaviy pedagogik hamkorlik sharoitida ancha yillardan buyon mavjud gender qoliplarini buzish fursati yetdi. Ijtimoiy mavqe va maqomni aniqlash uchun talabalarning jinsi emas, balki ularning serharakatligi, tezkorligi, iqtidori, ijodkorligi, keng fikrliligi, mulohazakorligi, tavakkalchiligi, alohida va umumga xos xislatlari tamal vazifasini bajarishi lozim.

Oilada gender madaniyatini shakllantirish bo'yicha taklif etilayotgan model samaradorligini sinash maqsadida o'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarni berish mumkin:

- oilada gender tengligi tushunchasi gender barobarligi konsepsiyasi – ayollar va erkaklar jamiyatda munosib o'rin egallashi uchun ijtimoiy qimmatbaho buyumlarga, imkoniyatlarga, resurslarga va hayot imkoniyatlariga teng egalik qilish tushunchasiga to'g'ri keldi;

- tadqiqot davomida gender masalasi va gender tengligi borasida ota-onalarning (94 foiz) dunyoqarashi ancha keng ekanligiga qaramay, o'quvchilarning (oddiy guruh) bu boradagi bilimlari sustligi aniqlandi;

- eksperimental guruhdagi o'quvchilarning gender va gender tengligi to'g'risidagi bilimlari va javoblari ancha keng qamrovliligi bilan etalon guruhdan farqlanishi gender tengligi va madaniyati masalalariga bag'ishlangan darsning samarador o'tilganini ko'rsatadi;

- ota-onalar orasida hayotimizda gender tengligi borligiga bo'lgan ishonch darajasining u qadar yuqori emasligi ularning farzandlariga ham ta'sir ko'rsatish ehtimoli yuqori;

- oddiy (etalon) guruh o'quvchilarning gender tengligi borasida yetarli tajriba va bilimga ega emasliklari so'rov natijalarida namoyon bo'ladi;

- eksperimental guruhdagilar orasida barcha o'quvchilar kundalik hayotda gender tengligi masalasida o'z fikrlarini bildirgan bo'lib, ularning bir qismi (35 foiz) hayotimizda ko'p hollarda gender

tengligi borligiga ishonsa, har to'rtinchisi bunga shubha bildirgan;

– tadqiqotda qatnashgan aksariyat respondentlarining jins, yosh, guruh, hududiy parametrlaridan qat'iy nazar, gender tengligi buzilgan paytda ko'pincha ayollarning manfaatlarini cheklanadi, deb hisoblashadi;

– so'rovda ishtirok etgan o'quvchilar quyidagilarni ta'kidlashga moyildirlar: gender tengsizligi bugungi kunda hayotimizning aksariyat sohalarida davom etmoqda; milliy va diniy urf-odatlar zamonaviy sharoitlarda o'ziga xos ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy ko'rinishga ega bo'lgan ayollarga jamiyatda bo'ysunuvchi rolni yuklamoqda;

– olingan natijalarga ko'ra, jamiyatimizda ayollarning ishlashi uchun ularning oilasi va ishining

birgalikda uyg'un olib borishi muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish joizki, oilada balog'at yoshidagi o'g'il va qizlarni kelajakdagi turmushga tayyorlab, oilaviy hayotni boshlash davri yaqinlashganda, har ikki jins vakillari mashaqqatlar bilan yuzlashadilar, buning oqibatida genderni anglatuvchi vakolatli pedagoglar soni ortadi. Va nihoyat, umumiy o'rta ta'lim muassasasi o'quvchisi shaxsiyatining muvaffaqiyatli rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan qoliplarni bartaraf etish va shaxsiy qiziqishlari, ijtimoiy ehtiyojlari asosida uning xulq-atvorining sotsial maqbul modellarni shakllantirishni qamragan gender yondashuvidan foydalanish zarurati tug'iladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 январдаги “Жамиятда ҳукукий онг ва ҳукукий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-5618-сон Фармони / Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.03.2021 й., 06/21/6188/0216-сон.
2. Дудукалов В.В. Педагогические условия полоролевого воспитания студентов младших курсов вузов. кандидат педагогических наук – Москва, 2002. – С. 156.
3. Столярчук Л.И. Теория и практика воспитания школьников в процессе полоролевой социализации. – Москва, 1998. – С. 399.
4. https://www.researchgate.net/publication/343760383_Naturwissenschaften_integrativ_-_Ergebnisse_eines_Entwicklungsprojekts/stats#fullTextFileContent.
5. Bayjonov F.B. Oilada o'spirinlarda gender tengligi masalalari // “Maktab va hayot” ilmiy-metodik jurnali. – Toshkent, 2021. – №3. – Б.17-19 (13.00.00; №4).
6. Bayjonov F.B. Stages of formation of gender culture in youth // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Great Britain, 2021. – №4. pp.1-4. (13.00.00. №3).
7. Bayjonov F.B. Umumta'lim maktablardagi o'spirin o'quvchilarda gender madaniyatni shakllantirishning pedagogik asoslari // Xalq ta'limi vazirligi, Xalq ta'limi jurnali. – Toshkent, 2021. – № 6. – Б.6-8. (13.00.00; № 17).
8. Bayjonov F.B. Gender differences in the contemplation of teenagers // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. – USA, 2021. – Volume 06. – Issue 98. pp. 144-146.
9. Bayjonov F.B. Gender madaniyat tushunchasini ijtimoiy hodisa sifatida o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish // “Itimoiy boshqaruv” elektron ilmiy jurnal. – Toshkent, 2022. – №1. – Б. 106-109
10. Bayjonov F.B. Issues of gender equality in Uzbekistan (in adolescents in the family) // Global and regional aspects of sustainable development. International Scientific and Practical Conference. Denmark, 2021. pp. 90-96.
11. Bayjonov F.B. Characteristics of the concept of gender culture as a social event // Modern scientific trends and standards. International Scientific and Practical Conference. Argentina, 2021. pp. 50-54.

Dadaboyeva Zulxumor Mamatkarim qizi,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti

BO'LAJAK KASBIY TA'LIM O'QITUVCHILARINI KOMPYUTER MODELLASHTIRISHGA TAYYORLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada kasb ta'limi mutaxassislari faoliyatida kompyuterdan foydalanishning bugungi kundagi ahamiyati yoritilgan. Bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilarini kompyuter modellashirishga tayyorlash bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: kompyuterda modellashirish, model, obyekt, axborot texnologiyalari, ta'lim tizimi, kasbiy ta'lim.

Аннотация. В данной статье освещается важность использования компьютера в работе специалистов профессионального образования на сегодняшний день. Приведена информация о подготовке будущих педагогов профессионального образования к компьютерному моделированию.

Ключевые слова: компьютерное моделирование, модель, объект, информационные технологии, образовательная система.

Annotation. This article emphasizes the importance of using computer in the work of vocational education specialists today. Information is provided on the preparation of future vocational education teachers for computer modeling.

Keywords: computer modeling, model, object, information technology, educational system.

Kirish. Hozirda jahon ta'lim tizimining barcha bosqichlarida tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Rivojlangan davlatlarda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilib, amaliyotga tatbiq etilmoqda. Ta'lim tizimida fan va ishlab chiqarishning integratsiyasiga e'tibor qaratish, ta'lim jarayoniga elektron ta'lim texnologiyalarini joriy qilish, masofaviy ta'limni qo'llab-quvvatlash zaruratga aylanib ulgurdi¹. Shunday ekan, bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilaridan ham axborot

texnologiyalari vositalaridan samarali foydalanish talab etiladi.

Asosiy qism. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni²da "Uzluksiz ta'lim tizimi mazmunini sifat jihatidan yangilash, shuningdek, professional kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo'yicha bir qator

¹ Yakubov O.T. Ta'limda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish istiqbollari.// Oila, xotin-qizlar va ijtimoiy hayot elektron ilmiy jurnali. 2022-yil 2-son. T.:2022. – B 99-107. <https://ijtimoiy.uz/2173/>

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni <https://lex.uz/docs/-4312785>

vazifalar belgilab berildi". N.X.Mannonovanning ilmiy ishida keltirilishicha, hozirgi kunda axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari sohasining jadal rivojlanishi ta'lim oluvchilar bilimi va tayyorgarligini zamon talablariga muvofiq ravishda oshirib borishga katta imkoniyat yaratib, ta'lim jarayoniga sezilarli ta'sir qilmoqda. Shuningdek, uzluksiz ta'lim jarayonida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish asosida ta'lim oluvchining kompyuter savodxonligini yaxshilash, ta'lim jarayonini individuallashtirish va unumdorligini oshirish, masofadan turib ta'lim olishni tashkil etish masalalarini yoritgan³.

Axborot bilan ishlash madaniyatini oshirish uchun kasbiy ta'lim o'qituvchisini kompyuterda modellashtirishga tayyorlash tizimi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- 1) axborot (kompyuter) savodxonligini oshirish;
- 2) ma'lumotning ahamiyati va mazmunini tarkibini o'zlashtirish;
- 3) ma'lumotlarni taqdim etish ko'nikmasini rivojlantirish;
- 4) axborot bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirish.

Bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilarida axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi yaxshi rivojlangan bo'lishi kerak. U, birinchi navbatda, kompyuter va internetdan mustaqil va erkin foydalana olishi, kompyuter modellashtirishga oid dasturlar va ularda ishlashga doir bilimlarga ega bo'lishi, kerakli axborotni ishonchli manbalardan tez va oson topish ko'nikmalariga ega bo'lishi zarur. Shu bilan birga, mavjud ma'lumotni o'quvchiga tushunarli tarzda yetkazib bera olish usullarini yaxshi o'zlashtirishi talab etiladi.

Kompyuterda modellashtirishga tayyorlash bo'yicha belgilangan maqsad va vazifalar quyidagilardan iborat:

- turli murakkablikdagi tizim va obyektlarni kompyuterda modellashtirishning asosiy tushunchalari va usullari haqidagi nazariy bilimlarni umumlashtirish va chuqurlashtirish;
- kompyuter yordamida axborotni taqdim etish, saqlash, qayta ishlash va uzatish asoslari, usullarini o'rganish hamda o'zlashtirish;

– shaxsiy kompyuterda ishlash ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

– axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari bilan ishlash metodlarini o'zlashtirish;

– kasbiy-o'qituvchiik faoliyatda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish usullari va metodlarini o'rganish va ishlab chiqish⁴.

Kasbiy ta'lim o'qituvchisi faoliyatida kompyuterda modellashtirish ta'lim jarayonida amalga oshiriladigan quyidagi axborotlar bilan ishlash vazifalarini yuklaydi:

1. O'quv jarayonini kompyuterda modellashtirish:

– o'quv jarayonini yo'lga qo'yishda interfaol texnologiyalar, keys metodi, multimediali o'qitish kabi kompyuter texnologiyalaridan foydalanish;

– axborot texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarning individual, mustaqil va o'quv-tadqiqot ishlarini tashkil etish;

– masofaviy ta'limni yo'lga qo'yishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internet, ijtimoiy va axborot tarmoqlaridan foydalanish;

– o'quv jarayoni va ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarishda ma'lumotlarni operativ tartibda to'plash, saqlash va tizimlashtirish.

2. Jarayon va texnologik tizimlarni kompyuterda modellashtirish:

– texnologik obyekt va jarayonlarni loyihalash shuningdek optimallashtirishda ilmiy-texnik ma'lumotlarni hamda boshqa zaruriy materiallarni qidirish va to'plash;

– texnologik jarayonlarni optimallashtirish mobaynida 2 yoki 3 o'lchamli modellashtirish tizimlaridan foydalanish;

– kasbga oid muammolarni hal qilish, tahliliy va miqdoriy yechimlarini topishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish.

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi — mediamanbalardan zarur ma'lumotlarni izlab topa olishni, saralashni, qayta ishlashni, saqlashni, ulardan samarali foydalana olishni, ularning xavfsizligini ta'minlashni, media madaniyatga ega bo'lish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

3 Маннанова Н.Х. Ўзбекистонда педагог кадрлар малакасини ошириш тизимида масофавий таълимнинг шаклланиши ва ривожланиши. (PhD). ...дис. – Т.:2019. – 143 б. <http://diss.natlib.uz/ru-RU/ResearchWork/OnlineView/47986>

⁴ Dadaboyeva Z.M. Bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash jarayonining muhim jihatlari.// Science and innovation international scientific journal volume-1 issue-8. UIF.:2022. – B 2398-2403. <https://cyberleninka.ru/article/n/b-lazhak-kasbiy-talim-ituvchilarini-tayyorlash-zharayonining-mu-im-zhi-atlari/viewer>

Bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilarida axborot kompetensiyalarini rivojlantirishga asoslangan maqsadlarni korreksiyalash quyidagi usullarda amalga oshirilishi mumkin:

- bilimlarni o'qitishning maqsadi sifatida emas, balki axborot dunyosida muayyan harakatlarni amalga oshirish, keltirilgan modulni o'rganish doirasida o'quv va kasbiy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini amalga oshirish vositasi sifatida ko'rib chiqish;

- mutaxassisning kasbiy muhim shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratish, bu unga kelajakdagi kasbiy faoliyatda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishga yordam beradi.

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida u yoki bu darajada modellar qo'llanilmaydigan bilim sohasini topish mumkin emas. Model tadqiqotiga murojaat qilish tizimli tus olgan fanlar endi faqat tadqiqotchi sezgisiga tayanmay, balki asl va model o'rtasidagi munosabatlar qonuniyatlarini ochib beruvchi maxsus nazariyalarni ishlab chiqadi.

Modellashtirish tarixi ming yillarga borib taqaladi. Biror kishi amaliy faoliyatda analogiya usulini erta baholagan va ko'pincha ishlatgan. Modellashtirish uzoq yo'lni bosib o'tdi – intuitiv analogizatsiyadan qat'iy ilmiy uslubgacha.

Modellashtirishni o'qitishni boshlashdan oldin talabalar e'tiborini o'rganilayotgan narsaning dolzarbligiga qaratish kerak. Chunki inson uzoq vaqtdan beri turli sohalaridagi obyektlar, jarayonlar, hodisalarni o'rganish uchun modellashtirishdan foydalanadi. Ushbu tadqiqotlar natijalari real obyektlar va jarayonlarning xususiyatlarini aniqlash va takomillashtirish, hodisalarning mohiyatini tushunish va ularni moslashtirish yoki boshqarish qobiliyatini rivojlantirish, yangi obyektlarni qurish yoki eskilarini modernizatsiya qilish uchun xizmat qiladi. Modellashtirish insonga ongli ravishda va puxta o'ylab qaror qabul qilishga, o'z faoliyatining natijalarini oldindan tashxis qila olishga yordam beradi. Kompyuterlar tufayli nafaqat modellashtirishni qo'llash sohaları sezilarli darajada kengaytirildi, balki olingan natijalarni har tomonlama tahlil qilish ham ta'minlanadi.

Obyekt – bu bizni o'rab turgan dunyoning bir qismi bo'lib, uni butun sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Obyekt xususiyatlari – obyektning boshqa obyektlardan ajratish mumkin bo'lgan xususiyatlar to'plami.

Obyekt bilan bog'liq tushunchalar tizimlashtirilgandan so'ng model, modellashtirish, modellarni tasniflash tushunchalarini ko'rib chiqish mumkin. "Model", "simulyatsiya" atamaları bir-biri bilan chambarchas bog'liq, shuning uchun ularni bir vaqtning o'zida muhokama qilish tavsiya etiladi.

"Model" so'zi lotincha so'zdan olingan *model*, ya'ni o'lchov, tasvir, usul va hokazo. Uning asl ma'nosi qurilish san'ati bilan bog'liq bo'lib, deyarli barcha Yevropa tillarida u tasvir, prototip yoki boshqa narsaga o'xshash narsalarni bildirish uchun ishlatilgan.

Modellashtirish – obyektlar, jarayonlar, hodisalarni o'rganish uchun modellarni qurish jarayonidir⁵.

Tizimli yondashuv metodologiyasi tadqiqotchiga obyektning yaxlitligi, barqarorligi va ichki tashkil etilishini ta'minlaydigan tarkibiy qismlar, funksional aloqalar va munosabatlar majmuasi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi.

Bizni qiziqtirgan obyekt haqidagi g'oyalar vazifani samarali hal qilish yoki ko'zlangan maqsadga erishish uchun mohiyatan to'liq bo'lmagan vaziyatda tizimli yondashuv qo'llaniladi. O'rganilayotgan obyektga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha tizimni tashkil etuvchi va tizimni o'zgartiruvchi omillarni hisobga olish talab qilinadi, shunda u tadqiqot maqsadiga javob beradigan uning tavsifini ham, obyektidagi boshqaruv harakatlarini ham o'zgartirishni talab qilishi mumkin. Agar vazifani allaqachon ishlab chiqilgan yondashuvlardan biri yordamida hal qilish mumkin bo'lsa, unda tizim tahlilini qo'llash zarurligini belgilaydigan asosiy omil yo'qoladi. Yechim usuli hali ham yaratilishi kerak bo'lgan yoki mavjud, ammo sezilarli darajada farq qiluvchi usullarning kombinatsiyasi talab qilinadigan hollarda tizim tahlilining ahamiyati oshadi.

Obyektning bir butun sifatida o'rganishda tizimli yondashuvning eng muhim jihatlari:

- predmetning mohiyatini ochib berish, uning tizimli va interfaol sifatlarini aniqlash;

- obyektning tuzilishi, uning tarkibiy qismlarining sifat va miqdoriy xususiyatlarini aniqlash;

⁵ <https://trschool5.ru/uz/obuchenie-kompyuternomu-modelirovaniyu-statya-rol-kompyuternyh.html>

– tarkibiy qismlarning o‘zaro bog‘lanishini ichki tashkil etish;

Teskari munosabat qonuni tushunchaning mazmuni va ko‘lami o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni belgilaydi: “... tushunchaning mazmuni ortishi bilan uning ko‘lami qisqaradi va aksincha”. Shuning uchun “Kompyuterli modellashtirish” kursida tushunchalar tizimini loyihalash va shakllantirishda tushunchaning mazmuni va ko‘lami o‘rtasidagi bog‘liqlikni hisobga olish zarur.

Tafakkur jarayoni bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan tushunchalarni shakllantirishning bir necha usullari mavjud: tahlil, sintez, taqqoslash, abstraksiya va umumlashtirish.

Tushunchani shakllantirish – tadqiqotchi aqliy yoki jismoniy jihatdan murakkab bilish obyektini uning tarkibiy qismlariga ajratadi va ularni alohida tekshiradi.

Sintez – o‘rganilayotgan obyekt qismlarini bir butunga birlashtirishdan yoki obyektlarni bog‘lash asosida yangi yaxlitlikni yaratishdan, so‘ngra bu yaxlitlikni o‘rganishdan iborat.

Taqqoslash – o‘rganilayotgan obyektlarni o‘xshash yoki o‘xshash bo‘lmagan belgilariga ko‘ra solishtirish usuli.

Abstraksiya – bu fikrlash usuli bo‘lib, unda o‘rganuvchi funksiyalarning ayrim xususiyatlarini, o‘rganilayotgan obyektlarning sifatlarini hisobga olmaydi, lekin o‘z e’tiborini o‘rganish vaqtida o‘zini qiziqtirgan boshqa narsalarga qaratadi.

Umumlashtirish – xususiylikdan umumiylikka o‘tish, shuningdek, tegishli tushunchalar va mulohazalarda qayd etilgan ushbu o‘tishlarning natijalari tushuniladi.

Tushunchaning ongda o‘zlashtirilishi o‘quvchilarda tahlil, sintez, mavhumlashtirish va umumlashtirish kabi fikrlash usullarining rivojlanish darajasiga bog‘liq bo‘lib, ular tushunchalar nazariyasida tushuncha hosil qilish usullari deb ataladi. Shunday qilib bo‘lajak kasbiy ta’lim o‘qituvchilari o‘rganilayotgan kompyuter modellashtirish nazariyasining turli tushunchalarini tahlil qilish, sintez qilish, mavhumlashtirish va umumlashtirishda aqliy faoliyatda yaxshi ko‘nikmalarga ega bo‘lsa, “kompyuterli modellashtirish” tushunchasini shakllantirish jarayoni samaraliroq bo‘ladi.

Tushunchalar nazariyasida tushunchaning bir qancha tasniflari ko‘rib chiqiladi:

1. Bilim darajasiga ko‘ra:

a) empirik – bular tajriba asosida shakllangan tushunchalar;

b) nazariy – bilish mumkin bo‘lgan narsa va hodisalarning mohiyatini va o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatish.

Bo‘lajak kasbiy ta’lim o‘qituvchilariga kompyuterda modellashtirish nazariyasini o‘rgatishda kursning asosiy tushunchalari nazariy darajada, asosiy tushunchalari esa empirik darajada shakllantirilishi kerak.

2. Umumiyligi va vazifalari bo‘yicha:

a) umumiy ilmiy;

b) xususiy ilmiy.

Bo‘lajak kasbiy ta’lim o‘qituvchilar o‘quv materialini samarali o‘zlashtirishlari uchun ular ongida birinchi navbatda umumiy ilmiy tushunchalarni, masalan, “model” va “kompyuter”, so‘ngra aniq - ilmiy tushunchalarni shakllantirish kerak.

3. Obyektlar turini yoki toifasini aks ettirish orqali.

a) Tur tushunchasi predmetlar sinfining muhim belgilarini aks ettiruvchi u yoki bu turdagi tushuncha hisoblanadi;

b) Umumiy tushuncha – obyektlar sinfining muhim belgilarini ifodalovchi tushuncha hisoblanadi.

Umumiy va xususiy tushunchaning ta’rifiga asosanib, umumiy tushunchaga o‘ziga xos tushunchalar to‘plami kiradi, xususiy tushuncha esa o‘ziga xos, kichikroq tushunchalardan iborat bo‘ladi⁶.

Tizimli yondashuv va uning tamoyillari (yaxlitlik, tuzilmaviylik, iyerarxiklik, o‘zaro bir-biri bilan bog‘langanlik va boshqalar) kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlarga tayangan holda elektron axborot ta’lim muhitida talabalarda kompyuterli modellashtirish bo‘yicha kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik modeli ishlab chiqildi va ilmiy asoslandi. Ishlab chiqilgan model 3 ta komponentdan iborat: maqsad, mazmun va natija.

⁶ Бугайко Елена Васильевна. Методические аспекты обучения компьютерному моделированию при подготовке учителя информатики. (PhD) дис. ...канд. пед. наук – Москва, 2006. – 148 б. <http://www.dslib.net/teoriavospitania/metodicheskie-aspekty-obucheniija-kompiuternomu-modelirovaniu-pri-podgotovke-uchitelja.html>

Maqsad komponenti – elektron axborot ta'lim muhitida talabalarning kompyuterli modellashtirish bo'yicha kompetensiyalarni rivojlantirish zaruriyatining muhim asoslarini va maqsadlar iyerarxiyasini o'z ichiga oladi.

Mazmun komponenti – elektron o'qitish vositalari va ta'lim texnologiyalari (keys texnologiyasi va muammoli ta'lim texnologiyalari) integratsiyasi asosida talabalarda kompyuterli modellashtirishga oid kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqishni ko'zda tutadi.

Natija komponenti – bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilarida kompyuterli modellashtirishga oid kompetensiyalar rivojlanganlik darajasini doimiy monitoring qilib borishni tashxislashni nazarda tutadi. Rivojlanganlik darajasini baholashda talabalarning elektron o'qitish vositasi yordamida modellar qurish bosqichlarini reproduktiv, algoritmik, qisman izlanuvchi va kreativ darajalarda baholandi. Pedagog uchun talaba shaxsining qanday individual-psixologik xususiyatlari faoliyat jarayonidagi muvaffaqiyatning majburiy sharti sifatida kiritilishini boshqalarga nisbatan malaka, ko'nikma va bilimlarni qanchalik tez, oson va mustahkam egallay olishini bilish ham muhimdir. Pedagogika oliy ta'lim muassasasida kompyuterli modellashtirish kursidan ta'limni nazorat qilish – elektron o'quv vositalari yordamida o'qitish bilan o'qish faoliyati orasidagi teskari aloqani yuzaga chiqarishdan iborat bo'ladi. Teskari aloqaga ko'ra ta'lim jarayoni natijasi tahlil etiladi, talabalar faoliyatidagi kamchiliklar aniqlanadi, to'ldiriladi.

Kompyuterli modellashtirish kursini o'qitish faoliyati tarkibi o'ta murakkab bo'lib, o'ziga elektron ishlanmalarda mujassamlashgan didaktik vazifalar, o'quv topshiriqlari, o'quv materiallari, o'qitish metodlari, o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni amaliyotda qo'llay olishni qamrab oladi. Bu vazifalar ancha murakkab bo'lib, o'qituvchining boy tajribasi, pedagogik mahorati texnologiyasi asosida hal qilinadi. Talabaning modeli turli savollarga ta'lim oluvchining ta'sirlanish vaziyatlari, uning o'ziga xos tavsifi va bu tizimda o'qitish hajmini qamrab oladi. O'qituvchining modeli o'rgatuvchining harakati bilan qo'yilgan muammoni hal qilishga oid ekspertning harakatlarini taqqoslashni amalga oshiradi va ta'limdagi izchillik mohiyatini belgilaydi. Ishlab chiqilgan kompyuterli

modellashtirishga oid kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonining ilmiy va metodik asoslangan modelining negizini kompetensiyaviy yondashuvning tamoyillari tashkil etib, pedagogik shart-sharoitlari esa o'zida ta'lim mazmuni, o'qitish vositalari, metodlari va shakllarining uzviyligini mujassamlashtiradi.

Elektron axborot ta'lim muhiti sharoitida talabalarda kompyuterli modellashtirish bo'yicha kompetensiyalarni rivojlantirishga imkon beruvchi ta'lim vositalari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- elektron darsliklar va elektron o'quv qo'llanmalar;
- multimediali o'rgatuvchi tizimlar;
- audio o'quv-axborot materiallari;
- video o'quv-axborot materiallari;
- trenajyorlar;
- ma'lumotlar va bilimlar bazasi.

Bugungi kunda jahon globallasuvi sharoitida axborot texnologiyalarining rivojlanishi internetdan foydalanishning yangi usullari va sharoitlarini yaratib bermoqda. Hozirgi kunda dunyoda har bir shaxs o'zini to'liq anglashi uchun eng yaxshi sharoitlarni yaratishga da'vat etilgan axborot jamiyatini yaratish yo'lidagi izchil va barqaror harakat amalga oshirilmoqda. Bunday jarayonning asosi kompyuter va telekommunikatsiya texnologiyalarini jadal rivojlantirish hamda rivojlangan axborot-ta'lim muhitini yaratishdir.

Aloqa va axborot muhitining kengayishi va murakkablashishi sharoitida tinglovchining o'zini o'zi belgilash va o'zini o'zi takomillashtirishning barcha sohalaridagi kompetensiyalarga erishish asos bo'lgan universal kompetensiya, to'liq kompyuterlashtirish, kommunikativ kompetensiya axborotlashtirish va virtualizatsiyaga yo'l ochadi.

Axborotlashtirishning rivojlanishi bilan har qanday faoliyat turida maksimal samaradorlikka kompyuter texnologiyalaridan to'g'ri foydalanish va yangi axborot tafakkurining mavjudligi bilan erishish mumkin. Axborotlashtirish sharoitida davlatning rivojlanish darajasi axborot texnologiyalarining hayotning barcha jabhalariga kirib borishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ta'limni axborotlashtirish mamlakatning intellektual salohiyatini rivojlantirishning asosi sifatida prinsipial muhim rol o'ynaydi.

Axborotlashtirish ta'limga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, u tayyor umume'tirof etilgan bilimlarni

o'zlashtirish vositasi emas, balki ma'lumotni uzatish, taqdim etish, ishlab chiqarishni ham o'z ichiga olgan axborot almashinuvi usuliga aylanadi. Ushbu transformatsiya jarayoni axborotni taqdim etish, qayta ishlash va o'zlashtirish vositalari sifatida taqdim etilgan yangi ta'lim texnologiyalarini o'rganish asosida ta'lim mazmuniga yondashuvlarning sifat jihatidan o'zgarishiga olib keladi.

Ilmiy manbaalarda modellashtirishning keng qo'llanilishi va bu uslubning umumiy nazariyasining yo'qligi zamonaviy fanda "model" atamasining turlicha qo'llanilishiga olib keldi. Ko'pgina tadqiqotchilar modelni ma'lum bir ma'noda kognitiv faoliyatning barcha shakllarini hisobga olgan holda ko'rib chiqadilar.

Ilmiy va uslubiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, nazariy va uslubiy tadqiqotning eng keng tarqalgan usuli tizimli yondashuvdir. Tizimli yondashuv uslubiy, umumiy ilmiy tamoyillar va qoidalarni birlashtirishga asoslanadi, ularning asosini tizim va izchillik tushunchasi tashkil etadi.

Muvofiqlik printsipi obyektlarni tizim shaklida o'rganish, ularning o'z ichidagi va atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirida ularning aloqalari va munosabatlarini aniqlash imkoniyatidan iborat.

Xulosa. Bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilarining kompyuterda modellashtirish sohasidagi kasbiy bilim, ko'nikma va malakalari quyidagi ko'rinishda tizimli bo'ladi:

1) kompyuter modellashtirishni o'rgatish jarayonida kompleks yondashuv amalga oshiriladi: kompyuter modellashtirish o'rganish obyekti, o'quv quroli va talabalar faoliyati uchun vosita sifatida qaralsa;

2) kompyuterdan foydalangan holda masalalarni yechish orqali kompyuter modellashtirish bilvosita o'zlashtiriladi va vazifalarni tanlash kelajakdagi kasbiy faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi;

3) kompyuterda modellashtirish bo'yicha o'qitish mazmuni strukturaviy tahlil va loyihalash usuliga asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni.
2. Маннанова Н.Х. Ўзбекистонда педагог кадрлар малакасини ошириш тизимида масофавий таълимнинг шаклланиши ва ривожланиши. (PhD). ...дис. – Т.:2019. – 143 б.
3. Бугайко Елена Васильевна. Методические аспекты обучения компьютерному моделированию при подготовке учителя информатики. (PhD) дис. ...канд. пед. наук – Москва, 2006. – 148 б.
4. Dadaboyeva Z.M. Bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash jarayonining muhim jihatlari.// Science and innovation international scientific journal volume-1 issue-8. UIF.:2022. – B 2398-2403.
5. Yakubov O.T. Ta'limda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish istiqbollari.// Oila, xotin-qizlar va ijtimoiy hayot elektron ilmiy jurnali. 2022-yil 2-son. T.:2022. – B 99-107.
6. <https://trschool5.ru/uz/obuchenie-kompyuternomu-modelirovaniyu-statya-rol-kompyuternyh.html>

Abdug'aniyeva Diyora Abdurashid qizi,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Psixologiya (Din psixologiyasi) magistratura
mutaxassisligi II bosqich talabasi*

e-mail: abduganiyevadiyora2@gmail.com

OLIV TA'LIM MUASSASASI TALABALARI KOPING-STRATEGIYASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Hayot davomida yoshlar turli qiyin, stressli vaziyatlarga duch kelishadi. Ko'p jihatdan bu holatlarning barchasi talabalarga yuqori talablar qo'yiladigan oliy ta'lim muassasalarida sodir bo'lishi kuzatilgan. Bu shaxsga mavjud muammoli vaziyat haqida to'liq ma'lumot olishga, uni tahlil qilishga va to'g'ri yechimni topishga yordam beradigan metodlar hisoblanadi. Psixologiyada yengish strategiyalari odatda shaxs tomonidan ongli ravishda qo'llanadigan qiyin vaziyatlar, sharoitlar bilan kurashish usullari, turli xulq-atvor strategiyalari to'plami, kognitiv va xulq-atvor sohalarida baholanadigan muayyan tashqi yoki ichki talablarni yengish uchun urinishlar deb tushuniladi va haddan ortiq shaxs resurslari sifatida baholanadi. Turli murakkab hayotiy vaziyatlarda talabalar tomonidan tanlanuvchi koping-strategiyalar ular tahsil oluvchi oliy ta'lim muassasasi, ular tanlagan mutaxassislik yo'nalishi va diniy e'tiqod darajasiga qaysidir darajada bog'liq. Maqolada oliy ta'lim muassasasi talabalari foydalanadigan koping-strategiyalari yuzasidan tadqiqot natijalari keltirib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: talaba, koping-strategiya, akademik faoliyat, din, diniy e'tiqod, oliy ta'lim muassasasi, stress.

Аннотация. На протяжении жизни молодые люди сталкиваются с различными трудными и стрессовыми ситуациями. В значительной степени все эти ситуации возникают в высших учебных заведениях, где к студентам предъявляются высокие требования. Это методы, которые помогают человеку получить полную информацию о существующей проблемной ситуации, проанализировать ее и найти правильное решение. В психологии под стратегиями совладания обычно понимаются попытки преодоления определенных внешних или внутренних требований, оцениваемых в когнитивной и поведенческой сферах, способы совладания с трудными ситуациями, состояниями, способы совладания с состояниями, совокупность различных поведенческих стратегий, избыточные личностные ресурсы. Стратегии совладания, выбираемые студентами в различных сложных жизненных ситуациях, в определенной степени зависят от вуза, в котором они учатся, выбранной ими специализации и уровня религиозности. В статье представлены результаты исследования копинг-стратегий, используемых студентами вуза.

Ключевые слова: студент, копинг-стратегия, учебная деятельность, религия, религиозное убеждение, вуз, стресс.

Annotation. In the course of their lives young people encounter various difficult and stressful situations. To a large extent all these situations arise in higher education institutions, where high demands are made on students. These are methods that help a person to get full information about the existing problematic situation, analyse it and find the right solution. In psychology, coping strategies usually refer to attempts to overcome certain external or internal demands assessed in cognitive and behavioural spheres, ways of coping with difficult situations, states, ways of coping with states, a set of different behavioural strategies, excessive personal resources. Coping strategies chosen by students in different difficult life situations to a certain extent depend on the university where they study, their chosen specialization and level of religiosity. The paper presents the results of the study of coping strategies used by university students.

Keywords: student, coping-strategy, learning activity, religion, religious belief, university, stress.

Kirish. Talabalar faoliyatidagi akademik muvaffaqiyat nafaqat bilim darajasi, balki mashg'ulot paytida ruhiy stress darajasiga ham bog'liq. Ko'pchilik talabalar uchun imtihon davri juda og'ir bo'lishi sababli stressni yengish muhim muammoga aylanadi. Tekshiruv davridagi stress darajasining oshishi aqliy va somatik salomatlikka, ishlashga, kognitiv, hissiy va fiziologik jarayonlarning ko'rsatkichlariga kuchli ta'sir qiladi¹. Muammoni o'rganish muhimligiga qaramay, shuni ta'kidlash kerakki, ushbu mavzu bo'yicha umumlashtiruvchi ishlar mavjud emas.

Bu o'rinda so'nggi paytlarda shaxs xatti-harakati va faoliyatini tartibga solishning muhim ongli mexanizmi sifatida "bardosh berish strategiyalari"ni o'rganish tobora dolzarb bo'lib bormoqda. G'arb tadqiqotchilarining stressga qarshi turish usullarini belgilash "muvaffaqiyatli yengish" ma'nosida "bardosh berish" tushunchasida aks ettirilgan. R.Lazarus va S.Folkman stress ta'sirini kamaytirish uchun shaxs tomonidan amalga oshiriladigan usullar (kognitiv va xatti-harakatlar) to'plamiga ishora qiladi hamda "koping" tushunchasini fanga kiritadi². Yengish vaziyatning stressli ta'sirini kamaytirishga va shu bilan shaxsning ruhiy va jismoniy salomatligini saqlashga imkon beradi.

Mahalliy psixologiyada "koping" tushunchasi stress tarkibiga kiradi va "psixologik yengish" yoki "bardosh berish" deb tarjima qilinadi, bu stressli vaziyatlarni bartaraf etish usullari va to'plamini o'z ichiga oladi. Mamlakatimizda xulq-atvorni yengish muammolarini o'rganish nisbatan yaqinda boshlangan. Tadqiqotchilar (E.G'oziyev, N.Ismoilova, I.Rahimova, G.Jumayeva, G.Abdullayev, D.Sobirjonova, Z.Mahmudova va boshqalar) qiyin hayotiy vaziyatlarda qo'llanadigan xatti-harakatlarning turli strategiyalarini tavsiflaydilar. Shu bilan birga, barcha mualliflar kopingning asosiy vazifasi shaxsni vaziyat talablariga samarali moslashtirish deb hisoblaydilar.

Asosiy qism. Jahon va ichki psixiatriyada psixosotsial terapiya va psixosotsial reabilitatsiya rolining ortib borishi kurashish yoki coping

harakati deb ataladigan muammoga qiziqishning kuchayishiga olib keladi. So'nggi yillarda rus psixologiyasi va psixiatriyasida "yengish" atamasi keng tarqalmoqda, bu inglizcha "coping" (cope – yengish)dan nusxa ko'chirma.

Biroq "yengish" tushunchasining mazmuni unga bir vaqtning o'zida turli amaliy yondashuvlar mavjudligi oqibatida hali ham ma'lum darajada noaniqlik kasb etmoqda (egoga yo'naltirilgan, "dispozitsion" – yo'naltirilgan va stressga yo'naltirilgan yondashuvlar). Shu nuqtayi nazardan, "koping" tushunchasining "moslashish mexanizmlari" va "psixologik himoyalani" atamalar bilan chalkashish holatlari sodir bo'lmoqda³.

B.D.Karavasarskiy⁴ "koping" atamasi birinchi marta L.Merfi tomonidan 1962-yilda bolalarda rivojlanish inqirozi davrida paydo bo'luvchi muammolarni tadqiq qilishda ilk bora ishlatilganiga ishonadi. Ularga shaxsning murakkab muammolar yoki holatlarni yengib o'tishdagi faolligi tegishli bo'lgan. L.Merfining fikricha, yengib o'tish shaxsning tizimosti himoya mexanizmi hisoblanadi. Lekin A.V.Libinaning so'zlariga ko'ra⁵, "yengish" tushunchasi birinchi marta 1939-yilda X.Xartmanning "Ego-psixologiya va adaptatsiya muammolari" asarida "men"ning konflikt va erkin zonalari" tahlilida qo'llangan.

Keyinchalik, ya'ni o'tgan asrning ikkinchi yarmida xorij psixologiyasida bu fenomenni tadqiq etishga qaratilgan boshqa ishlar paydo bo'la boshladi. Nemis yozuvchilari asarlarida ushbu tushuncha "bewaltigung" (yengib o'tishning sinonimi sifatida qo'llandi. Bizning tadqiqotchilarimiz esa uni ham "yengib o'tish", ham "psixologik kurashish" sifatida qabul qildilar⁶.

Psixooanaliz asosida shakllangan "ego – yo'nalgan yengib o'tish" qarashiga ko'ra, yengib o'tish jarayoni shaxsning o'z ichki bexalovatligidan qutulishiga ko'maklashuvchi "ego-mexanizm"

³ Михайлова Л.А. Психологическая защита в чрезвычайных ситуациях, 2009. – С. 21-24.

⁴ Карвасарский Б.Д. Психотерапевтическая энциклопедия. 1-издание. 1998. – С. 11-12.

⁵ Либина А.В. Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации. – Москва, 2008. – С.33-35.

⁶ Менделевич В.Д., Абитов И.Р. Прогностическая компетентность и психологические защиты пациентов с невротическими и психосоматическими расстройствами // Психические расстройства в общей медицине. – 2008. – № 2. – С. 22–6.

¹ Shrimali S., Broota K.D. Effect of surgical stress on beliefs in God and superstition: An in situ investigation // Journal of Personality and Clinical Studies, 1987. No 3. pp. 135–138.

² Wink P., Dillon M., Larsen B. Religion as moderator of the depression-health connection: Findings from a longitudinal study // Research on Aging, 2005. Vol. 27 (2). P. 197–220.

**“Koping-strategiyalar ko‘rsatkichi”
metodikasining psixologik tahlili (TTA)**

Shkalalar	Muammoni hal qilish	Ijtimoiy ko‘mak izlash	Muammodan qochish
Muammoni hal qilish	1	0,541*	0,358
Ijtimoiy ko‘mak izlash		1	0,367
Muammodan qochish			1

Izoh: * $p < 0.05$

sifatida namoyon bo‘ladi. Ego-yo‘naltirilgan tadqiqotchilardan eng mashhurlari G.E.Vaylant, N.Xaan va T.S.Kroeberglardir⁷. Xaanning fikricha, “Kundalik hayotda yengib o‘tish” bizga turli adekvatliklarga qaramay situatsiyani aniq va ishonchli baholashimiz hamda tashqi muhit bilan munosabatga kirishishimizda adekvat usullardan foydalanishimizga imkon beradi.

Ilmiy muammoning tavsifi va yechimi. Shaxs hayoti davomida turli qiyinchiliklarga duch keladi va bunda, albatta, “yengib o‘tish strategiyalari”ga murojaat qiladi. Koping-strategiyasining turli klassifikatsiyalari mavjud bo‘lib, ulardan eng mashhuri R.Lazarus va S. Folkman tasnifidir⁸:

1. Muammolarga yo‘nalgan coping. Ushbu turdagi xatti-harakatlar vaziyatni kognitiv baholashning o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lib, “shaxs-muhit” munosabatlarining o‘zgarishiga qaratilgan.

2. Hissiy yo‘nalgan coping. Bunday xatti-harakatlar stressning jismoniy yoki psixologik ta‘sirini kamaytirishga qaratilgan, yengillik hissini beradigan fikrlar, harakatlar bilan tavsiflanadi. Bu vaziyatni bartaraf etishga emas, balki faqat shaxsga hissiy yordam berishga qaratilgan. Masalan, muammoli vaziyatdan qochish, vaziyatni inkor etish, ruhiy yoki xulq-atvor masofasi, hazil va hokazo⁹.

Yuqoridagi ma‘lumotlardan kelib chiqqan holda talabalarning murakkab hayotiy vaziyatlarda qanday coping-strategiyalarga murojaat etishlarini aniqlash maqsadida eksperiment tashkillashtirildi. Tadqiqotda O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi (O‘zXIA) psixologiya (din sotsiopsixologiyasi) va Sog‘liqni saqlash vazirligi huzuridagi Toshkent tibbiyot akademiyasi (TTA) davolash ishi yo‘nalishida ta‘lim oluvchi, 17–27 yosh oralig‘idagi jami 65 ta respondent ishtirok etdi. “Psixologiya” (din sotsiopsixologiyasi) yo‘nalishi bo‘yicha 13 nafar yigit va 21 nafar qiz, “Davolash ishi” yo‘nalishidan esa 20 nafar yigit, 11 nafar qiz talabalardir.

⁷ Haan N. Coping and defending. Process of self-environment organization. N.Y., 1977. P. 63-64. Kroeberg T.C. The coping functions of the ego mechanisms. N.Y., 1963. pp. 47-50. Vaillant G.E. Adaptation to life. Boston: Little, Brown, 1977. P. 71-74.

⁸ Lazarus R., Folkman S. Stress, appraisal and coping: Personal and contextual determinants of coping strategies. New York, 1984. P. 37-39.

⁹ См. Нартова-Бочавер С. К. «Coping Behavior» в системе понятий психологии личности // «Психологический журнал», т. 18, 1997. — № 5. — С. 34–37.

Toshkent tibbiyot akademiyasi ta‘lim yo‘nalishidagi tadqiqot sinaluvchilarining empirik ko‘rsatkichlariga ko‘ra korrelyatsiya natijalarini quyidagicha izohlash o‘rinlidir: sinaluvchilarda coping-strategiyalar ko‘rsatkichlari bo‘yicha shaxsda “Muammoni hal qilish”ning ortib borishi “Ijtimoiy ko‘mak izlash” ($r=0,541$, $p<0.05$) kuchayishiga sabab bo‘lar ekan. Muammoni hal etishda shaxs sotsiumga suyanadi, undan madad kutadi. Ijtimoiy ko‘mak sifatida turli omillar xizmat qilishi mumkin.

**“Koping-strategiyalar ko‘rsatkichi”
metodikasining psixologik tahlili (O‘zXIA)**

Shkalalar	Muammoni hal qilish	Ijtimoiy ko‘mak izlash	Muammodan qochish
Muammoni hal qilish	1	0,640**	0,307
Ijtimoiy ko‘mak izlash		1	0,239
Muammodan qochish			1

Izoh: ** $p < 0.01$

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi ta‘lim yo‘nalishidagi tadqiqot sinaluvchilarining empirik ko‘rsatkichlariga ko‘ra korrelyatsiya natijalarini quyidagicha izohlash o‘rinlidir: sinaluvchilarda coping-strategiyalar ko‘rsatkichlari bo‘yicha shaxsda “Muammoni hal qilish” ortib borishi “Ijtimoiy ko‘mak izlash” ($r=0,640$, $p<0.01$) yaqqol aks etishiga sabab bo‘lar ekan. Muammoni hal etishda shaxs sotsiumga suyanadi, undan madad kutadi. Ijtimoiy ko‘mak sifatida turli omillar xizmat qilishi mumkin.

Stressni yengib o'tish so'rovnomasi metodikasining psixologik tahlili (TTA)

SHkalalar	F1(ijobiy yondashuv)	F2(muammodan xayoliy qochish)	F3(hissiyotlarga erk berish)	F4(asbobi ijtimoiy ko'mak)	F5(muammoni hal qilish)	F6(inkor qilish)	F7(dinga murojaat)	F8(yumor)	F9(muammodan harakatda qochish)	F10(vaziyatni o'rganish)	F11(emotsional ijtimoiy ko'mak)	F12(tinchlantiruvchi vositalar qabuli)	F13(ko'nikish)	F14(diqqatni muammoga qaratish)	F15(reja tuzish)
F1(ijobiy yondashuv)	1	0,343	0,144	0,355	0,661(**)	0,222	-0,043	0,165	0,083	0,303	0,226	-0,086	0,470(**)	0,609(**)	0,716(**)
F2(muammodan xayoliy qochish)		1	0,316	0,221	0,311	0,506(**)	-0,035	0,327	0,395	0,275	0,152	0,477(**)	0,572(**)	0,274	0,288
F3(hissiyotlarga erk berish)			1	0,276	0,333	0,381	0,244	0,103	0,156	0,490(**)	0,349	0,341	0,418	0,365	-0,409
F4(asbobi ijtimoiy ko'mak)				1	0,641(**)	-0,071	0,157	0,231	-0,213	0,512(**)	0,575(**)	-0,026	0,201	0,286	0,489(**)
F5(muammoni hal qilish)					1	0,140	0,378	-0,092	-0,188	0,727(**)	0,586	-0,094	0,682(**)	0,735(**)	0,872(**)
F6(inkor qilish)						1	0,179	0,438	0,543(**)	0,027	0,370	0,143	0,248	0,452(**)	0,420
F7(dinga murojaat)							1	-0,140	0,065	0,513(**)	0,388	-0,020	0,467(**)	0,557	0,290
F8(yumor)								1	0,581(**)	0,059	0,656(**)	0,113	-0,129	-0,056	0,123
F9(muammodan harakatda qochish)									1	0,012	0,248	0,521(**)	0,230	0,167	0,041
F10(vaziyatni o'rganish)										1	0,440	0,100	0,711(**)	0,592	0,556(**)
F11(emotsional ijtimoiy ko'mak)											1	0,042	0,076	0,334	0,502(**)
F12(tinchlantiruvchi vositalar qabuli)												1	0,300	0,150	-0,141
F13(ko'nikish)													1	0,522(**)	0,538(**)
F14(diqqatni muammoga qaratish)														1	0,349(**)
F15(reja tuzish)															1

Izoh: *p<0.05; **p<0.01

Toshkent tibbiyot akademiyasi ta'lim yo'nalishidagi tadqiqot sinaluvchilarining empirik ko'rsatkichlariga ko'ra korrelyatsiya natijalarini quyidagicha izohlash o'rinlidir: sinaluvchilarda stressni yengib o'tish ko'rsatkichlari bo'yicha shaxsda "Ijobiy yondashuv" ortib borishi "Muammoni hal qilish"ning yaqqol aks etishiga ($r=0,661$, $p<0.01$), ko'nikishga nisbatan ta'sirning kuchayishiga ($r=0,470$, $p<0.05$), diqqatni muammoga qaratishga ($r=0,609$, $p<0.01$) va reja tuzishga ($r=0,716$, $p<0.01$) sabab bo'lmoqda. Bu holatlar stressni yengib o'tishda ijobiy yondashuv ahamiyati haqiqatan yuqoriligini ko'rsatmoqda. Shaxsda ijobiy yondashuvning mavjud bo'lishi unda stressli holatdan chiqishning o'ziga xos algoritmini yaratish imkonini beradi.

Sinaluvchilarda "Muammodan xayoliy qochish"ning o'sib borishi "Inkor qilish" ($r=0,506$, $p=0.05$) hamda "Tinchlantiruvchi vositalar qabuli" ko'rsatkichlarining ($r=0,477$, $p<0.05$) ortib borishiga olib kelar ekan. Bu holat real vaziyatni rad etgan holda o'zini ma'lum bir vositalar yordamida chalg'itish bilan izohlanadi. Bu holatda shaxs diqqatida tarqoqlashuv, ish jarayonida diqqatni to'play olmaslik namoyon bo'ladi. Bu kabi holatlarning davomiyligi keyinchalik ko'nikishni ($r=0,572$, $p<0.01$) ham keltirib chiqaradi¹⁰.

Tahlil qilinayotgan psixik holatlar orasidagi korrelyatsiya tahlilining navbatdagi yuqori koeffitsiyenti "Hissiyotlarga erk berish" bilan "Vaziyatni o'rganish" o'rtasida kuzatildi. "Hissiyotlarga erk berish"ning kuchayishi shaxsda vaziyatni o'rganish istagining ortib borishiga olib kelmoqda ($r=0,490$, $p<0.05$). O'z emotsiyalarini erkin namoyon qila olish orqali shaxs o'zida erkinlik his qilishi vaziyat to'g'risida ma'lumotlar aniqlash istagini tug'diradi.

Sotsiumdan ko'mak kutish mobaynida "Asbobi ijtimoiy ko'mak" ko'rsatkichining ortib borishi "Muammoni hal qilish"ning ($r=0,641$, $p<0.01$) yaqqol aks etishiga, shu bilan birga, "Vaziyatni o'rganish" ($r=0,512$, $p<0.05$) va "Emotsional ijtimoiy ko'mak" ($r=0,575$, $p<0.01$) ko'rsatkichlarining oshishiga ta'sir etadi. Qaysidir ma'noda unga ishonch, madad mavjudligini sezgan shaxsda o'ziga nisbatan ishonch paydo bo'ladi. Stressli vaziyatdan chiqishda "Asbobi ijtimoiy ko'mak" ko'rsatkichining ortib borishi, o'z navbatida, "Reja tuzish" ($r=0,489$, $p<0.05$) ko'rsatkichining kuchayishiga ta'sir etadi.

Sinaluvchilarda stressli holatlarni yengib o'tish ko'rsatkichlari bo'yicha shaxsda "Muammoni hal qilish"ning ortib borishi "Vaziyatni o'rganish"ning yaqqol aks etishiga ($r=0,727$, $p<0.01$), ko'nikishning

¹⁰ Тойирова Л.И., Абдуганиева Д.А. Инновации в образовании: с учетом возрастных особенностей

обучающихся //Перспективные этапы развития научных исследований: теория и практика. — 2019. — С. 21-23.

kuchayishiga ($r=0,682$, $p<0.05$), diqqatni muammoga qaratishga ta'sir kuchayishiga ($r=0,733$, $p<0.01$), reja tuzishning ($r=0,872$, $p<0.01$) yaqqol aks etishiga sabab bo'lmoqda. Bu holatlar muammoni hal qilish haqiqatan ham shaxsning yengib o'tish faoliyatini amalga oshirishida ijobiy ahamiyatining o'sib borishiga sabab bo'lar ekan.

Sinaluvchilarda stressli holatlarni yengib o'tish ko'rsatkichlari bo'yicha shaxsda "Dinga murojaat" ko'rsatkichining ortib borishi "Vaziyatni o'rganish"ning ortishiga ($r=0,513$, $p<0.05$), ko'nikish kuchayishiga ($r=0,467$, $p<0.05$) sabab bo'lmoqda. Bunda dinga murojaat qilgan shaxsda taskin, katarsis holatlari kuzatiladi. Bu holatlar shaxsning dinga murojaati haqiqatan shaxsning yengib o'tish faoliyatini amalga oshirishida avval uning asl vaziyatini, holatini o'rganishidan so'ng ko'nikish yuzaga kelishi bilan izohlanadi.

Sinaluvchilarda stressli holatlarni yengib o'tish ko'rsatkichlari bo'yicha shaxsda "Yumor" ko'rsatkichining ortib borishi "Muammodan harakatda qochish"ning ($r=0,581$, $p<0.01$), emotsional ijtimoiy ko'makning ($r=0,656$, $p<0.01$) yaqqol aks etishiga sabab bo'lmoqda. Demak, bu holatda shaxs stressli vaziyatni yumor bilan yengib o'tishga harakat qilsa-da, o'zi muammoni hal eta olmaydi va tashqi emotsional ko'mak kutadi.

Sinaluvchilarda stressli holatlarni yengib o'tish ko'rsatkichlari bo'yicha shaxsda "Muammodan harakatda qochish" ko'rsatkichining ortib borishi

"Tinchlantiruvchi vositalar qabuli"ning yaqqol aks etishiga ($r=0,571$, $p<0.01$) sabab bo'lmoqda. Unga ko'ra, shaxs stressli vaziyatdan harakatda qochishga intiladi va bunda turli tinchlantiruvchi vositalar qabuliga ehtiyoj sezishi mumkin.

Sinaluvchilarda "Vaziyatni o'rganish"ning o'sib borishi "Ko'nikish" ($r=0,711$, $p=0.01$) hamda "Reja tuzish" ko'rsatkichlarining ($r=0,556$, $p<0.05$) ortib borishiga olib kelar ekan. Bu holat real vaziyatni to'g'ri qabul qilgan holda uni yengib o'tish uchun reja tuzish bosqichini yaratadi.

Sinaluvchilarda "Emotsional ijtimoiy ko'mak"ning o'sib borishi "Reja tuzish" ko'rsatkichining ($r=0,502$, $p<0.05$) ortib borishiga olib kelar ekan. Bu holatda tashqi ko'makka tayanish asnosida shaxsda real vaziyatni to'g'ri qabul qilgan holda uni yengib o'tish uchun reja tuzish kuzatiladi.

Sinaluvchilarda "Ko'nikish"ning o'sib borishi "Diqqatni muammoga qaratish" ($r=0,522$, $p<0.05$) va "Reja tuzish" ko'rsatkichining ($r=0,518$, $p<0.05$) ortib borishiga olib kelar ekan. Bu holatda vaziyatni to'g'ri qabul qilgan holda diqqatni jamlash va reja tuzish orqali stressli holatni yengib o'tish tushuniladi.

Sinaluvchilarda "Diqqatni muammoga qaratish"ning o'sib borishi "Reja tuzish" ko'rsatkichining ($r=0,849$, $p<0.01$) yaqqol aks etishiga sabab bo'lmoqda. Bu holatda diqqat bir maqsadga qaratiladi va uni amalga oshirish uchun bor imkoniyatlari ishga solinadi.

4-jadval

Stressni yengib o'tish so'rovnomasi metodikasining psixologik tahlili (O'zXA)

SHkalalar	F1 (ijobiy yondashuv)	F2 (muammodan xayoliy qochish)	F3 (hissiyotlarga erk berish)	F4 (asboby ijtimoiy ko'mak)	F5 (muammodan hal qilish)	F6 (inkor qilish)	F7 (dinga murojaat)	F8 (yumor)	F9 (muammodan harakatda qochish)	F10 (vaziyatni o'rganish)	F11 (emotsional ijtimoiy ko'mak)	F12 (tinchlantiruvchi vositalar qabuli)	F13 (ko'nikish)	F14 (diqqatni muammoga qaratish)	F15 (reja tuzish)
F1 (ijobiy yondashuv)	1	0,102	0,017	0,490**	0,355	-0,253	0,498**	-0,155	-0,260	0,525**	0,218	(a)	0,589**	0,052	0,417
F2 (muammodan xayoliy qochish)		1	0,186	0,262	0,030	0,569	0,451	0,511**	0,582**	0,173	0,209	(a)	0,347	-0,087	0,285
F3 (hissiyotlarga erk berish)			1	0,174	0,024	0,012	0,243	0,093	-0,061	-0,249	0,658**	(a)	-0,043	0,121	0,232
F4 (asboby ijtimoiy ko'mak)				1	0,285	0,043	0,299	-0,001	0,000	-0,018	0,439	(a)	0,386	0,405	0,336
F5 (muammodan hal qilish)					1	0,255	0,041	-0,050	-0,239	0,053	0,425	(a)	0,123	0,692**	0,548**
F6 (inkor qilish)						1	-0,171	0,284	0,428	0,001	-0,053	(a)	-0,107	0,205	0,253
F7 (dinga murojaat)							1	0,073	0,016	0,335	0,258	(a)	0,413	-0,048	0,308**
F8 (yumor)								1	0,298	-0,300	0,121	(a)	0,334	-0,236	-0,120
F9 (muammodan harakatda qochish)									1	0,245	-0,116	(a)	-0,094	-0,289	-0,010
F10 (vaziyatni o'rganish)										1	-0,288	(a)	0,248	-0,165	0,307
F11 (emotsional ijtimoiy ko'mak)											1	(a)	0,132	0,508**	0,437
F12 (tinchlantiruvchi vositalar qabuli)												1	(a)	(a)	(a)
F13 (ko'nikish)													1	-0,071	0,293
F14 (diqqatni muammoga qaratish)														1	0,566**
F15 (reja tuzish)															1

Izoh: * $p<0.05$; ** $p<0.01$

O'zgaruvchidan kamida bittasi doimiy bo'lgani uchun hisoblash mumkin emas.

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi ta'lim yo'nalishidagi tadqiqot sinaluvchilarining empirik ko'rsatkichlariga ko'ra korrelyatsiya natijalarini quyidagicha izohlash o'rinlidir: sinaluvchilarda stressni yengib o'tish ko'rsatkichlari bo'yicha shaxsda "Ijobiy yondashuv" ortib borishi "Asbobiy ijtimoiy ko'mak"ning ortib borishiga ($r=0,490$, $p<0.05$), dinga murojaat uchun ta'sirning kuchayishiga ($r=0,498$, $p<0.05$), vaziyatni o'rganish ($r=0,525$, $p<0.05$) va ko'nikishga ($r=0,589$, $p<0.01$) sabab bo'lmoqda. Bu holatlar stressni yengib o'tishda ijobiy yondashuv ahamiyati haqiqatan yuqoriligini ko'rsatmoqda. Shaxsda ijobiy yondashuvning mavjud bo'lishi unda stressli holatdan chiqishning o'ziga xos algoritmini yaratish imkonini beradi.

Sinaluvchilarda "Muammodan xayoliy qochish"ning o'sib borishi "Yumor" ($r=0,511$, $p=0.05$) hamda "Muammodan harakatda qochish" ko'rsatkichlarining ($r=0,582$, $p<0.01$) ortib borishiga olib kelar ekan. Bu holat real vaziyatni rad etgan holda o'zini ma'lum bir vositalar yordamida chalg'itish bilan izohlanadi. Bu holatda shaxs diqqatida tarqoqlashuv, ish jarayonida diqqatni to'play olmaslik namoyon bo'ladi.

Tahlil qilinayotgan psixik holatlar orasidagi korrelyatsiya tahlilining navbatdagi yuqori koeffitsiyenti "Hissiyotlarga erk berish" bilan "Emotsional ijtimoiy ko'mak" o'rtasida kuzatildi. "Hissiyotlarga erk berish"ning kuchayishi shaxsda aynan emotsional ijtimoiy ko'makka muhtojlikning ortib borishiga olib kelmoqda ($r=0,658$, $p<0.01$). O'z emotsiyalarini erkin namoyon qila olish orqali shaxs o'zida erkinlik his qilishi uning o'zgalar tomonidan emotsional qo'llab-quvvatlanishini talab etadi¹¹.

Sinaluvchilarda stressli holatlarni yengib o'tish ko'rsatkichlari bo'yicha shaxsda "Muammoni hal qilish"ning ortib borishi "Diqqatni muammoga qaratish"ning yaqqol aks etishiga ($r=0,692$, $p<0.01$), reja tuzishning ($r=0,548$, $p<0.05$) kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Bu holatlar muammoni hal qilish haqiqatan shaxsning yengib o'tish faoliyatini amalga oshirishida ijobiy ahamiyatining o'sib borishiga sabab bo'lar ekan. Unda bor diqqatni muammoni

yengib o'tishga qaratib, buning uchun reja tuzish holati kuzatiladi.

Sinaluvchilarda stressli holatlarni yengib o'tish ko'rsatkichlari bo'yicha shaxsda "Dinga murojaat" ko'rsatkichining ortib borishi "Reja tuzish"ning ortishiga ($r=0,508$, $p<0.05$) sabab bo'lmoqda. Bunda dinga murojaat qilgan shaxsda taskin, katarsis holatlari kuzatiladi. O'ziga nisbatan ishonchi ortgan shaxs keyingi faoliyatni qanday davom ettirish bo'yicha reja tuzadi.

Sinaluvchilarda "Emotsional ijtimoiy ko'mak"ning o'sib borishi "Diqqatni muammoga qaratish" ko'rsatkichining ($r=0,508$, $p<0.05$) ortib borishiga olib kelar ekan. Bu holatda tashqi ko'makka tayanish asnosida shaxsda real vaziyatni to'g'ri qabul qilgan holda uni yengib o'tish uchun reja tuzish, butun diqqatini o'z maqsadini amalga oshirishga qaratish holati kuzatiladi.

Sinaluvchilarda "Diqqatni muammoga qaratish"ning o'sib borishi "Reja tuzish" ko'rsatkichining ($r=0,566$, $p<0.01$) yaqqol aks etishiga sabab bo'lmoqda. Bu holatda diqqat bir maqsadga qaratiladi va uni amalga oshirish uchun bor imkoniyatlar ishga solinadi. Yengib o'tishdagi xatti-harakatlar ketma-ketligi belgilanadi.

Toshkent tibbiyot akademiyasi talabalari bilan solishtirganda O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabalari orasida ijobiy yondashuv natijasida "Dinga murojaat" shkalasining ortib borish holati kuzatildi. Yana bir ahamiyatli jihat "Tinchlantiruvchi vositalar qabuli" shkalasi bo'yicha tanlov mavjud bo'lmagani sababli uni hisoblash mumkin emasligi kelib chiqdi.

Xulosa. Tadqiqotimiz davomida din omili shaxsning koping strategiyalarni amalga oshirishiga yetarli darajada ta'sir etishi aniqlandi. Bunda OTMlararo tasnifda quyidagi holat ko'zga tashlanadi. Toshkent tibbiyot akademiyasi talabalarining stressni yengib o'tishda dinga murojaat qilish darajasi ahamiyatlilik nuqtayi nazaridan natija bermagan holatda, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabalarining stressni yengib o'tishda ijobiy yondashuvga e'tibor qaratishlari dinga murojaat qilishning kuchayishiga olib kelishi kuzatildi.

OTMlararo tadqiqot natijalari tahlilida Toshkent tibbiyot akademiyasi talabalarining stressni yengib o'tishda turli tinchlantiruvchi vositalar qabuliga murojaat qilish holati kuzatildi. O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabalarining tadqiqot natijalari

¹¹ White R. Strategies of adaptation: An attempt at systematic description // Coping and adaptation / G.Coelho, D.Hamburg, J.Adams(Eds.). New York: Basic Books. pp. 47-68.

tahlilida bu shkala savollarini hech kim tanlamagani uchun uni hisoblash mumkin emas. Bu holat diniy ilmning regulyatorlik vazifasini o'tayotganining misoli bo'la oladi.

Empirik tadqiq etish natijasida stressga moyil shaxslarning koping-strategiyalarni amalga oshirishda ijtimoiy omillarga murojaat qilishi yuqori bo'lishi kuzatildi. Bunda ularda muammoni hal qilish oshgan sari ijtimoiy ko'mak izlash ham oshib borishi aniqlandi.

Diniy fanlardan tahsil oluvchi talabalarning boshqa OTM talabalariga qaraganda stressni yengib o'tishda din omili tanlovi baland ko'rsatkichga ega bo'lishi ham yana bir karra o'z isbotini topdi, ya'ni diniy fanlardan ta'lim oluvchi talabalarda ma'lum darajada diniy bilim yuqoriligi sababli ularning stressni yengib o'tishda dinga murojaat qilish ko'rsatkichlari yuqoriligi kuzatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shrimali S., Broota K.D. Effect of surgical stress on beliefs in God and superstition: An in situ investigation // Journal of Personality and Clinical Studies. –1987.— № 3. pp. 135–138.
2. Wink P., Dillon M., Larsen B. Religion as moderator of the depression-health connection: Findings from a longitudinal study // Research on Aging. 2005. Vol. 27 (2). pp. 197–220.
3. Нартова-Бочавер С.К. «Coping Behavior» в системе понятий психологии личности // «Психологический журнал», т. 18, 1997, № 5, – С. 34–37.
4. Lazarus R., Folkman S. Stress, appraisal and coping: Personal and contextual determinants of coping strategies. New York, 1984. pp. 37–39.
5. Lazarus R.S. Psychological stress and the coping process. New York: McGraw-Hill, 1966. pp. 44–47.
6. Абдуганиева Д.А. – Копинг-стратегияларни амалга оширишда дин омилнинг намоён бўлиш хусусиятлари: Innovative, educational, natural and social sciences, 2021. – Б. 150-156.
7. Тойирова Л.И., Абдуганиева Д.А. Инновации в образовании: с учетом возрастных особенностей обучающихся // Перспективные этапы развития научных исследований: теория и практика, 2019. – С. 21-23.
8. White R. Strategies of adaptation: An attempt at systematic description // Coping and adaptation / G.Coelho, D.Hamburg, J.Adams (Eds.). New York: Basic Books. pp. 47–68.

Sadullayeva Jamila Ibodilla qizi,
«Oila va xotin-qizlar» ilmiy-tadqiqot instituti
kichik ilmiy xodimi

MIGRANT AYOLLAR MUAMMOLARINING XORIJ TAJRIBASIDA O'RGANILGANLIGI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqola hozirgi kunda dolzarb bo'lgan migratsiya masalasiga bag'ishlangan. Migrant ayollarning muammolari, ayollarning migratsiyaga undovchi sabablar ochib berilgan hamda migrant ayollarda uchraydigan psixologik holatlar tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: migratsiya, ayol migrantlar, adaptatsiya, migrant ayollarning ruhiy salomatligi, gender tenglik.

Аннотация. Данная научная статья посвящена актуальному вопросу миграции. Выявлены проблемы и причины женской миграции, анализированы психологические состояния женщин-мигрантов.

Ключевые слова: миграция, женщины-мигранты, адаптация, психическое здоровье женщин-мигрантов, гендерное равенство.

Annotation. This scientific article is devoted to the current issue of migration. The problems and reasons of women's migration revealed, psychological conditions of migrant women are analyzed.

Keywords: migration, migrant women, adaptation, mental health of migrant women, gender equality.

Kirish. XX asr boshlarida ayollar turmush o'rtoqlari bilan birgalikda, ya'ni hamroh sifatida migratsiya qilgan bo'lsalar, hozirgi kunga kelib ularning o'zlari yolg'iz ishlashga, oila boqishga yoki boshqa maqsadlarda migratsiya qilishmoqda. Dunyo statistikasiga ko'ra, xalqaro migrantlar soni tez o'sishda davom etmoqda. Hozirgi kunda dunyo bo'yicha migrantlar soni 281 millionni tashkil qilmoqda¹.

2021-yil ma'lumotlariga ko'ra, xalqaro ayol-migrantlar soni 135 milliondan ortdi. Migratsiyada bo'lgan ayollar soni faqat Afrika va Osiyo mamlakatlarida erkak migrantlardan kam ko'rsatkichga ega, biroq ayollar migratsiyasi juda tez o'sib bormoqda².

Ayollar migratsiyasi, albatta, yangi tendensiya emas, lekin u endi kengroq e'tirof etila boshlandi. Migratsiya qilayotgan ayollar turli yoshda, ularning ijtimoiy holati ham turlicha, ammo ularning maqsadida umumiylik mavjud – bu shaxsiy hamda oilaviy farovonlik.

Asosiy qism. O.P.Koshulko ayollar migratsiyasining shakllarini o'rganib, ushbu mehnat migratsiya turining bir necha shakllarini ajratib ko'rsatdi: qonuniy, noqonuniy va yarim qonuniy³. Hozirgi kunda migratsiya qilayotgan ayollarning juda katta qismini noqonuniy yoki yarim qonuniy ketayotganlar tashkil qilmoqda. Afsuski, noqonuniy migrantlarning huquqlari yetarlicha ta'minlanmaydi. Ularga nisbatan tazyiq,

¹ <https://worldmigrationreport.iom.int/world-migration-report-2022-selected-infographics>

² International Migration Report, 2020.

³ [О.П. Кошулько, канд. экон. наук, доцент. Миграция женщин как одно из современных направлений социальных исследований. – С. 121-123.]

zoʻravonlik, kamsitish holatlari uchraydi. Qonuniy migrantlar esa kamchilikni tashkil qiladi. Buning sababi ayollarning qonunni hamda oʻz huquqlarini bilmasliklari natijasi hisoblanadi. Hozirgi kunda Markaziy Osiyoda ham migrantlar soni tez surʼatlar bilan oʻsayotgan boʻlishiga qaramay, ushbu davlatlardagi ayollar migratsiyasi eng kam hududlardan biri. Ayollar migratsiyasi kamligiga sabab turkiy xalqlar anʼanalari va diniy dunyoqarashi hisoblanadi.

Belgiyalik psixolog migratsiya boʻyicha tadqiqotchi **Frohar Poyaning** 2021-yil chop etilgan “Migrant ayollarning ruhiy salomatligi va farovonligi” nomli kitobida Yevropa ittifoqidagi migrant ayollarning somatik hamda ruhiy sogʻligʻi bilan boʻgʻliq vaziyatlarni keng yoritib berdi⁴.

Ayollar oʻzi yashab turgan joyidan boshqa davlatga migratsiya qilganida birinchi toʻsiq joylashish va moslashish hisoblanadi. Bu esa ayollarda depressiyani, yaʼni hissiy buzilish alomatlarini paydo qiladi. Ayollar hissiy boʻshliq, oʻzini ayblash, pessimizm, oʻzining salbiy jihatlarini seza boshlaydilar. Xulq-atvordagi bu buzilishlar tanadagi doimiy charchoq, uyqu buzilishi va holsizlikka olib keladi.

Tadqiqotlarga koʻra, koʻplab migrant ayollarning adaptatsiya jarayonida suitsidga moyilligi oshadi. Bu holat yuqoridagi sabablar bilan bir qatorda, erkaklar tomonidan ularga nisbatan bosimning koʻpligi, zoʻravonlikka uchrashi, jinsiy yoki mehnat ekspluatatsiyasi, ijtimoiy yordamning yetishmasligi, ishsizlik va qashshoqlik kabi omillar sabab ekanligi taʼkidlanadi.

Migratsiyani iqtisodiy yoki ijtimoiy jihatdan oʻrganish bir yoqlama boʻlib, biopsixosotsial model orqali oʻrganish migratsiya va ayollar migratsiyasida koʻp narsani (biologik, psixologik, ijtimoiy sohalar birlashish orqali migratsiyani tadqiq etish) bilish imkonini beradi. Biopsixosotsial model orqali ayollarni oʻrganish shuni koʻrsatdiki, ayollarga migratsiyadan oldingi, migratsiya jarayonida va migratsiyadan keyingi jarayonlarda ruhiy tushkunlik va bosimlarni yengish uchun psixologik xizmatni samarali yoʻlga qoʻyish lozim. Agar migratsiya oldi jarayonlarda ayollarda xavotir va tashvish hissi ortib ketsa, bu boshqa mamlakatga adaptatsiya (moslashish) jarayonini qiyinlashtirishi mumkin.

⁴ <https://makemothersmatter.org/migrant-womens-mental-health-wellbeing/>

Amerikalik iqtisodchi olim K.Oberg ham oʻz ishida yashash joyini boshqa davlatga koʻchib oʻtish orqali oʻzgartirish insonda “shok” holatini keltirib chiqarishini aytib oʻtgan⁵. Migrantlarda oʻzga madaniyatga tezda moslashish insonda noxush tuygʻularni yuzaga keltiradi. Ruhiy bosim, turli salbiy hissiyotlar paydo boʻladi. Jumladan, yoʻqotish, muvaffaqiyatsizlik hissi, tashvish, yangi vaziyatga dosh bera olmaslik tufayli oʻzini past baholash hamda mahalliy aholiga nisbatan salbiy munosabat migrant insonlarda shakllanishi mumkin. Ayollarda ruhiy hissiyotlarning koʻproq uchrashini ularning tabiatan kuchsiz va himoyaga muhtoj xarakter xususiyatiga ega ekani bilan izohlash mumkin.

J.Berri ham migrantlarda yuzaga keladigan bu holatni “akkulturatsiya stressi” deb nomlashni taklif qildi⁶.

Bu atama migratsiya jarayonidagi shaxslarda yuzaga keladigan salbiy hissiy holatlarni ochib berishga imkon beradi. Ayollarda “akkulturatsiya stressi”ni kamaytirish maqsadida ular uchun psixologik guruhlarda mashgʻulotlar olib borilsa, ularda oʻziga boʻlgan ishonch hissi hamda migratsiya davrida insonlar bilan suhbatga kirisha olish koʻnikmalarini shakllantirish maqsadga muvofiq boʻlar edi.

O.M. Espin “Women Crossing Boundaries” kitobida migrant ayollar migratsiya jarayonida mezbon davlat madaniyatini oʻzlashtirishini oʻrganib, ular mezbon davlat madaniyatini oʻzlashtirib olishga intilishi, bu yaxshi tajriba ekani, ammo butunlay oʻzlashtirishning va avvalgi oʻz madaniyati va qadriyatlaridan butunlay voz kechishning umuman iloji yoʻq, degan xulosaga kelgan⁷.

Shu oʻrinda migrantlar mezbon davlatning madaniy hayotiga qanchalik tez kirishsa (masalan, bayramlarida qatnashish, qadimiy va turistik joylarga borish, odamlari bilan muloqotda boʻlish), moslashish jarayoni tezroq kechar ekan. Ayollar migratsiyasining sababini oʻrgangan holda, eng asosiy omillardan sifatida gender tenglikning

⁵ Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. — 3-е изд. — Москва: Аспект Пресс, 2004. — 368 с. 107

⁶ https://assets.cambridge.org/97805217/62120/frontmatter/9780521762120_frontmatter.pdf

⁷ <https://www.routledge.com/Women-Crossing-Boundaries-A-Psychology-of-Immigration-and-Transformations/Espin/p/book/9780415917001>

yo'qligi, ayollarning an'anaviy rollari, erkaklar va ayollar uchun mehnat bozoridagi notenglik, gender zo'ravonlik, global feminizatsiya jarayonlarini keltirish mumkin.

Qirg'izistonda migratsiyani o'rgangan tadqiqotchi **J.Qodirqulova** ayollar uchun migratsiya jarayonlarining oqibatlarini o'rganishda migrantlar kelib chiqqan mamlakat ijtimoiy-madaniy sharoitini hisobga olish muhimligini ta'kidlaydi⁸.

Hozirgi kunda dolzarb bo'lib turgan muommolardan biri bu gender tenglikdir. Agar ayollar va erkaklar gender tengligiga e'tibor qaratilmasa, bu ayollar mehnat migratsiyasi ko'payishiga olib keladi. Bu holat jahon tajribasiga xos. Shunday bo'lsa-da, migratsiyadagi ayollar topgan daromadini uzluksiz oilasiga yuborishadi. Ular oilasiga, farzandlarining ta'minotiga o'zlarini o'ta ma'sul hisoblashadi.

Hayat Kabasakal, Alev Ergench Katrinli, O'mur Timurkanday O'zmen hamda Ishik Urla Zeytinog'lular tomonidan Turkiyada maoshli uy ishida ishlayotgan migrant ayollarlar nima sababdan migratsiya qilganini va ular duch kelayotgan muommolarni o'rgandi.

Tadqiqotni 1995-yil bahori va 1996-yil bahori oralig'ida Turkiyaning Istanbul va Izmir shaharlarida xususiy uy xo'jaliklari sohasida band bo'lgan 260 nafar uy ishchilari o'rtasida so'rovnoma shaklida o'tkazdilar. So'rov natijalarini chuqurroq muhokama qilish uchun har bir shaharda fokus guruh tuzildi. Tadqiqot natijalari migratsiyadagi ishchi ayollarning holati, ish sharoitlari, ma'lumoti va ruhiy holatini ochib berdi.

Respondentlar, asosan, pulli uy mehnati bilan shug'ullanuvchi, oilaviy mas'uliyatli, yetuk ayollar edi. Respondentlarning to'rtidan uch qismi 30 yoshdan oshgan, 91 foizi esa o'rta ma'lumotli yoki maktabni ham tugallamagan ayollar edi. Tadqiqotdagi ayollarning 85% oilali edi.

Respondentlarning kamida 88 foizi migrantlar bo'lib, mamlakat ichida qishloqlardan shaharlarga ko'chib o'tgan, besh foizi esa Bolqon yoki Yaqin Sharqdan kelgan. Ichki muhojirlar, asosan, mamlakatning qashshoq qismlari, ya'ni markaziy, sharqiy va janubiy Anadoludan kelgan. Biroq respondentlarning to'rtidan bir qismidan ko'prog'i ular shunchaki migrant oila a'zosiga

ergashganliklarini aytishdi. So'rovda qatnashgan ayollarning yarmi bu savolga javob bermaslikni ma'qul ko'rdi. Respondentlarning beshdan biri o'zlari ishlayotgan uy xo'jaliklarida "umumiy" ta'qib va zo'ravonlikka duch kelganliklarini bildirgan.

4 foizga yaqin ayol ishlayotgan uy xo'jaliklarining erkak a'zolari tomonidan jinsiy zo'ravonlikka duchor bo'lganini aytgan. Ular ko'pincha hujum, ta'qib yoki haqorat qilish qo'rquvi bilan ishlashgan va bu haqda gapirishdan qo'rqishgan, chunki ular ish yo'qotishdan qo'rqishgan yoki kelajakda xavf paydo bo'ladi deb hisoblashgan. Tadqiqot natijalari migrant ayollarning huquqi ta'minlanmaganini ko'rsatdi. Tadqiqotda ishtirok etgan migrantlar ayollarning hech biri oliy ma'lumotga ega emas edi. Ma'lumot darajasi qanchalik past bo'lsa, shunchalik qiyin sharoitlarda ishlashga to'g'ri keladi.

Peskova D. R. va Abreu Bastos O. P. migrant ayollarning sog'lig'iga oid tadqiqotlar olib borib, mehnat migratsiyasi ayol salomatligi uchun xavfli deb topdi⁹. Bu, birinchi o'rinda, ularning ruhiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishini, shu bilan birga, oilaviy munosabatlar yomonlashib borishini, ayollar migratsiyadan qaytgan taqdirda ham oilaviy hayot munosabatlar yaxshilanishi juda qiyin kechishini takidlab o'tgan. Peskova D.R. etibor qaratgan yana bir muhim jihat – onalarisiz o'sgan farzandlarning ruhiy xulq-atvori. Onasisiz o'sgan bolalar bilan katta tushunmovchiliklar kelib chiqishi va oilaviy ajrimlar migratsiyadan qaytgan ayollarning oilalarida ko'proq kuzatilgan. Bu holatlar ayollarda kuchli depressiya va asabiy buzilishlarga olib kelishini tadqiqot jaroyonida ochib bergan.

Farzand kelajagi uchun oilaning o'rni beqiyosdir. Bola shaxsining shakillanishida oilaning to'liqligi, ota-onaning o'zaro va farzandlar bilan bo'ladigan munosabatlari beqiyosdir. Uning uchun ota-ona mukammal siymo hisoblanadi. Agar oilada ota migratsiya jarayonida bo'lsa, ona ota obrazini saqlab qolishga harakat qiladi. Ammo oilada ayol migratsiya jarayonida bo'lsa, bola tasavvurida ideal ona obrazini saqlab qolish yoki

⁸ <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-vektory-zhenskoy-migratsii-na-evraziyskom-prostranstve/viewer>

⁹ Пескова Д. Р., Абреу Бастос О. П. Причины, риски и последствия распространения женской трудовой миграции: исследование на региональном уровне // Фундаментальные исследования. 2014. № 11, ч. 3. – С. 596—600.

shakllantirish juda mushkul vazifa bo'lib qoladi. Hozirda farzandining kichik yoshda bo'lishiga qaramay, enaga qaramog'iga tashlab migratsiya qilayotgan ayollar juda ko'p uchramoqda. Onasiz qolgan bolalar yetarlicha mehr-e'tibor olmasligi bilan bir qatorda, o'zini keraksiz his etishi, ya'ni "men onam uchun kerak emasman" degan xulosaga borishi mumkin. Ko'p hollarda onalar migratsiyadan qaytgach, ma'lum vaqt bolalari bilan murosa qila olmaydi. Bolaning tashqi ta'sirlarga berilib ketish hollari kuzatiladi. Yo'qotilgan vaqt, berilmagan tarbiya tuzatib bo'lmaz holatga olib kelishi mumkin. Shu sababli migratsiyaga ketishdan oldin, albatta, oila va farzandlar taqdiri haqida yaxshilab o'ylab ko'rish kerak.

Migratsiya jarayonida ayollarning hal qilinmagan muammolari juda ko'p bo'lib, bu muammolardan biri farzandi bilan migratsiya qilish yoki migratsiya jarayonida farzandni dunyoga keltirishdir.

2013-yilda Markaziy Osiyolik migrant ayollarning muammolari yuzasidan Bateneva E.V. tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda ta'kidlanishicha, ushbu mintaqa ayollari eng ko'p uchraydigan muammo – farzandlari bilan ishlash, ish topish, bola bilan uy-joy qilish¹⁰.

Bu kabi ayollarning ko'pchiligi noqonuniy migrant bo'lgani bois, o'zlarining ham, bolalarning ham huquqiy va tibbiy himoya masalasi ta'minlanmagan. Natijada ko'plab farzandlar bolalar uylarida yoki tug'ruqxonalarda qoldirilishi ayollar migratsiyasining hal etilmagan muammolari ekanini ko'rsatib beradi.

Aslida ayollar boshqa mamlakatlarga umuman boshqa orzular ijobati ilinjida borishadi. Lekin natija qanday bo'lishidan qat'iy nazar, farzanddan voz kechish darajasida tubanlashishga borishni hech qanday sabab orqali oqlashning iloji yo'q. Bizning o'zbekona tarbiyamiz asrlar oshib, bobo-buvilarimiz orqali bizga yetib kelmoqda. O'zbekona tarbiyamiz qadriyatlar va dinimiz bilan uyg'unlashib ketgan. Farzand oliy ne'mat hisoblanadi. Bola tarbiyasiga a'lohida e'tibor qaratiladi. Hozirgi kunda oilalarga "zamonaviy oila", "yevropalashgan oila" kabi

tushunchalarning kirib kelishi natijasida o'zimizning o'zbekona tarbiya usullarimiz unutilmoqda, bu esa, o'z navbatida, kelajagimiz uchun juda salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu fikrlar bilan "ayollar migratsiyasi noto'g'ri", degan xulosani emas, balki "ayol kishi migratsiya qilishdan avval migratsiya jarayoni haqida kerakli bilimlarga ega bo'lishi lozim", degan fikrni yodga solmoqchimiz xolos. Masalan, migrant borayotgan yurtining tilini bilishi, qonun-qoidalari hamda urf-odatlaridan biroz bo'lsa-da, xabardor bo'lishi lozim. Yetarlicha bilimga ega bo'lish orqali o'zga mamlakat hududida o'z huquqlarini himoya qilish bilan birga, qonunni ham buzmagun bo'ladi.

E.Y.Blinova o'z tadqiqotida Yevropada ishlayotgan 87 nafar ukrainalik migrantning Ukrainada olgan mutaxassisligi va malakasining mehmon davlat standartlariga moslik darajasini aniqlashga harakat qilgan¹¹. Ushbu tadqiqotda ishtirok etgan 87 nafar migrantning 45 nafari – erkak (51,7 foiz), 42 nafari – ayol (48,3 foiz) bo'lib, ular bilan suhbat o'tkazilgan. So'rovda qatnashgan mehnat muhojirlarining salmoqli qismi (74,7%) Ukrainada egallagan mutaxassisligi bo'yicha ishga joylasha olishmagani, ish topishning deyarli imkoni yo'q ekanini ta'kidlashgan. Ularning 13,8 foizi "bu juda qiyin" degan fikrni qo'llab-quvvatlagan, 11,5 foizi esa bunday imkoniyat mavjud ekanini bildirgan. Ukrainadan Yevropaga borgan har 10 migrantdan bittasi o'z mutaxassisligi bo'yicha ish topishga muvaffaq bo'lgan.

"Chet elda ishlash sizni qoniqtiradimi?" degan savolga so'rovnoma ishtirokchilarining 65,5 foizi "Ha, qanoatlantiradi" deb javob bergan, chunki oilasining ta'minoti shu ish bilan bog'liq ekani sabab sifatida ko'rsatilgan. Migrantlar kuniga 14-16 soat ishlashsa-da, 57,5 foizi yashash uchun qulayliklar yetarli, degan javobni bergan. Moliyaviy imkoniyatlar yaxshilanishi muhojirlar uchun motivatsiya bo'lishi tadqiqotda o'z isbotini topdi.

Ko'plab migrant ayollarning migratsiya jarayonida o'z mutaxassisligi bo'yicha ishlamasligiga sabab ularning o'rta ma'lumotga ega bo'lishidir. Oliy ma'lumotli migrant ayollar ham, asosan, eng oddiy ishlarni qilishga majbur. Sababi migratsiya yaxshi yo'lga qo'yilmagani yoki yaxshi ish topishning iloji yo'q, degan tushunchaning shakllanib ulgurganida.

¹⁰ Батенева Е.В. Женская миграция из стран Центральной Азии: проблемы особенности [Women's migration from countries of the Central Asia: problems and particularities]. Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. 2013, – № 1. – С. 90-94

¹¹ Социально-психологическая адаптация трудовых мигрантов из Украины: опыт эмпирического исследования // <https://www.hse.ru/mirror/pubs/share/185644029>

V.V.Gritsenko, M.N.Yefremenkova va N.V.Murashchenkovalar Markaziy Osiyo davlatlaridan kelgan mehnat muhojirlarining oilaviy ahvoli va munosabatlarining rolini o'rganuvchi ilmiy tadqiqotlarning deyarli mavjud emasligi, oilaviy qo'llab-quvvatlash, oilaviy munosabatlardagi mehr-muhabbat yetarli bo'lgan migrantlar bilan oilaviy munosabatlari muammoli migrantlarning moslashish jarayoni turli xil bo'lishi haqida so'z yuritganlar. Oilaviy qo'llab-quvvatlash migrantlarda psixologik stressning kamayishiga hamda jamiyatga moslashishning tezlashishiga yordam bergan. Ayollar tabiatan hissiyotga beriluvchan jins vakili hisoblanadi va bu, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, migratsiya jarayonida psixologik stressni keltirib chiqaradi. Agar migratsiyadagi ayol oilaviy kelishmovchilik oqibatida ruhiy bosimda qolgan bo'lsa, turli xil psixologik kasalliklarga chalinish ehtimoli yuqori bo'ladi. Ruhiy xotirjamlikka ega bo'lmagan insonning hayotiy qiyinchiliklarni yengishi qiyinlashib boradi.

Xulosa qilib aytganda, migratsiya bugungi kunda dolzarb mavzulardan biri sanaladi. Ayollar migratsiyasi esa e'tibor qaratish zarur bo'lgan jarayondir, chunki ayolning eng buyuk vazifasi bu

farzand tarbiyalash, onalik mehrini berish, bekalik qilish hisoblanadi. Jamiyatni, kelajagi bo'lmish yosh avlodni tarbiyalovchi shaxs, albatta, onalar, ayollardir. Ayollar orasidagi migratsiya sonining oshishi esa yaqinlari qarmog'ida qoldirilgan bolalarning ruhiy holatiga ta'sir o'tkazmay qo'ymaydi, albatta. Tarbiyada biroz e'tiborsizlik yoki loqaydlik kelajakda shaxs shakllanishida salbiy xarakter xususiyatlarini hosil qilishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, migratsiyadagi ayollarning asosiy qismini ma'lumot darajasi past bo'lib, ishlash uchun borgan davlatida ham eng oddiy ishlarni qilishga majbur bo'lishadi. Bu esa ayollarda turli ruhiy va somatik kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Migratsiyaning oldini olish emas, balki migratsiyaning to'g'ri yo'nalishini tashkil etish orqali ayollarga yordam berish eng to'g'ri yo'l hisoblanadi.

Taklif va tavsiyalar. Birinchi navbatda ayollarga huquqiy hamda psixologik bilimlar berish orqali fikrlashini va dunyoqarashini yoshlikdan shakllantirib borish lozim. Ta'lim olish hamda kasbiy yuksalish faoliyati bilan bog'liq migratsiyani kengaytirish va shu soha uchun imkoniyatlar berish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://worldmigrationreport.iom.int/world-migration-report-2022-selected-infographics>
2. International Migration Report, 2020.
3. О.П.Кошулько, канд. экон. наук, доцент. Миграция женщин как одно из современных направлений социальных исследований. – С.121-123.
4. <https://makemothersmatter.org/migrant-womens-mental-health-wellbeing/>
5. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – 3-е изд. – Москва: Аспект Пресс, 2004. – 368 с.
6. https://assets.cambridge.org/9780521762120/frontmatter/9780521762120_frontmatter.pdf
7. <https://www.routledge.com/Women-Crossing-Boundaries-A-Psychology-of-Immigration-and-Transformations/Espin/p/book/9780415917001>
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-vektory-zhenskoy-migratsii-na-evraziyskom-prostranstve/viewer>
9. [Hayat Kabasakal, Alev Ergench Katrinli, Ömür Timurcanday Özmen, Ishik Urla Zeytinoğlu] "Turkiyadagi uy ishida ishlayotgan muhojir ayollar", *Yaqin Sharq hisoboti* 211 (1999 yil yozi).

Nurullayeva U.N.

«Oila va xotin-qizlar» ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

e-mail: nurullayevaumida649@gmail.com

XOTIN-QIZLARNING IJTIMOY KAYFIYATI SOTSIOLOGIK TAHLIL OBYEKTI SIFATIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada xotin-qizlar ijtimoiy kayfiyatini sotsiologik jihatdan o'rganish va uning metodologiyasini yaratishning dolzarbligi, mahalliy va xorijiy olimlar ishlarida ko'rib chiqilgan o'ziga xos tomonlari atroflicha yoritilgan. Shu bilan birga, ijtimoiy kayfiyat tushunchasining mohiyati, xotin-qizlar kayfiyatini o'rganishning asosiy jihatlaridan kelib chiqqan holda uni baholash ko'rsatkichlari bo'yicha xulosalar berilgan.

Tayanch tushunchalar: ijtimoiy o'zgarishlar, jamiyat va oila barqarorligi, sotsionomik nazariya, ijtimoiy kayfiyat, to'liq tamoyili, xotin-qizlar, xotin-qizlarning himoyalanganlik darajasi, hayotiy maqsadlari va faolligi.

Аннотация. В данной статье освещены важность социологического изучения социального настроения женщин и создания его методологии, конкретные аспекты, рассмотренные в работах отечественных и зарубежных ученых. При этом раскрывается сущность понятия социального настроения, исходя из основных аспектов изучения женского настроения, даются выводы по оценочным показателям.

Ключевые слова: социальные изменения, стабильность общества и семьи, социальное настроение, принцип волны, женщины, уровень защищенности женщин, их жизненные цели и активность.

Annotation. This article highlights in detail the importance of a sociological study of the social mood of women and the creation of its methodology, specific aspects considered in the works of domestic and foreign scientists. At the same time, the essence of the concept of social mood is revealed, based on the main aspects of the study of women's mood, conclusions are given on the estimated indicators.

Keywords: social changes, stability of society and family, social mood, wave principle, women, level of protection of women, their life goals and activity.

Kirish. Sotsiologiya fanida ijtimoiy kayfiyat ijtimoiy-demografik guruhlarining ma'lum bir davrdagi his-tuyg'ulari va ongining ustuvor tomonlarini aniqlash maqsadida o'rganiladi. Mazkur yondashuv sotsionomika nazariyasi negizida shakllangan bo'lib, u ijtimoiy kayfiyatning jamiyatdagi munosabatlar va harakatlarga ta'sirini tadqiq qiladi. Bunda ijtimoiy kayfiyat ijtimoiy xulq-atvorning siyosat, madaniyat, moliyaviy bozorlar va iqtisodiyot kabi sohalaridagi umumiy mazmuni hamda xarakterini qanday tartibga

solishini tushunish muhim ahamiyatga ega. Uning doirasida aholi va turli ijtimoiy-demografik guruhlar kayfiyatini o'rganish bo'yicha maxsus tadqiqotlar olib boriladi. Mazkur tadqiqotlar doirasida odatda kayfiyatning shakllanish mexanizmlari, shartlari, jamiyat hayotining turli sohalari (siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy) bilan o'zaro ta'siri hamda namoyon bo'lishi alohida tahlil qilinadi. Sotsionomik nazariya tarafdorlari hozirgi kun, o'tmish va kelajakdagi tendensiyalar nuqtayi nazaridan moliya, makroiqtisodiyot, siyosat, demografiya

va inson ijtimoiy harakatining boshqa sohalarini modellashtiradilar. Xotin-qizlarning kayfiyatini o'rganish orqali umumiy tarzda ularning jamiyatning muhim ijtimoiy-demografik guruhi sifatida kelajakdagi xatti-harakatlari, maqsadlarini ilmiy bashorat qilish hamda ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida istiqboldagi siyosat yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

Asosiy qism. Murakkab tuzilishi va doimiy rivojlanishi bilan ajralib turadigan zamonaviy jamiyat turli ziddiyatlarga to'la. Butun dunyoda kuzatilayotgan global jarayonlar, jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy sohalaridagi jadal transformatsiyalar jamoatchilik fikri va kayfiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy kayfiyat aholining jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy jarayonlarni idrok etishi, kishilarning o'z moddiy va rasmiy mavqeyini anglashining umumiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lgani uchun sotsiologik jihatdan tadqiq qilinishi muhim ahamiyatga ega. Xotin-qizlar ijtimoiy kayfiyatini o'rganishning dolzarbligi jamiyat va oilalar barqarorligini saqlash, farzandlarning ijobiy ijtimoiylashuvini ta'minlash, ham ruhan, ham jismonan sog'lom avlodlarni yetkazib berish bilan asoslanadi.

Ma'lumki, yurtimizda xotin-qizlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, huquqlarini kafolatlash, ularga yangi imkoniyat va imtiyozlar masalalari davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda. So'nggi yillarda qabul qilingan qator qonun hujjatlari, jumladan, davlatimiz rahbarining xotin-qizlar huquqlarini ta'minlash, ayollarni zo'ravonlikdan himoya qilish, ular o'rtasida tadbirkorlikni rivojlantirish hamda maqomini kuchaytirish to'g'risidagi farmon va qarorlari mazkur yo'nalishda olib borilayotgan davlat siyosatining mazmun-mohiyatini belgilab beradi.

Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil iyun oyida Oliy Majlis Senatida so'zlagan nutqida: "Meni kishilarimizning ongida paydo bo'lgan stereotip ko'p o'ylantiradi. Odatda biz ayolni, avvalambor, ona, oila qo'rg'onining qo'riqchisi sifatida hurmat qilamiz. Bu, shubhasiz, to'g'ri. Ammo bugun har bir ayol oddiy kuzatuvchi emas, balki mamlakatda amalga oshirilayotgan demokratik o'zgarishlarning faol va tashabbuskor ishtirokchisi ham bo'lishi

kerak!'", – deya alohida ta'kidlagani mamlakatda xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha olib borilayotgan islohotlar ko'lamini yana bir bor namoyon etadi va bu jarayonni o'rganish ehtiyojini asoslaydi.

Shu bilan birgalikda, oilaviy ajrimlar, erta nikoh va tug'ish, ayollar mehnat migratsiyasi, oiladagi tazyiq va zo'ravonlik, xotin-qizlar o'rtasidagi jinoyatchilik, o'z joniga qasd qilish kabi holatlarning kuzatilishi, ayrim holatlarda esa sonining ortishi jamiyatda xotin-qizlarning ijtimoiy holati, himoyalanganlik darajasi, imkoniyatlari va muammolarini har tomonlama muntazam ravishda o'rganish lozimligini namoyon qiladi.

Xotin-qizlar ijtimoiy kayfiyatini o'rganish metodologiyasini ishlab chiqish hamda amaliy muammolarining yechim yo'llarini ko'rsatish orqali O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi, PF-60-son, 2022-yil 1-martdagi "Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniylarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-81-son, 2022-yil 7-martdagi "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-87-son Farmonlari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022-yil 20-dekabrda Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga yo'llagan Murojaatnomasi hamda faoliyatga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan keng ko'lamli, strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishga muayyan darajada ko'maklashadi.

Aholi ijtimoiy kayfiyatini o'rganish metodologiyasi mazkur tushunchaning kelib chiqish tarixi va interpretatsiyasidan boshlanadi. Ijtimoiy kayfiyat tushunchasining rivojlanish tarixi antik davr olimlarining ishlariga borib taqaladi. Dunyo miqyosida ko'radigan bo'lsak, jamoatchilik fikrini o'rganish, baholash masalasi doimiy ravishda olimlar nazarida bo'lib kelgan. *Sokrat, Epikur*, keyinchalik *Dekart, Spinoza, Gegel* kabi antik davr mutafakkirlari o'z asarlarida inson kayfiyatining o'zgarishi, unga ta'sir ko'rsatuvchi sabablarni o'z

¹ Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis Senatining 20-yalpi majlisidagi nutqi. <https://kun.uz/news/2019/06/22/shavkat-mirziyoyevning-oliy-majlis-senatining-20-yalpi-majlisidagi-nutqi>

dunyoqarashi va davr ruhi nuqtayi nazaridan talqin qilishgan.

Ijtimoiy kayfiyatni ilmiy o'rganish konsepsiyasi esa XIX asrning birinchi yarmida ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, xorijiy olimlar tomonidan amaliyotda keng qo'llana boshlangan. Bu paytda ommaning ijtimoiy kayfiyatini psixologik nuqtayi nazardan o'rganishga ko'proq urg'u berilgan. Shunday bo'lsa-da, *P.A.Sorokin, G.Lebon, G.Tard, K.Xart, V.Lippman, V.Bexteryov, P.Viktorov, V.Klyuchevskiy, G.Plexanov* kabi sotsiolog olimlar jamoatchilik fikrini va muammolarini tadqiq qilishgan. Ularning asarlari ijtimoiy kayfiyatni o'rganish metodologiyasining ilk asoslarini tashkil etadi. Aynan shu davrdan boshlab turli fanlarda "jamoatchilik kayfiyati", "guruh kayfiyati", "omma kayfiyati" kabi bir qator tushunchalar qo'llangan va o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy kayfiyat tushunchasiga yaqinlasha borgan. Bugungi kunda ko'p holatlarda ular sinonim sifatida o'xshash ma'noni ifodalaydi.

Mahalliy ilmiy adabiyotlar tahlili natijasida ularning aksariyatida aynan ijtimoiy kayfiyat tushunchasi qo'llanmagan bo'lsa-da, uning mohiyati jamoatchilik fikrini o'rganish va xotin-qizlarning muammolarini tadqiq etish davomida ochib berilganini namoyon qildi. Shuning uchun O'zbekistonda aholining ijtimoiy kayfiyati 1990-yillardan boshlab "Ijtimoiy fikr" markazi, Strategik va mintaqaviy tadqiqotlar instituti, Fuqarolik jamiyatini monitoring qilish markazi kabi davlat hamda nodavlat tashkilotlari, mustaqil izlanuvchilar tomonidan turli tadqiqotlar davomida o'rganilgan, deya aytish mumkin. Mamlakatimizdagi ilmiy, sotsiologik adabiyotlar va tahliliy ma'lumotlarda jamoatchilik kayfiyati, xotin-qizlar kayfiyati, aholi kayfiyati kabi tushunchalarni ba'zan uchratish mumkin.

Mahalliy olimlardan *R.A.Ubaydullayeva, N.S.Aliqoriyev* iqtisod va mehnat sotsiologiyasi yo'nalishida aholining mehnatdan qoniqish darajasi hamda unga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganishgan. *O.B.Atamirzayev, M.X.Ganiyeva* millatlararo munosabatlar va tolerantlik aspekti ostida jamoatchilik fikrini tadqiq etgan holda tahliliy ma'lumotlar tayyorlashgan. *R.T.Ubaydullayeva* refleksiv sotsiologiya yo'nalishida ish olib borgan bo'lib, refleksiyani shaxsning jamiyatga moslashish

shakli sifatida talqin qilgan. *B.A.Farfiyev* islom dini ratsionalizmining aholi dunyoqarashi va xulq-atvorida namoyon bo'lish shakllarini o'rgangan. Yuqorida nomi keltirilgan hamda boshqa bir qator mahalliy olimlarimizning ishlarida bevosita ijtimoiy kayfiyat iborasi qo'llanmagan bo'lsa-da, ko'tarilgan aksariyat masalalar aholi va uning turli guruhlari ijtimoiy kayfiyatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar hamda baholash kriteriylarining aniqlanishi uchun asos bo'ladi.

Bugungi kunda Yevropa mamlakatlari va AQShda ko'pincha ijtimoiy-iqtisodiy yoki siyosiy tadqiqotlar davomida aholining kayfiyati jamiyatdagi biror-bir hodisa yoki o'zgarishga bo'lgan munosabat, moslashish darajasi va xayrixohligini o'rganishga (*sotsionomik nazariya*) ko'proq urg'u beriladi. Masalan, marketing tadqiqotlarda mijozlarning turli brendlar va mahsulotlarga nisbatan munosabatini aniqlash asosida strategik rejalar ishlab chiqiladi. Siyosatda amalga oshirilayotgan islohotlarning aholi tomonidan qabul qilinishi, munosabati va xayrixohligi asosida keyingi istiqbolli rejalar tuziladi. Mazkur nazariyaning asoschisi **Robert Prekter** bo'lib, u o'zining "Sotsionomika: tarix va ijtimoiy bashorat fani" nomli asarida R.Elliottning to'liq nazariyasini ijtimoiy hodisalarning rivojlanishiga nisbatan ham qo'llash mumkinligini isbotlashga harakat qilgan.

Ma'lumki, **Ralf Nelson Elliott** tomonidan ishlab chiqilgan to'liq tamoyili moliyaviy bozor indekslarining narx harakatini va moliyaviy bozorning rivojlanishini bashorat qilish maqsadida yaratilgan. U to'liqlarning alohida elementlari orasidagi nisbatlar raqamlar bilan tasvirlanganiga e'tibor qaratib, to'liqning uzunligini bilgach, keyingi to'liqning davomiyligini taxmin qilish mumkin, degan fikrni ilgari surgan². Mazkur tamoyil sotsiologiyada sotsionomika nazariyasi doirasida R.Prekter tomonidan ijtimoiy kayfiyatning rivojlanishi va namoyon bo'lishiga nisbatan ishlatiladi.

Muallifning o'zi aytganidek, "Elliott to'liqini tamoyilidan nafaqat fond bozorida, balki odamlar qanday fikrlashi, ular qanday harakat qilishlari, ularni nimaga undashlari va buning sabablari nimada ekanligini tushunish uchun ham foydalanish

² Волновая теория Эллиотта. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

mumkin³”. R.Prechter ijtimoiy kayfiyatning keng tarqalgani, qudrati va dinamik o’zgaruvchanligi xususiyatlaridan hayratda qolgan. Olimning fikricha, uning barcha jamoaviy xatti-harakatlarga ta’sir qilishi inson tabiatida chuqur ildiz otganligi bilan izohlanadi. 1979-yilda R.Prechter “jamiyatdagi moliyaviy, makroiqtisodiy va siyosiy xulq-atvorni ijtimoiy kayfiyat boshqaradi (aksincha, emas)”, degan g’oyani ilgari surgan⁴. U ijtimoiy kayfiyatni madaniy tendensiyalarning harakatlantiruvchisi sifatida baholagan.

Hozirda R.Prechter har oylik “Elliott Wave Theorist” jurnalida ijtimoiy va iqtisodiy tendensiyalarga oid sharhini nashr etadi hamda turli moliyaviy va fond bozorlari tahlillarini nashr etuvchi shu nomdagi kompaniya prezidenti hisoblanadi.⁵ R.Prechter bu ishni Ijtimoiy iqtisod instituti tadqiqot bo’limining ijrochi direktori lavozimi bilan birlashtiradi. U to’lqinlar nazariyasi va sotsionomika bo’yicha 13 ta kitob muallifi sifatida Elliott nazariyasining sotsiologiyadagi ahamiyati Nyutonning fizikadagi ishi kabi muhim ekanligiga ishonch hosil qildi. Shundan kelib chiqqan holda ijtimoiy kayfiyat ijtimoiy hodisalarni belgilab bersa-da, bu hodisalardan mustaqil ravishda o’zgaradi, ya’ni doimiy ravishda ijtimoiy kayfiyat ortidan voqealarning tabiati ergashib yuradi, degan xulosaga keldi.

G’arb davlatlarida mashhur bo’lgani Ijtimoiy psixologik yo’nalish vakillari ijtimoiy kayfiyat va his-tuyg’ular odatda insonning samarali faoliyati hamda jamiyatda omon qolish imkoniyatini oshirishga yordam berishadi, deb o’ylashadi⁶. **H.Bless, G.Boner, N.Schwarz** kabi olimlarning fikricha, aynan yoqtirmaslik hissi tufayli inson ayrim amallardan o’zini tiyish tajribasi tufayli kasallikni keltirib chiqarishi mumkin bo’lgan vaziyatlardan qochishga, o’z salomatligini saqlashga erishadi.

³ The Deep Dynamics of Social Mood. On February 8, 2014. <http://www.socialmood.net/articles/the-deep-dynamics-of-social-mood>

⁴ Prechter, Robert R.Jr. (August 1979). “What’s Going On?” *The Elliott Wave Theorist*. Elliott Wave International. Gainesville, GA. Reprinted in *Pioneering Studies* (2003).

⁵ Роберт Пректер. https://www.masterforex-v.org/wiki/robert_prechter.html

⁶ Bless, H., Bohner, G., Schwarz, N. Mood and persuasion: A cognitive response analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16(2), (1990). p 331–345. <https://doi.org/10.1177/0146167290162013>

Shuningdek, ijtimoiy me’yorlarni buzganda sharmandalikdan cho’chishi tufayli vaziyatlarga tog’ri munosabatda bo’lishga harakat qiladi⁷.

Zamonaviy jamiyatning transformatsiyasi sharoitida ijtimoiy kayfiyat mezonlarini, uning turli xil ijtimoiy va yosh guruhlarida namoyon bo’lish xususiyatlarini **I.I.Osinskiy, Z.A.Butuyeva**⁸ kabi olimlar o’rganishgan. Ularning fikriga ko’ra, ijtimoiy kayfiyatni tadqiq etishda o’ziga xos kriteriyalar to’plamidan foydalanish lozim bo’lib, mazkur parametrlarning har biri ma’lum empirik ko’rsatkichlarni o’z ichiga qamrab oladi. Ularga ijtimoiy faollik, moliyaviy holat, salomatlik, identifikatsiya, ijtimoiy qulaylik, emotsional-hissiy soha, individual shaxsiy xususiyatlar va boshqalar kirishi mumkin.

Jamiyatdagi turli guruhlarining ijtimoiy kayfiyati va hayotidan qoniqish darajasiga ta’sir ko’rsatuvchi omillar farqlanishini asoslagan holda **O.A.Aslanova**⁹ (keksalar), **O.A.Lebedenko**¹⁰ (talabalar), **A.A.Dargan**¹¹ (nuqsoni bor insonlar), **M.V.Klitsenko**¹² (shahar aholisi) kabi olimlar tomonidan turli ijtimoiy-demografik toifalar uchun dominant omillar va ularning ijtimoiy portreti

⁷ Megan Oaten I, Richard J Stevenson, Trevor. Disgust as a disease-avoidance mechanism. *Psychol Bull*. 2009 Mar; p 135(2):303-21. doi: 10.1037/a0014823.

⁸ Осинский И.И., Бутуева З.А. Социальное самочувствие: понятие, факторы формирования и показатели измерения. Вестник Бурятского Государственного Университета. 14/2015. С. 39-40. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-samochuvstvie-ponyatie-factory-formirovaniya-i-pokazateli-izmereniya>

⁹ Асланова О.А. Социальное самочувствие пожилых людей в регионе: социологическая оценка (на примере уакраснодарского края). Автореферат. Кандидат социологических наук. Москва – 2012. – 23 с.

¹⁰ Лебеденко О.А. Социальное самочувствие студентов – социальнх степендиантов в условиях модернизации Российского общества: социальное – философский анализ. Автореферат. Кандидат философских наук. Ростов-на Дону-2011. – 23 с.

¹¹ Дарган А.А. Социальное самочувствие людей с инвалидностью : автореферат дис. ... кандидата социологических наук: 22.00.04 / Дарган Анна Александровна; [Место защиты: Сев.-Кавказ. федер. ун-т]. – Ставрополь, 2013. – 25 с.

¹² Клиценко М.В. Социальное самочувствие населения города Хабаровска: диссертация ... кандидата социологических наук: 22.00.04 / Клиценко Максим Вадимович; [Место защиты: Тихоокеанский государственный университет]. – Хабаровск, 2017. – 153 с.

yaratilgan. **I.V.Romanova**¹³ning fikricha, nafaqadagi yolg'iz xotin-qizlarning ijtimoiy kayfiyatining ijobiy yoki salbiy bo'lishiga, eng avvalo, iqtisodiy omillar, shaxsning qadriyatlar tizimi, dunyoqarashi, shaxsiy va kasbiy o'sishga bo'lgan ehtiyoji ta'sir ko'rsatadi.

Olimlarning bergan xulosalari natijasida quyidagi ta'rifni berish mumkin: *ijtimoiy kayfiyat* ijtimoiy o'zaro ta'sir natijasida yuzaga keladigan odamlarning umumiy ruhiy holati bo'lib, u guruhdagi odamlarning ma'lum his-tuyg'ularga, e'tiqodlarga va harakatlarga moyilligini ko'rsatadi. U ongsiz tarzda insonlarda namoyon bo'ladi va ular buni yodda saqlab qolishmaydi, balki endogen tarzda (ichki omillar ta'sirida) tartibga solinadi¹⁴. Sotsionomik nazariya shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy kayfiyat ijtimoiy hodisalarning mohiyatini belgilaydi.

Ijtimoiy kayfiyat ijtimoiy ongning fenomeni sifatida ijobiy yoki salbiy tomonga og'ishi mumkin. Ijobiy jamoatchilik kayfiyati hukm surgan davrlarda odatda qimmatli qog'ozlar narxining ko'tarilishi, mansabdor shaxslarning qayta lavozimiga saylanishi, tinchlik, deregulyatsiyaning kuchayishi kabi bir qator ijtimoiy hodisalar namoyon bo'ladi. Salbiy ijtimoiy kayfiyat davrlarida esa aksincha, qimmatli qog'ozlar narxining tushishi, amaldorlarning qayta saylanmasligi, kelishmovchiliklar, tartibga solishning kuchayishi kabi turli xil ijtimoiy hodisalar ustunlik qiladi.

Sotsiologiyada ijtimoiy kayfiyat orqali aniq hodisalar yoki aniq odamlarning harakatlari emas, balki sodir bo'ladigan hodisalarning umumiy turi aniqlanadi, modellashtiriladi. Masalan, ijtimoiy nazariya salbiy ijtimoiy kayfiyat davrida dahshatli filmlar ko'proq mashhur bo'lishini bashorat qiladi. Biroq ma'lum bir kinostudiya qaysidir dahshatli filmni ishlab chiqarishini yoki biron-bir aniq shaxs shu filmni mahalliy kinoteatrda ko'rishini aniq ayta olmaydi.

¹³ Романова И.В. Социальное настроение одиноких женщин посттрудового периода жизни (социологическое исследование на территории забайкалья) Вестник ЧитГУ № 10 (77) 2011. – С 124. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-nastroenie-odinokih-zhenschin-posttrudovogo-perioda-zhizni-sotsiologicheskoe-issledovanie-na-territorii-zabaykalya>

¹⁴ Social mood. Socionomic theory. <https://socioconomics.net/2011/04/socionomic-causality/>

Ko'pincha sotsiologik tadqiqotlarda tanlangan obyekt bir emas, balki bir nechta ko'rsatkichlar orqali o'rganiladi. Masalan, xotin-qizlarning ijtimoiy kayfiyati ularning psixo-emotsional qo'llab-quvvatlanishi, bo'sh vaqtining unumli taqsimlanishi, iqtisodiy holati kabi bir qancha ko'rsatkichlar asosida tadqiq qilinishi mumkin. Alohida ko'rsatkichlardan xotin-qizlar ijtimoiy kayfiyatining umumiy darajasini aks ettiradigan yagona ko'rsatkich yaratiladi. U barcha indikatorlar umumiy yig'indisining o'rtachasi sifatida aniqlanishi mumkin. Ko'rsatkichlarning har biri, umumiy holatda, boshqalaridan mustaqil bo'lsa-da, birgalikda mazkur ijtimoiy-demografik toifaning umumiy kayfiyatini baholab beradi.

Xulosa. Xotin-qizlarning ijtimoiy kayfiyatini sotsiologik tadqiqot obyekti sifatida o'rganish va baholashning dolzarbligi quyidagilar bilan izohlanadi:

birinchidan, jamiyat muvozanatiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy deviatsiyalar va o'zgarishlarning sabablarini aniqlash, tushuntirish, oldini olish, bartaraf etish, hal etish maqsadida (xotin-qizlar) ijtimoiy kayfiyatni tadqiq etish jamiyat barqarorligining muhim omili sanaladi;

ikkinchidan, bugungi kunda jamiyatimizda xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida olib borilayotgan islohotlarning samaradorligini, ularga nisbatan xotin-qizlarning hayrixohlik va moslashuvchanlik darajasini aniqlash orqali istiqboldagi siyosat yo'nalishlarini takomillashtirish imkoniyati yaratiladi;

uchinchidan, mahalliy olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy adabiyotlarda jamoatchilik fikriga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, unga aloqador bo'lgan jihatlar yuzasidan ko'plab tadqiqot hamda o'rganishlar olib borilgan bo'lsa-da, turli ijtimoiy-demografik guruhlar, jumladan, xotin-qizlar ijtimoiy kayfiyatini o'rganishning o'ziga xos jihatlari deyarli yoritilmagani jamiyatimiz xususiyatlaridan kelib chiqqan holda mazkur ko'rsatkichni o'rganishning metodologiyasini, baholash yo'llari va kriteriyalarini ishlab chiqishning ahamiyatini ko'rsatmoqda.

Xotin-qizlarning ijtimoiy kayfiyatini o'rganish davomida quyidagi holatlarga alohida e'tibor qaratish lozim:

– xotin-qizlarning jamiyatdagi ijtimoiy holati, o'z hayotidan va mehnatidan qoniqish darajasi, faolligi, asosiy muammolarini o'rganish hamda mavjud tendensiyalarni tadqiq etish yoki baholashda integral ko'rsatkich (umumlashtiruvchi, umumiy) sifatida namoyon bo'lish xususiyatini inobatga olish;

– xotin-qizlarning ijtimoiy kayfiyatini baholash jarayonida, eng avvalo, jamiyat hamda oiladagi ijtimoiy himoyalanganlik darajasi, ikkinchidan, hayotiy maqsadlarini amalga oshirish imkoniyatlari va uchinchidan, ijtimoiy faollik darajasini aniqlovchi ko'rsatkichlarga alohida urg'u berish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis Senatining 20-yalpi majlisidagi nutqi. <https://kun.uz/news/2019/06/22/shavkat-mirziyoyevning-oliy-majlis-senatining-20-yalpi-majlisidagi-nutqi>
2. Social mood. Socionomic theory. <https://socioconomics.net/2011/04/socionomic-causality/>
3. Асланова О.А. Социальное самочувствие пожилых людей в регионе: социологическая оценка (на примере Краснодарского края). Автореф. дис. ... канд. социолог. наук. – Москва – 2012. – 23 с.
4. Волновая теория Эллиотта. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
5. Дарган А.А. Социальное самочувствие людей с инвалидностью: Автореф. дис. ... канд. социолог. наук: 22.00.04 / Дарган Анна Александровна; [Место защиты: Сев.-Кавказ. федер. ун-т]. – Ставрополь, 2013. – 25 с.
6. Клиценко М.В. Социальное самочувствие населения города Хабаровска. Дис. ... канд. социолог. наук. Хабаровск – 2017. – 153 с.
7. Лебеденко О.А. Социальное самочувствие студентов – социальных степендиантов в условиях модернизации Российского общества: социально – философский анализ. Автореф. дис. ... канд. философ. наук. Ростов-на Дону, 2011. – 23 с.
8. Осинский И.И., Бутуева З.А. Социальное самочувствие: понятие, факторы формирования и показатели измерения. Вестник Бурятского Государственного Университета. 14/2015. – С. 39-40. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-samochuvstvie-ponyatie-factory-formirovaniya-i-pokazateli-izmereniya>
9. Романова И.В. Социальное настроение одиноких женщин посттрудового периода жизни (социологическое исследование на территории Забайкалья) Вестник ЧитГУ № 10 (77) 2011. – С 124. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-nastroenie-odinokih-zhenschin-posttrudovogo-perioda-zhizni-sotsiologicheskoe-issledovanie-na-territorii-zabaykalya>

Akbarova Zarnigor Akbarjon qizi,
Qo'qon universiteti 2-bosqich talabasi

GENDER TENGLIGINI TA'MINLASHDA PSIXOLOGIK YONDASHUVNING MUHIM OMILLARI

Annotatsiya. Bugungi globalashuv jarayonida xotin-qizlarning o'rni va roli har qachongidan-da muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois mamlakatimizda ro'y berayotgan o'zgarishlar va islohotlarning asosiy mazmuni ham xotin-qizlarning yangi g'oya va tashabbuslar bilan chiqishlarini qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ishtirokini ta'minlash, ularning oila va jamiyatdagi mavqeyini yanada mustahkamlash, gender tenglikni ta'minlash, qolaversa, turli tazyiq va zo'ravonliklardan himoya qilishga qaratilmoqda. Maqolada zo'ravonlikka uchragan ayollar soni aniqlanib, atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, rivojlangan mamlakatlarda gender tenglikni ta'minlash, ayollarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar o'rganilgan, xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: gender, gender tenglik, psixologik trening, zo'ravonlik, ayollar, oila, tarbiya.

Аннотация. В современном процессе глобализации место и роль женщин становятся как никогда важными. Поэтому основным содержанием реформ является поддержка женщин в выдвижении новых идей и инициатив, обеспечение их активного участия в изменениях и общественно-политических процессах, происходящих в нашей стране, улучшение их положения в семье и обществе, укрепление, обеспечение гендерного равенства, а также защита от различных притеснений и насилия. В статье было определено и подробно проанализировано количество женщин, подвергшихся насилию в стране. А также изучены проводимые в развитых странах реформы по обеспечению гендерного равенства и предотвращению насилия в отношении женщин и разработаны выводы и предложения.

Ключевые слова: гендер, гендерное равенство, психологический тренинг, насилие, женщины, семья, воспитание.

Annotation. In today's globalization process, the place and role of women is becoming more important than ever. Therefore, the main content of the reforms is to support women to come up with new ideas and initiatives, to ensure their active participation in the changes and social-political processes taking place in our country, to improve their position in the family and society. Strengthening, ensuring gender equality, as well as protection from various oppressions and violence. In the article, the number of women subjected to violence in the country was determined and analyzed in detail. In addition, reforms carried out in developed countries to ensure gender equality and prevent violence against women were studied and conclusions and proposals were developed.

Keywords: gender, gender equality, psychological training, violence, women, family, upbringing.

Kirish. Gender – xotin-qizlar va erkaklar o'rtasidagi munosabatlarning jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan, siyosat, iqtisodiyot, huquq, mafkura va madaniyat, ta'lim hamda ilm-fan sohalarida namoyon bo'ladigan ijtimoiy tenglik. Gender

ijtimoiy jins degan tushunchani beradi va ularning tengligini e'tirof etadi. Jins bo'yicha bevosita kamsitish – jamiyat hayot va faoliyatining barcha sohalarida xotin-qizlar va erkaklarning huquqlari hamda erkinliklarini tan olmaslikka qaratilgan har qanday tarzda farqlash, istisno etish yoki cheklash,

shu jumladan, oilaviy holati, homiladorligi, oilaviy majburiyatlari tufayli kamsitish, shahvoniy tegajog'lik qilish, teng mehnat va malakalari uchun har xil haq to'lash nazarda tutiladi¹. Bir jinsdagi shaxslarni boshqa jinsdagi shaxslarga nisbatan noqulayroq holatga tushirib qo'yadigan vaziyatlar, holatlar yoki mezonlar yaratish, shu jumladan, gender tengsizlikni oilaviy, axborot vositalari, ta'lim, madaniyat orqali targ'ib etish muayyan jinsdagi shaxslar uchun salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Ushbu holatlarning oldini olish maqsadida hukumat tomonidan bir qancha loyihalar, chora-tadbirlar, qaror va farmonlar ishlab chiqilgan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi O'RQ-561-sonli hamda O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi O'RQ-562-sonli Qonunlari qabul qilingan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining 2022-yil 4-martdagi "Xotin-qizlarning jamiyatdagi rolini oshirish, gender tenglik va oila masalalari bo'yicha Respublika komissiyasini tashkil etish to'g'risida" KQ-311/1-IV-son qarorining 1-bandida:

- gender tenglik hamda xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan qonunchilik hujjatlari ijrosi ustidan tizimli nazoratni amalga oshirish;
- gender tenglik hamda xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlash borasidagi ishlarning amaldagi holatini o'rganish, mavjud muammolarni tanqidiy tahlil qilish va bartaraf etish bo'yicha choralar ko'rish;
- xotin-qizlarni ijtimoiy-huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, xotin-qizlarning erkaklar bilan teng ravishda ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish yuzasidan chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- xotin-qizlarning jamiyatdagi rolini oshirish, gender tenglik va oila masalalari sohasidagi

¹ Saidova L.A. O'zbekistonda gender tengligi va zo'ravonlikning oldini olishning muhim masalalari / O'quv-amaliy qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qoshidagi Yuristlar malakasini oshirish markazi 2022. – 34 b.

xalqaro tashkilotlar, xorijiy mamlakatlarning tegishli organlari bilan hamkorlikni amalga oshirish belgilab qo'yilgan.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va himoya qilish borasida "Hozirgi kunda har bir xotin-qiz demokratik jarayonlarning kuzatuvchisi emas, balki faol va tashabbuskor ishtirokchisi bo'lmog'i shart. Afsuski, biz uzoq vaqt bu masalaga yetarlicha e'tibor bermasdan, hurmatli opa-singillarimizning dard-u tashvishlariga beparvo qarab kelganimiz tufayli yillar davomida to'planib qolgan ijtimoiy muammolarni hal qilish bugun, ochig'ini aytish kerak, oson bo'lmayapti. Lekin qanchalik qiyin va murakkab bo'lmasin, muhtaram opa-singillarimiz uchun munosib ish va turmush sharoitlarini yaratib berish bo'yicha biz bor kuch va imkoniyatlarimizni to'la safarbar etamiz"², – deya ta'kidlagan edi.

Gender tenglik samarali iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning omili hisoblanadi. Shu bois mamlakatimizda xotin-qizlarning o'z imkoniyatlarini to'laqonli ro'yobga chiqarishlari uchun barcha shart-sharoitlarni ta'minlash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Shunday imkoniyatlar berilganda undan to'g'ri va adolatli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorij tajribasi. M.K.M.Lünnemann va M.P.C.M.Luijk hammuallifligida chop etilgan "The impact of cessation or continuation of family violence on children" nomli maqolada oilaviy zo'ravonlik kamaygan yoki to'xtagan bolalar o'zlarining huquqbuzarlik xatti-harakatlarida hali ham davom etayotgan oilaviy zo'ravonlikka duchor bo'lgan bolalarga qaraganda kamroq xilma-xillik ko'rsatishini aniqlagan. Shuningdek, zo'ravonlik kamayganida, bolalar travmadan keyingi stressni kamroq boshdan kechirishadi. Ushbu natijalar og'ir oilaviy zo'ravonlikka duchor bo'lgan bolalar ko'proq travmadan keyingi stressni boshdan kechirishlarini ko'rsatadigan oldingi tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlashini belgilab bergan³.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис Сенатининг йигирманчи ялпи мажлисидаги нутқи.

³ Lünnemann M.K.M., Luijk M.P.C.M., Van der Horst F.C.P., Jongerling J., Steketee M., The impact of cessation or continuation of family violence on children, Children and Youth Services Review, Volume 140, 2022.

Mustamlakachilik zoʻravonligi Keniyada gender munosabatlarini doimiy ravishda shakllantirdi, patriarxal hukmronlikni kuchaytirdi va uni qonun, amaliyot orqali mustahkamladi. Faqat 2010-yilgi Konstitutsiya (2007-yilgi saylov zoʻravonligidan soʻng tinchlik kelishuvi boʻyicha konstitutsiyaviy referendum uchun mandatning oʻzi) bilangina gender tengsizliklar, gender huquqlari, masalan, yer, mulk va bolalarga nisbatan zoʻravonliklarga qarshi kurash olib borildi. Shunga qaramay, ayollarning ijtimoiy va iqtisodiy holati, asosan, odatiy meʼyorlar va qoidalar bilan belgilanishi davom etmoqda⁴.

N.Duvvuri oʻzining tadqiqotida ilmiy izlanishlar natijasini quyidagicha bayon etadi: “Zoʻravonlik haqidagi tadqiqotlarning koʻp qismi, birinchi navbatda, JSSTning ayollar salomatligi va oiladagi zoʻravonligiga, koʻp mamlakatli tadqiqotidan soʻng yaqin munosabatlardagi jismoniy va/yoki jinsiy zoʻravonlikka qaratilgan. Ushbu tadqiqotda koʻrib chiqilgan mamlakatlarda jismoniy yoki jinsiy zoʻravonlikning faqat yaqin sherik tomonidan tarqalishi Kanada 30% dan ortiqni tashkil qiladi. Zoʻravonlikka duchor boʻlgan shaxslar, odatda, turli xil jismoniy, psixologik va moliyaviy taʼsirlardan aziyat chekishadi”⁵.

Fransiyada oiladagi zoʻravonlikning oldini olish boʻyicha quyidagi amaliyot mavjud: aholi oʻrtasida oiladagi zoʻravonlik yuzasidan soʻrovlar oʻtkazish va ularni tahlil qilib borish; psixologlar muntazam ravishda jabrlanganlar roʻyxatini tuzib, ular bilan ishlarni tashkil etib borishi; zoʻravonlikka duchor boʻlayotgan va boʻlgan shaxslar uchun vaqtinchalik boshpana-manzilgohlar faoliyati tashkil etilishi; kecha-yu kunduz faoliyat yurituvchi ishonch telefonlarining faoliyat yuritishi⁶.

Tahlil va natijalar. Birlashgan Millatlar Tashkiloti ayollarga nisbatan zoʻravonlikni “Ayollarga jismoniy, jinsiy, ruhiy zarar yoki azob-

uqubatlarga olib keladigan, olib kelishi mumkin boʻlgan har qanday jinsga asoslangan zoʻravonlik harakati, shu jumladan, bunday harakatlar bilan tahdid qilish, majburlash yoki oʻzboshimchalik bilan mahrum qilish” deb taʼriflaydi⁷.

Zoʻravonlikdan aʼziyat chekkanlarning hisobotlariga asoslangan aholi darajasidagi soʻrovlar yaqin sheriklar tomonidan zoʻravonlik va jinsiy zoʻravonlik tarqalishining eng aniq taxminlarini beradi. JSST tomonidan BMTning ayollarga nisbatan zoʻravonlik boʻyicha idoralararo ishchi guruhi nomidan 2000–2018-yillardagi 161 mamlakat va hududlarda oʻtkazilgan 2018-yildagi maʼlumotlarning tahlili shuni koʻrsatdiki, butun dunyo boʻylab ayollarning deyarli har 3 tadan 1 nafari yoki 30 foizi zoʻravonlikka duchor boʻlgan⁸.

Oʻzaro munosabatlarda boʻlgan 15 yoshdan 49 yoshgacha boʻlgan ayollarning chorak qismidan koʻprogʻi umrida kamida bir marta (15 yoshdan boshlab) yaqin tanishlari tomonidan jismoniy yoki jinsiy zoʻravonlikka duchor boʻlgan. Xotin-qizlarga nisbatan zoʻravonlik sodir etilganini aniqlash maqsadida dunyo miqyosida oʻtkazilgan ijtimoiy tadqiqot maʼlumotlariga asosan, Tinch okeanining Gʻarbiy mintaqasida 20%, Yevropa mintaqasidagi yuqori daromadli mamlakatlarda 22%, Amerika mintaqasida 25%, Afrika mintaqasida 33%, Sharqiy Oʻrtayer dengizi mintaqasida 31% va Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasida 33% ni tashkil etadi⁹.

Turli xil tashkilotlar, ishchi guruh, komissiyalar tomonidan Oʻzbekistonda yuqoridagi ijtimoiy soʻrovlar oʻtkazilmagani sababli aniq maʼlumotlar mavjud emas. Shuning uchun mamlakatdagi gender tenglik masalalarini berilgan statistik maʼlumotlarga asosan tahlil qilib koʻramiz.

“Ijtimoiy tarmoqlarda har kuni u yoki bu hududda zoʻravonlikka uchragan ayollar haqida axborotlar kelib turibdi. Umuman olganda, birinchi yarim yillikning uch oyida oilalarda tazyiq va zoʻravonlikdan jabr koʻrganlar soni oldingi yilning

⁴ Natascha Mueller-Hirth, Stephen Vertigans, Neil Gibson, Women’s gendered experiences of political instability: Kibera during the 2017 Kenyan elections, Women’s Studies International Forum, Volume 96, 2023.

⁵ Duvvuri N., Scriver S., Gammage S., John N., The impacts of violence against women on choice and agency: Evidence from Ghana and Pakistan, Women’s Studies International Forum, Volume 89, 2021.

⁶ Murodov A.Sh., Xotin-qizlarga nisbatan zoʻravonlikning oldini olish: milliy va xorijiy tajriba. Oʻzbekistonda gender tengligini taʼminlashning dolzarb masalalari: joriy holat, vazifalar va istiqbol 15-sentabr, 2022-yil.

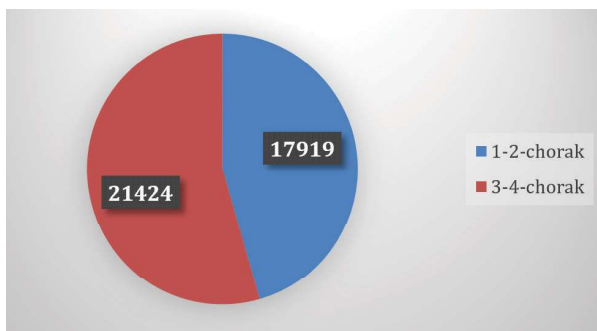
⁷ United Nations. Declaration on the elimination of violence against women. New York : UN, 1993.

⁸ Violence against women Prevalence Estimates, 2018. Global, regional and national prevalence estimates for intimate partner violence against women and global and regional prevalence estimates for non-partner sexual violence against women. WHO: Geneva, 2021

⁹ <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women>

uch oyiga qaraganda ikki yarim baravarga ortgan. 2021-yilning 1-aprel holatiga ko'ra, yurtimizda 6688 nafar xotin-qiz tazyiqqa uchragan bo'lsa, 1-iyul holatiga ko'ra, ularning soni 17 919 nafarga yetgan. Ya'ni uch oy ichida 11 000 nafarga ortgan", – deya ta'kidladi Tanzila Norboyeva¹⁰.

Yuqoridagi ma'lumotlarni o'rgansak, 2021-yilning 1-choragida 6688 nafar, shu yilning 2-choragida esa 11 231 nafar ayol zo'ravonlik qurboni bo'lgan. 2022-yil 26-aprelda IIV huquqbuzarliklar profilaktikasi xizmati boshlig'i o'rinbosari, polkovnik Umida Abdullayeva, Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi boshqarma boshlig'i Bahodirjon Qahhorov hamda Bosh prokuratura bo'lim boshlig'i O'ktam O'tayevlar ishtirokida AOKAda o'tkazilgan matbuot anjumanida quyidagilar ma'lum qilindi: 2021-yil davomida ichki ishlar organlariga xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlik holatlari yuzasidan 39 343 ta murojaat kelib tushgan. Ularning barchasiga himoya orderlari rasmiylashtirib berilgan bo'lib, orderlarning 378 tasi voyaga yetmaganlarga, 9861 tasi yoshlar (18–30 yosh)larga, 29 104 tasi esa 30 yoshdan katta xotin-qizlarga berilgan. Quyida keltirilgan ko'rsatkichlardan ko'rish mumkinki, 2021-yilning 3-4-choragida 21 424 nafar ayol zo'ravonlik qurboni bo'lgan.

2021-yilda zo'ravonlikka uchragan ayollar¹¹
(%da)

Yuqoridagi tahlil natijalaridan shuni ko'rish mumkinki, 2021-yilning o'zidayoq zo'ravonlikka uchragan ayollar soni chorakma-chorak keskin oshib bormoqda. Ushbu holatlarga samarali yechim topish maqsadida hukumat tomonidan bir qancha chora tadbirlar ishlab chiqilmoqda.

¹⁰ Хотин кизлар жамоатчилик кенгаши ҳамда Гендер тенглик масалалари бўйича комиссиянинг кенгайтирилган йиғилишиги нутқи. 2021 йил 25 август

¹¹ Муаллиф ишланмаси.

Jumladan, 2019-yil 28-dekabr O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatida bo'lib o'tgan majlisda himoya orderini berish tartibini joriy qilish va amaliyotga tatbiq qilish maqsadida xorijiy tajriba o'rganilib, uning loyihasi ishlab chiqilgan va Vazirlar Mahkamasiga taqdim etilgan¹². Shu bilan bir qatorda, ayollarga nisbatan zo'ravonlikka barham berishda hamkorlik standartlarini mahalliy sharoitga moslashtirish bo'yicha ishchi guruh tashkil etildi. Uning a'zolari tomonidan sog'liqni saqlash, huquqni muhofaza qilish, psixologik ijtimoiy ko'mak ko'rsatishning minimal standartlari joriy etilishi yuzasidan xalqaro tajriba o'rganilmoqda. Bundan tashqari, "Ijtimoiy fikr" Respublika jamoatchilik fikrini o'rganish markazi tomonidan O'zbekistonda Gender tenglik sohasidagi muammolarni o'rganishga bag'ishlanagan ijtimoiy so'rov o'tkazildi. Siyosiy va huquqiy bilimli, innovatsion g'oyalarga va tashkilotchilik qobiliyatiga ega xotin-qizlardan iborat 6000 nafardan ortiq kadrlar zaxirasi shakllantirilib, 2019-yil 22-dekabr bo'lib o'tgan saylovda deputatlikka nomzod sifatidagi faol ishtiroki ta'minlandi. O'tgan qisqa davrda komissiya tomonidan joylarda 197 ta zo'rlik ishlatilishidan jabr ko'rgan shaxslarni realitatsiya qilish va moslashtirish markazi tashkil etildi¹³. 2022–2030-yillarda bosqichma-bosqich amalga oshirish maqsadida har yili alohida-alohida kompleks chora-tadbirlar dasturlari tasdiqlanadi.

Hozirgi kunda zo'ravonlikdan a'ziyat chekkan fuqarolarni himoya qiluvchi 24 ta reabilitatsiya markazi faoliyat yuritmoqda. Bunday markazlar Respublikaning barcha tumanlarida zo'ravonlikdan jabr ko'rgan xotin-qizlar va bolalarga yordam berib kelmoqda.

Xulosa va takliflar. So'ngi besh yillikda ayollar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar yaratish, xotin-qizlarni ijtimoiy huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ularning teng ishtirokini ta'minlash, shuningdek, xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonliklardan himoya qilishga qaratilgan bir qator islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, Gender

¹² Халқ сўзи газетаси, 30 декабр, 2019 йил // <https://xs.uz/uzkr/post/ozbekiston-respublikasi-gender-tenglikni-taminlash-masalalari-boyicha-komissiyasi-oz-faoliyatini-sarhisob-qildi>

¹³ Xudoyberdiyeva G. Toshkent davlat yuridik universiteti ixtisoslashtirilgan filiali dotsenti, yuridik fanlar nomzodi. Gender tenglikni ta'minlash ijtimoiy adolatning asosi. 2021.

tenglik masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, sohaga oid 20 dan ortiq qonunchilik hujjati qabul qilindi.

Shunga qaramay, mamlakatimizda ayollarga jismoniy, jinsiy, ruhiy tazyiq o'tkazish yoki azob-uqubatlarga olib keladigan, olib kelishi mumkin bo'lgan har qanday jinsga asoslangan zo'ravonlik harakatlari kundan kunga avj olmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar va televideniya bu borada ko'plab ma'lumotlar tayyorlanib, omma e'tiboriga havola qilinmoqda. Ushbu materiallardan bilish mumkinki, mamlakatimizda eng ko'p tazyiq va zo'ravonlikka uchragan ayollar turmushga chiqqan ayollar bo'lib, ular turmush o'rtog'i tomonidan turli xil qarshiliklarga uchrab kelmoqda. Mazkur holat, asosan, nosog'lom oilalarda ko'proq uchramoqda. Qolaversa, ayollarning huquqiy bilimi yetarli emasligi, qizlarni erta turmushga berish, qaynonalarning turli xil orzu-havaslarga berilishi buning asosiy sabablari bo'lib qolmoqda.

Keling, raqamlarga e'tibor qarataylik. 2020-yilda 14 774 nafar ayolga himoya orderi berilgan bo'lsa, 2021-yilning 10 oyida esa 32 154 nafar ayol bunday orderdan foydalandi va o'z huquqlarini himoya qildi¹⁴.

Himoya orderidan foydalangan ayollar sonining oshishi muammolar ko'payganini anglatmaydi. Aksincha, bu jamiyatimizda ayollar orasida huquqiy madaniyatning oshib borayotgani va joylarda profilaktika inspektorlari samarali faoliyat yuritayotganidan darak beradi.

Yuqoridagi holatlar hamda natijalarni tahlil qilgan holda mamlakatda xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha bir nechta taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchidan, ayollarning huquqiy bilimini oshirish, tushkunlikka tushgan, turli xil tazyiq, zo'ravonlik va bosimga duch kelgan ayollarni qo'llab-quvvatlash maqsadida psixolog, motivator va ekspertlarni jalb qilishi orqali turli xil metodlar, treninglar, seminarlar o'tkazilishi maqsadga muvofiq. Qolaversa, ushbu seminar-treninglar orqali ayollar o'z huquqlarini himoya qilish hamda kamsitishga qarshi kurash usullari to'g'risida ma'lumot olishlari mumkin.

Ikkinchidan, mahalla, maktab, kollej, universitetlar, ruhiy kasalxonalar, narkologik dispanserlar, poliklinikalar, qisqa qilib aytganda, davlat tashkilotlarida psixologik treninglar o'tkazilishi, qizlar bilan suhbatlashish orqaligina ularni turmushga tayyorlash, gender tenglikni ta'minlash va ayollarning ijtimoiy turmush sharoitini yaxshilash mumkin.

Uchinchidan, oilada zo'ravonlikka chek qo'yish maqsadida mahalla, korxona va tashkilotlar hamda oliy ta'lim tashkilotlarida xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo'mitalari tuzish ijobiy natija beradi. Shuningdek, "Biz zo'ravonlikka qarshimiz" shiori ostida trening, aksiyalar o'tkazilishi va televideniyaalarda ayol-qizlar mavzusida ko'rsatuvlarni ko'paytirish, yosh onalar farzandlarini tarbiyalashda psixologlarni mas'ul qilish orqali gender tenglikni ta'minlashga salmoqli hissa qo'shish mumkin.

To'rtinchidan, Ayollarni reabilitatsiya qilish markazlari – ilg'or xorijiy tajribaning mamlakatimiz amaliyotiga integratsiya qilinishi. 2018-yildan boshlab bizning hayotimizga "shelter" tushunchasi kirib keldi. Bu atama avval boshidan zo'rlik ishlatishdan jabr ko'rgan ayollarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish markazlariga nisbatan qo'llanadi. Hozirda ular Ayollarni reabilitatsiya qilish markazlari, deb yuritilmoqda.

Beshinchidan, xotin-qizlarning yer va mulkka egalik qilish imkoniyatlarini kengaytirish hamda jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan, siyosat, iqtisodiyot, huquq, madaniyat, ta'lim, ilm-fan hamda sport munosabatlarida xotin-qizlarning erkaklar bilan teng ishtirok etishlarini qo'llab-quvvatlash, qaror qabul qilishda ularning yetakchilik qilishlari uchun teng imkoniyatlarni yaratish.

¹⁴ Qodirxonova M.A. O'zbekistonda zo'ravonlikka qarshi kurash: xalqaro tajriba va yechim. "Ijtimoiy boshqaruv" jurnali, 29.01.2022-y. 3-son.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Saidova L.A. O'zbekistonda gender tengligi va zo'ravonlikning oldini olishning muhim masalalari / O'quv-amaliy qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qoshidagi Yuristlar malakasini oshirish markazi, 2022. – 34 b.
2. Lünemann M.K.M., Luijk M.P.C.M., Van der Horst F.C.P., Jongerling J., Steketee M., The impact of cessation or continuation of family violence on children, Children and Youth Services Review, Volume 140, 2022.
3. Natascha Mueller-Hirth, Stephen Vertigans, Neil Gibson, Women's gendered experiences of political instability: Kibera during the 2017 Kenyan elections, Women's Studies International Forum, Volume 96, 2023.
4. Duvvury N., Scriver S., Gammage S., John N., The impacts of violence against women on choice and agency: Evidence from Ghana and Pakistan, Women's Studies International Forum, Volume 89, 2021.
5. Murodov A.Sh. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish: milliy va xorijiy tajriba. O'zbekistonda gender tengligini ta'minlashning dolzarb masalalari: joriy holat, vazifalar va istiqbol 15-sentabr, 2022-yil.
6. Xudoyberdiyeva G. Toshkent davlat yuridik universiteti ixtisoslashtirilgan filiali dotsenti, yuridik fanlar nomzodi. Gender tenglikni ta'minlash ijtimoiy adolatning asosi, 2021.
7. Qodirxonova M.A.. O'zbekistonda zo'ravonlikka qarshi kurash: xalqaro tajriba va yechim. "Ijtimoiy boshqaruv" jurnali, 29.01.2022 y. 3-son.

“OILA VA XOTIN-QIZLAR” ILMIY-TADQIQOT INSTITUTI
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ «СЕМЬИ И ЖЕНЩИН»
“FAMILY AND WOMEN” RESEARCH INSTITUTE

MARKAZIY OSIYODA JAMIYAT, GENDER VA OILA

Общество, гендер и семья в Центральной Азии
Society, Gender and Family in Central Asia

xalqaro ilmiy jurnali

международный научный журнал

international academic journal

2023/1 (6)

DOI: 26739/2118-9998

Jurnalga Toshkent shahar Matbuot va axborot boshqarmasining 2021-yil 18-iyundagi 0996-sonli
“Ommaviy axborot vositasi davlat ro‘yxatidan o‘tkazilganligi to‘g‘risida guvohnoma”si olingan.

*Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining
dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar RO‘YXATI (2019)ga
pedagogika, psixologiya, tarix va falsafa fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari himoyasi uchun
ilmiy maqolalar e‘lon qilinishi mumkin bo‘lgan jurnal sifatida ro‘yxatga olingan.*

MUASSIS:

“Oila va xotin-qizlar” ilmiy-tadqiqot instituti

JURNAL TAHRIRIYATI:

Bosh muharrir: **Egamberdiyeva N.**

Bosh muharrir o‘rinbosari: **Musurmanova A.**

Mas’ul kotib: **Mavlonov B.**

Muharrirlar: **Yunusov U., Nomozova O’.,
Xusenova N., Razzakova N.,
Sobirova E., Jabborov U.**

Sahifalovchi: **Umaraliyev Z.**

Dizaynerlar: **Abdullayev L., Sobirov F.**

Web dizaynerlar: **Yakubov O., Alimova Z.**

*Jurnaldagi materiallardan foydalanilganda mualliflik huquqini e’tiborga olgan
holda jurnalga havola berilishi shart.*

*Jurnalga kiritilgan maqola materiallari mazmuni mualliflarning shaxsiy
ilmiy-nazariy yondashuvi va qarashi sifatida talqin qilinadi.*

1940

Nashriyot ro‘yxat raqami № 1043191. 24.09.2021-y.

Bosishga ruxsat etildi: 13.12.2022.

“Times New Roman” garniturası. Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8

Nashriyot bosma tabog‘i 7,2.

100000, Toshkent shahri, Mirzo Ulug‘bek tumani,
M.Ismoilıy ko‘chasi 1-G uy.

«SANBOOK EXCLUSIVE PRINT» XK bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent, Yangıhayot tumani, 5-qurılısh hududi, 9-uy.